

**Miscellanea
Historico-Iuridica**

Współautorzy tomu XVI, z. 1

Adam R. Bartnicki (Uniwersytet w Białymstoku)

Karol Dąbrowski (UMCS)

Piotr Fiedorczyk (Uniwersytet w Białymstoku)

Wiktor Hołubko (Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki)

Aron Daniel Józwicki (Uniwersytet w Białymstoku)

Rafał Kania (Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku)

Anna Korzeniewska-Lasota (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)

Katarzyna Laskowska (Uniwersytet w Białymstoku)

Adam Lityński (Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu)

Marcin Łysko (Uniwersytet w Białymstoku)

Mariusz Mohyluk (Uniwersytet w Białymstoku)

Anna Moszyńska (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)

Artur Olechno (Uniwersytet w Białymstoku)

Sanita Osipova (University of Latvia, Riga)

UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU
WYDZIAŁ PRAWA
KATEDRA FILOZOFII I HISTORII PRAWA

Miscellanea Historico-Iuridica

Tom XVI, z. 1

W stulecie rewolucji rosyjskich

pod redakcją

Mariusza Mohyluka, Karola Kuźmicza
i Piotra Fiedorczyka

Białystok 2017

Rada Naukowa/Scientific Board:

Soazick Kerneis (Université Paris Ouest Nanterre La Défense, France); Adam Lityński (Humanitas University, Sosnowiec, Poland); Marju Luts-Sootak (University of Tartu, Estonia); Piotr Niczyporuk (University of Białystok, Poland); Kenneth J. Pennington (The Catholic University of America, Washington, USA); Janis Pleps (University of Latvia); Anton D. Rudokvas (St. Petersburg University, Russia); Karel Schelle (Masaryk University, Brno, Czech Republic); Dariusz Szpoper (University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Poland); Charles Szymanski (Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania); Jaroslav Volkonovski (University of Białystok, Faculty in Vilnius, Lithuania); Jan Zabłocki (Cardinal Stefan Wyszyński University, Warsaw, Poland)

Redakcja/Editors:

Piotr Fiedorczyk (redaktor naczelny/chief editor)
Karol Kuźmich (sekretarz/secretary)

Redakcja i korekta/Correction:

Janina Demianowicz (język polski/Polish)
Richard Crow (język angielski/English)
Eugenia Maksimowicz (język rosyjski)

Adres Redakcji/Editors' Address:

Wydział Prawa, Uniwersytet w Białymstoku,
15-213 Białystok, ul. Mickiewicza 1; tel. (fax): (+48 85) 732 70 62
e-mail: miscellanea@uwb.edu.pl; <http://www.prawo.uwb.edu.pl/miscellanea>

Recenzenci/Reviewers:

Adam Lityński, Anna Stawarska-Rippel

Projekt okładki: Teodor Worona

Redakcja techniczna i skład: Stanisław Żukowski

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2017

„Miscellanea Historico-Iuridica” są umieszczone od 2008 r. w wykazie czasopism punktowanych przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego na potrzeby oceny parametrycznej jednostek naukowych (8 pkt)

Abstracts of articles published in “Miscellanea Historico-Iuridica” are available online by “The Central European Journal of Social Sciences and Humanities” (CEJSH) under: <http://cejsh.icm.edu.pl>, by Index Copernicus and by Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

Publikacja w cenie 16,00 zł + VAT (5%) do nabycia:

15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20 B, p. 1/37
e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl, tel. 857457102

ISSN 1732-9132

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20 B, p. 1/37, tel. 857457120
<http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>; e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl

Druk i oprawa: volumina.pl, Daniel Krzanowski

Spis treści

Od Redaktorów	9
---------------------	---

ARTYKUŁY

Wiktor Hołubko, Adam Lityński Ukraina na drodze do niepodległości (1918–1920). W setną rocznicę ...	11
Artur Olechno Reminiscencje ustrojowe USRR po 1990 roku	55
Sanita Osipova Soviet Family Law: Genesis and Evolution from the Perspective of the Latvian SSR Experience	67
Adam R. Bartnicki Rosja Borysa Jelcyna – polityczna spuścizna komunizmu	93
Katarzyna Laskowska Radzieckie prawo wobec alkoholizmu	111
Piotr Fiedorczyk, Aron Daniel Józwicki O krótkich dziejach polskich „Voprosov ugolovnego i graždanskogo prava”	127
Mariusz Mohyluk Rola „Wileńskiego Przeglądu Prawniczego” w rozwoju myśli sowieologicznej II Rzeczypospolitej – zarys problemów	141
Rafał Kania Marksizm-leninizm a cybernetyka prawa w PRL. Zarys problematyki ..	153
Anna Moszyńska Rewolucja październikowa a polskie prawo spadkowe	171
Marcin Łysko System sankcji w prawie wykroczeń europejskich państw socjalistycznych	191
Karol Dąbrowski Background and cases of nationalization in Poland in the Stalinist Era – an example of Lublin’s tanning industry	209

Anna Korzeniewska-Lasota

Советско-польские договоры от сентября 1944 г. – начало и обстоятельства заключения	227
Instrukcje dla Autorów	245
Instructions for Authors	248

*Drogiemu Docentowi
dr. hab. Władysławowi Teofilowi Kuleszy
z okazji Jego Jubileuszu
tom ten dedykuję*

Redaktorzy

Od Redaktorów

W setną rocznicę rewolucji rosyjskich 1917 r., postanowiliśmy zeszyt pierwszy tomu XVI naszego czasopisma poświęcić problematyce z nimi związanej. Dwanaście artykułów dotyczy nie tylko rewolucji, jakie miały miejsce sto lat temu w Rosji, ale także konsekwencji, jakie one wywierały na świat XX w.

Autorzy zgodnie z historycznoprawną metodą badań rewolucję ujmowali przed wszystkim jako zmianę dotychczasowego porządku prawnego o charakterze zasadniczym, gwałtownym i w miarę trwałym. Podejście takie do rewolucji ściśle związanej z prawem i jego zmianą zaproponował Harold J. Berman w swojej słynnej pracy *Prawo i rewolucja. Kształtowanie się zachodniej tradycji prawnej*. Autorzy poszczególnych artykułów niniejszego zeszytu nie tylko potwierdzili powyższą tezę, ale rozciągnęli jej zasadność zwłaszcza na Europę Środkowo-Wschodnią, która po II wojnie światowej doświadczyła rewolucyjnych zmian, zwłaszcza w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym. Wyrazem tego był nowy porządek ustrojowo-prawny, związany z silną ideologizacją prawa, który w zależności od uwarunkowań w poszczególnych państwach zakończyły reformy z lat dziewięćdziesiątych XX w.

W związku z jubileuszem, jaki w 2017 r. obchodził Szanowny Pan Docent dr hab. Władysław Teofil Kulesza, postanowiliśmy zadedykować Jemu ten zeszyt. Profil naszego czasopisma odpowiada wieloletnim zainteresowaniom naukowo-dydaktycznym Pana Profesora, którego badania prowadzone w ramach Instytutu Nauki o Państwie i Prawie na Wydziale Prawa i Administracji UW związane są z naukami historyczno-prawnymi, a w szczególności historią doktryn polityczno-prawnych, z których to Władysław T. Kulesza jest dla nas Mistrzem.

Mariusz Mohyluk, Karol Kuźmicz, Piotr Fiedorczyk

Wiktor Hołubko

Lwowski Narodowy Uniwersytet im. Iwana Franki

e-mail: vholubko@yahoo.com

telefon: +380 238-43-90

Adam Lityński

Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu

e-mail: adamlityn@interia.pl

telefon: 32 258-09-07

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.01

Ukraina na drodze do niepodległości (1918–1920) W setną rocznicę

SUMMARY

Ukraine on the way to independence (1918–1920). 100th anniversary

After the 1917 revolution in Russia, the Ukrainians began their struggle for independence. They created the state's authorities and in January 1918, proclaimed independence. Ukraine at that time was occupied both by German and Austro-Hungarian troops. The Ukrainian authorities signed a tripartite agreement with Germany and the Austro-Hungarian Empire to protect the newborn state from the Bolshevik Russian government. In exchange, the Ukrainians undertook to supply the Germans and Austro-Hungarians with food produce. World War I ended in the defeat of Germany and the Austro-Hungarians, and Ukraine was subsequently treated by the Entente states as an ally. There were two coup d'états in the Ukrainian authorities. Following the end of WWI, Ukraine found itself at war with Bolshevik Russia, and later with Poland on its western border. After sustaining heavy losses against the Bolsheviks, in 1920 Ukraine signed a pact with Poland to join forces in the fight together against Russia. However, it was too late to save the country's independence. Ukraine became part of Soviet Union until 1991.

Key words: 1917 revolution, Russia, Ukraine, independence, wars. rewolucja 1917, Rosja, Ukraina, niepodległość, wojny.

1. Tworzenie podstaw republiki parlamentarnej

Kiedy w marcu (lutym) 1917 r. imperium Romanowych padło obalone rewolucją, Ukraińcy żyjący pod rosyjskim panowaniem stanowili najliczniejszy naród na wschodzie Europy (ok. 30 mln), ale przez carat za odrębny naród nie

byli uważani. Od czasu likwidacji w drugiej połowie XVIII w. odrębności Ukrainy, podzielenia jej na dziewięć guberni rosyjskich i poddania prawu imperialnemu, tradycja państwowości ukraińskiej żyła w pamięci społeczeństwa jako relikw historyczny, stając się częścią świadomości narodowej. Jak wiadomo, ruch narodowy na Ukrainie na wydarzenia w Piotrogradzie zareagował nad wyraz szybko, bo już 4(17) marca 1917 r. w Kijowie powstała pierwsza ogólnokrajowa instytucja – Ukraińska Centralna Rada (UCR), reprezentująca różne ukraińskie stronnictwa polityczne, organizację społeczne i kulturalne. 10(23) czerwca UCR proklamowała, bez uzgodnienia z Piotrogradem, w *I Uniwersale* autonomię Ukrainy. Jednocześnie utworzyła organ wykonawczy – Sekretariat Generalny, z odpowiednimi resortami, a więc pełniący rolę rządu; Sekretariat ponosił odpowiedzialność polityczną przed UCR. Do 30 czerwca (13 lipca) 1917 r., kiedy to podpisano ugodę między UCR a rosyjskim Rządem Tymczasowym, UCR przez rząd w Piotrogradzie nie była uznawana za instytucję reprezentującą Ukrainę. Mocno drażliwą sprawą była w szczególności kwestia granic terytorialnych autonomii ukraińskiej. Po zamachu bolszewickim 25 października (7 listopada) 1917 r. i upadku Rządu Tymczasowego, w warunkach chaosu politycznego oraz imperialnych tendencji bolszewików, UCR w swoim *III Uniwersale* proklamowała (4/17 listopada 1917 r.) Ukraińską Republikę Ludową (URL) w związku federacyjnym z Rosją, lecz nie bolszewicką. Dzień wcześniej (3/16 listopada 1917 r.) rząd Centralnej Rady w swojej deklaracji pod tytułem *Od Generalnego Sekretariatu Ukrainy* podporządkował sobie wszystkie agendy byłego rządu rosyjskiego na Ukrainie i tym samym oznajmił, że jest najwyższą władzą wykonawczą w kraju i żąda wykonywania jego rozporządzeń¹. Zgodnie z *Uniwersalem* URL miała obejmować ziemie zamieszkałe w większości przez Ukraińców². Ten właśnie problem – terytorium mającego powstać państwa ukraińskiego – dotychczas niemal się nie pojawiał w poczynaniach, oświadczeniach i dokumentach działaczy narodowych. Pojawił się natomiast w związku ze wspomnianą wcześniej ugodą między UCR a Rządem Tymczasowym, w wyniku której UCR uzyskiwała status przedstawicielki rządu w pięciu guberniach: kijowskiej, podolskiej, połtawskiej, wołyńskiej i części czernihowskiej³. Wielce to było odległe od oczekiwań Ukraińców: nie było tu ani Charkowa, ani Donbasu, ani Krzywego Rogu. Tego Rząd Tymczasowy w Piotrogradzie Ukraińcom „nie dał”. Nadto, zostawały jeszcze co najmniej dwa duże pytania dotyczące terytorium przyszłej Ukrainy: co z kozackim Wojskiem Dońskim (zob. niżej); co z Ukraińcami w Galicji Wschodniej w tym momencie pod

¹ П. Христюк, *Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920*, т. 2, Відень 1921, s. 50–51.

² Ibidem, т. 2, s. 51; W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 4, Wrocław 2009, s. 260.

³ М. Грушевський, *Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень – серпень 1917 р.)*, [w:] *Хто такі українці і чого вони хочуть?*, Київ 1991, s. 33.

panowaniem austriackim, do której to Galicji zgłaszała roszczenia strona polska. Zwłaszcza ta druga sprawa stała się sprawą krwawą na następnych lat kilkadziesiąt. Były to zagadnienia nie tylko nierozstrzygnięte, ale szczególnie zawikłane pod każdym względem: narodowościowym, splotem wydarzeń na froncie wojny światowej, granicami mocarstw walczących, wreszcie sytuacją polityczną w wojującej Europie, krańcowo zmienną w ciągu miesięcy od listopada 1917 r. do listopada 1918 r. Wybiegając nieco tylko w przód w chronologicznej relacji, warto przypomnieć, że podczas separatystycznych rokowań pokojowych w Brześciu (luty 1918 r.) pojawiły się dwie delegacje ukraińskie: jedna reprezentująca siły radzieckie, druga Ukraińskiej Centralnej Rady. Do obrad – odbywanych niemal pod dyktando Niemiec – dopuszczona została tylko UCR i tylko Ukraińska Republika Ludowa została uznana przez państwa centralne. Ukraińska Centralna Rada zgłosiła żądania przyłączenia do Ukrainy Galicji Wschodniej, Bukowiny i Zakarpacia, co zostało odrzucone, bo były to ziemie niemieckiego sojusznika, ale w zamian za to przekazano Ukrainie (z którą podpisano odrębny traktat pokojowy) polskie ziemie należące w 1914 r. do Rosji, tj. Chełmszczyznę i Podlasie⁴.

Nie były to bynajmniej wszystkie problemy i pretensje terytorialne Ukraińskiej Republiki Ludowej i jej Centralnej Rady. Między innymi była sprawa Besarabii, czyli carskiej guberni besarabskiej, do której pretensje zgłaszała Rumunia. Besarabia ogłosiła się (2 grudnia 1917) Mołdawską Republiką Ludową⁵ pozostającą w federacyjnym związku z Rosją. Bolszewicy próbowali dokonać (13–15 stycznia 1918) rewolucyjnego przewrotu i opanować Kiszyniów, a wówczas Rada Krajowa Mołdawii zwróciła się o pomoc do Rumunii. Wojska rumuńskie rozprawiły się z bolszewikami i Rada Krajowa proklamowała (24 stycznia 1918) niepodległą Mołdawską Republikę Demokratyczną, chociaż trwały spory między zwolennikami pełnej samodzielności państwowej a zwolennikami przyłączenia do Rumunii z zachowaniem autonomii. Wówczas do części ziem Republiki Mołdawskiej zgłosiła (15 marca 1918) pretensje Ukraińska Centralna Rada. Rumunia, koalicjant Ententy, miała po wojnie otrzymać Besarabię jako rekompensatę za południową Dobrudżę. W końcu w Mołdawii zwyciężyła opcja pełnej integracji z Rumunią (grudzień 1918), co zostało uznane w traktacie pokojowym z Rumunią (7 maja 1918) i w Sèvres (10 sierpnia 1920) oraz co uznały państwa Ententy (19 maja 1922). Kiedy wspólnie z Armią Czerwoną podporządkowane jej dowództwu ukraińskie formacje radzieckie rozbiły białe Siły Zbrojne Południa Rosji (Denikina) i zajmowały Ukrainę tworząc rząd komunistyczny, wówczas (grudzień 1919) W. Lenin, zwracając się do robotników i chłopów Ukrainy zajmował

⁴ W. Serczyk, op. cit., s. 265.

⁵ *Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия*. Гл. ред. С. С. Хромов, Москва 1983, s. 354.

stanowisko, że granice między Rosją a Ukrainą to kwestia w tym momencie nieważna, drugorzędna, „dążymy bowiem do zupełnego zniesienia granic państwowych”⁶. W 1920 r., kiedy Armia Czerwona szła na zachód, opanowała także ziemie na lewym brzegu Dniestru i już stamtąd nie wyszła. Ziemie te następnie przyłączono do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR) tworząc (12 października 1924) Mołdawską Autonomiczną SRR w ramach USRR. Ciąg dalszy będzie miał miejsce w ramach realizacji paktu Ribbentrop-Mołotow. Poza dawną gubernię besarabską, warto jeszcze mieć w pamięci sprawę guberni taurydzkiej, czyli sprawę Krymu, oraz Zakarpacia. Ostatecznie Krym znalazł się w Rosji, zaś Ruś Zakarpacka w Czechosłowacji.

Wracając do wydarzeń z przełomu 1917 i 1918 r.: po proklamowaniu URL stosunki między Kijowem a rosyjskim rządem bolszewickim z dnia na dzień pogorszały się. Przyczyny leżały w płaszczyźnie tak ideologicznej, jak i narodowościowej. Ukraińscy socjaliści tworzący rząd URL – Sekretariat Generalny – spotkali się z nieznanym im dotąd zjawiskiem bolszewizmu. Sami byli przekonani demokracjami i federalistami; wzięli na siebie misję utworzenia federalnego ogólnorosyjskiego rządu. Zamach stanu i utworzenie w Piotrogradzie rządu bolszewików zmusił UCR do zajęcia stanowiska wobec nowych władz. Uczyniła to nie zwlekając. Na posiedzeniu Małej Rady 8 listopada 1917 r. przyjęto uchwałę, w której potępiono zamach bolszewicki z uzasadnieniem, że władza w państwie ma reprezentować wszystkie siły demokratyczne, a nie tylko ich część, którą są rady robotnicze i żołnierskie. Zapowiedziano, że wszelkie próby buntu na Ukrainie będą stłumione. Rząd bolszewików był bardzo zaniepokojony rokowaniami zmierzającymi do utworzenia ogólnorosyjskiego rządu federalnego, podjętymi przez rząd URL z innymi rządami powstałymi na terenach Rosji po zamachu bolszewickim. Oprócz Ukrainy największe kłopoty bolszewicy mieli z obwodami kozackimi, zwłaszcza z Kozakami Dońskimi.

W byłym imperium carów Kozacy liczyli ok. 4,5 mln osób, przy czym co najmniej⁷ 300 tys. z nich walczyło w I wojnie światowej; tradycyjnie ludność kozacka trudniła się służbą wojskową. Kozacy mieli silne poczucie odrębności i wewnętrznej spójności (także między oficerami i prostymi żołnierzami). W czasach carskich na ogół cieszyli się przywilejami, m.in. mieli prawo tworzenia lokalnych samorządów. Ich najwyższą władzą samorządową był tzw. krąg

⁶ W. Lenin, *List do robotników i chłopów Ukrainy z powodu zwycięstw nad Denikinem*, [w:] idem, *Dziela wszystkie*, t. 40, Warszawa 1988, s. 40, 43; toż w innych tłumaczeniach idem, *Dziela wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 640, też s. 643; idem, *Dziela wybrane*, t. 3, Warszawa 1978, s. 866, też s. 864.

⁷ Niektóre źródła podają liczbę 450 tys. żołnierzy kozackich w przededniu I wojny światowej. *Wielka Encyklopedia Powszechna* (dalej: WEP), XIV, Warszawa, s. 499. Fragmentarycznie wykorzystuję tutaj tekst A. Lityńskiego, *Revolucji rosyjskiej rok pierwszy. Wybrane zagadnienia prawa karnego*, [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Józwiak, Łódź 2016, s. 481 i n.

wojskowy (rada wojskowa), w którym mieli prawo uczestniczyć zdolni do noszenia broni lub w tym rzemiośle mający dawne zasługi; wybierali swojego atamana; mieli sąd z obieranymi sędziami. W rezultacie byli mniej podatni na hasła rewolucyjne. Słabością kozackich regionów było, że ich ludność nie była jednolita; znaczna część mieszkańców kozackich regionów nie była pochodzenia kozackiego i wśród niej hasła rewolucji zyskiwały posłuch, a antybolszewickie działania Kozaków spotykały się z oporem. W Polsce skojarzenie Kozaka łączy się powszechnie z Ukrainą i miewa rodowód Sienkiewiczowski. Trzeba jednak zdawać sobie sprawę, że Kozacy – rozmaitego zresztą pochodzenia etnicznego⁸ – mieli swoje siedziby od Ukrainy aż do Amuru.

Wiosną 1917 r., po rewolucji lutowej, wśród Kozaków w europejskiej części Rosji nastąpiło ożywienie polityczne; pojawiły się żądania dotyczące samorządu, autonomii, przekształcenia Rosji w państwo federacyjne z odpowiednimi awansami terytoriów („wojsk”, stanic) kozackich. Już w kwietniu 1917 r. liderzy Kozaków kubańskich na zgromadzeniu swojego najwyższego organu – kręgu wojskowego – zgłosili żądanie przekształcenia Rosji w państwo federacyjne⁹. W sierpniu 1917 r. takie samo żądanie przedłożyli władzom piotrogrodzkim Kozacy orenburscy¹⁰. We wrześniu tegoż roku konferencja przedstawicieli Kozaków dońskich, kubańskich i tereckich zagroziła, że wprowadzi w Rosji federację, nie oglądając się na zgodę, siłą. Podjęto wówczas decyzję o utworzeniu Południowo-Wschodniego Związku terytoriów kozackich¹¹. Jeszcze pod koniec tego samego miesiąca (wrzesień 1917) na konferencji przedstawicieli Kozaków dońskich, kubańskich, tereckich, astrachańskich i górskich Kaukazu został przygotowany tekst umowy o ustanowieniu federacji regionalnej; dokument podpisano 20 października 1917 r. we Władykaukazie. Przewidziano w nim m.in. pomoc wzajemną regionów autonomicznych w sprawach politycznych i wojskowych (wojennych) oraz w kontaktach z władzami centralnymi. Jako najwyższy organ federacji kozackiej przewidziano zebranie przedstawicieli kozackich rządów związkowych, zaś jako najwyższy organ wykonawczy wspólny rząd [Обединенное правительство]. Kozacy orenburscy zgłosili akces do tej federacji. Zostały podjęte rozmowy z Ukraińską Centralną Radą¹² w sprawie przystąpienia do związku państwowego z Ukrainą; rozma-

⁸ Między innymi: Kozacy dońscy w najdalszych swoich korzeniach etnicznych pochodzą od ludów tureckich, a elementy kultury turańskiej istniały jeszcze w połowie XIX w.; Kozacy kubańscy to przybysze z Zaporozża, znad Donu, Czerkiesi; Kozacy terecy [tereccy] to w części potomkowie Kabardyńców i Osetyjczyków, Czeczenów i Inguszy; Kozacy siemireccy [siemirieczeni] to m.in. potomkowie zesłanych hajdamaków, konfederatów barskich oraz jeńców napoleońskich.

⁹ *История отечественного государства и права*, ред. О. И. Чистяков, ч. 1, Москва 2006, s. 455.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

wiano także z Komitetem Zakaukaskim¹³. Bezpośrednio przed I wojną światową łącznie trzynaście regionów („wojsk”) kozackich miało bronić imperium; w XIX w. najważniejsze¹⁴ to kozackie wojska dońskie, wołżańskie, astrachańskie, orenburskie, siemireckie¹⁵, zabajkalskie, amurskie, ussuryjskie, później też kubańskie, tereckie¹⁶. Część była położona daleko od centrum i późniejszych ognisk rewolucyjnych; stacje na Syberii nie mogły zagrozić stolicy. Na bolszewicki zamach stanu najszybciej (26 października/8 listopada 1917 r.) zareagowali Kozacy – negatywnie.

Kozacy dońscy pod atamanem generałem Aleksym Kaledinem¹⁷, Kozacy orenburscy pod atamanem pułkownikiem Aleksandrem Dutowem, Kozacy zabajkalscy pod esauliem Grzegorzem Siemionowem, także duże stacje Kozaków kubańskich i tereckich – wszyscy oni natychmiast po otrzymaniu wieści o bolszewickim zamachu odmówili podporządkowania się nowym w stolicy kraju władzom. Zbrojnie szybko wystąpił ataman Dutow, a stacja orenburska – położona tam gdzie Europa styka się z Syberią i Azją Środkową – stała się niezwłocznie aktywnym ośrodkiem walki z siłami bolszewickimi. Dutow obalił rząd w Orenburgu i przez jakiś czas rozszerzał teren swoich wpływów. Nie długo jednak. Nękały Dutowa oddziały zbolszewizowanych robotników wysyłane często z daleka w trybie „wojny eszelonowej”, a w końcu nie dał rady Północnej Lotnej Kolumnie wojsk bolszewickich; Orenburg został przez nich zdobyty (31 stycznia 1918 r.), a sam ataman z małą już garstką wiernych żołnierzy zepchnięty został na tereny południowego Uralu, a wiosną 1918 r. na stepy kazachskie¹⁸. Za Uralem Kozacy nie stanowili takiej siły, jak nad Donem albo Kubaniem, ponieważ stacje były rozproszone i mniej liczne. Czwartą co do wielkości w Rosji była stacja zabajkalska i pod dowództwem młodego oficera kozackiego Grigorija Siemionowa¹⁹ odegrała rolę siły antybolszewickiej. Pano-

¹³ Carskim namiestnikiem Zakaukazia w 1917 r. był wielki książę Mikołaj Mikołajewicz (1856–1929), stryj cara Mikołaja II, generał, 1914–1915 naczelny wódz, zwolniony z tego stanowiska we wrześniu 1915 po klęsce pod Tannenbergiem, wówczas mianowany namiestnikiem Kaukazu oraz dowódcą frontu kaukaskiego; zrezygnował ze stanowisk po abdykacji cara. Po rewolucji lutowej w miejsce carskiego namiestnika dla całego Zakaukazia nowy rząd w Piotrogradzie powołał (9/22 marca 1917 r.) w Tbilisi Specjalny Komitet Zakaukaski, złożony z kadetów, eserowców i mienszewików.

¹⁴ Zob. m.in. WEP, XIV s. 499; J. Rohoziński, *Bawelna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Warszawa 2014, s. 589–591.

¹⁵ Nazwa pochodzi od Siedmiorzeczca [Siemirieczje], krainy dzisiaj w pld.-wsch. Kazachstanie, na południe od jeziora Bałchasz i na pld.-zach. od jez. Ała-kol, na północ od miasta Ałma-Ata.

¹⁶ Kozacy terecy [tereccy] mieli siedziby na wschód od Kubania, nad rzeką Terek [Tieriek].

¹⁷ Aleksiej M. Kaledin (1861–1918), generał, podczas I wojny światowej dowódca korpusu i armii; w czerwcu 1917 wybrany atamanem kozackiego Wojska Dońskiego; po klęsce w walkach z bolszewikami popełnił samobójstwo. *Leksykon historii świata: Rosja*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2001, s. 121.

¹⁸ E. Mawdsley, *Wojna domowa w Rosji 1917–1920*, tłum. M. Popławska, Warszawa 2010, s. 37.

¹⁹ Grigorij M. Siemionow (1890–1946), białogwardyjski ataman kozacki, generał, od lipca 1917 komisarz Rządu Tymczasowego do formowania ochotniczych wojsk kozackich; po przewrocie bolsze-

wanie nad takim gigantycznym obszarem jak Syberia, zależało bowiem przede wszystkim od panowania nad Koleją Transsyberyjską²⁰. Ataman Siemionow zaś do października 1920 r. trzymał strategiczne miasto Czytę [Czite], nieco na zachód od połączenia Kolei Transsyberyjskiej z Koleją Wschodniochińską²¹, a więc trzymał obie transkontynentalne linie kolejowe.

Najważniejszy był jednak obwód wojska dońskiego. Stacja dońska to obszar o powierzchni większej niż Anglia, zaś liczba tamtejszych Kozaków sięgała ponad 1,5 mln. Terytorium wojska dońskiego to była Europa i położenie było strategiczne: na obrzeżach Ukrainy i zagłębia węglowego Donbas, zaś największe miasta nad Donem – Nowoczerkask i Rostów leżały na szlaku kolejowym łączącym Rosję z Kaukazem. Istotne, że wybrany pół roku wcześniej ataman Aleksiej Kaledin miał duże doświadczenie wojskowe: wszak był generałem na froncie wojny światowej. To wojska kozackie znanu i Kubania będą wkrótce stanowiły główną siłę Armii Ochotniczej Denikina, który maszerując przez Ukrainę w kierunku Moskwy jakże bliski był zmianie biegu historii świata.

Kaledin już w dniu zwycięskiego dla bolszewików przewrotu ogłosił przejście przez nich władzy za przestępcze i w imieniu własnym oraz „w ścisłym powiązaniu z rządami pozostałych wojsk kozackich” zadeklarował pełne poparcie dla Rządu Tymczasowego. Stojący na czele Rządu Wojskowego Kaledin już 26 października (8 listopada) 1917 r. wystosował na ręce Kiereńskiego zaproszenie dla całego Rządu Tymczasowego do przybycia do Nowoczerkaska – stolicy Kozaków dońskich²². Tak szybka reakcja na zamach i katywość stanowisko zyskały Kaledinowi rozgłos w całej Rosji. Wszak było to w tym momencie jedyne mogące się liczyć ognisko oporu wobec zwycięskich zamachowców w stolicy. Do Nowoczerkaska ściągali więc politycy i wojskowi

wików w stolicy przywódca antybolszewickiego powstania za Bajkałem, popierany przez Japonię; ogłosił się dyktatorem i atamanem Zabajkalskiego Wojska Kozackiego; faktyczny następca A. Kołczaka na Syberii; pokonany przez wojska Republiki Dalekiego Wschodu zamieszkał w Japonii i Chinach; 1945 ujęty przez NKWD w Mandżurii, skazany na śmierć i stracony. *Leksykon historii świata: Rosja...*, s. 233.

²⁰ Transsyberyjska Kolej, Transsyberyjska Magistrala, Wielka Magistrala Syberyjska: jedna z najdłuższych na świecie linii kolejowych, łączy europejską część Rosji z Syberią i Dalekim Wschodem; zbudowana w latach 1895–1916; długość 9332 km nie licząc odgałęzień; biegnie z Moskwy przez Omsk, Irkuck, Chabarowsk do Władywostoku; dwutorowa; z odgałęzieniem do Mongolii i Chin; obecnie zelektryfikowana. WEP XXVII, s. 569; *Leksykon historii świata: Rosja...*, s. 264.

²¹ Kolei Wschodniochińskiej nie należy mylić z Koleją Transsyberyjską. Linia Kolei Wschodniochińskiej zbudowana została przez Rosję w latach 1897–1903. Przebiegała od granicy rosyjsko-chińskiej przez Mandżurię, Harbin (stąd nazwa od 1953 – Kolei Harbińska) i znowu przez granicę do Władywostoku. Na terenie Zabajkala łączyła się z Koleją Transsyberyjską. Linia była własnością Rosji i po 80 latach (w 1976) miała być przekazana Chinom. Po wojnie rosyjsko-japońskiej 1904–1905 część południowa (Kolej Południowomandżurska) znalazła się pod kontrolą Japonii aż do 1945 r. W 1945 przeszła pod zarządek radziecko-chiński, a w 1950 ZSRR odsprzedał Kolej Wschodniochińską rządowi Chin. WEP XIV, s. 124, też 123.

²² R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920*, Warszawa 1975, s. 29–30.

wobec bolszewików opozycyjni, chociaż niekoniecznie o wspólnym zabarwieniu politycznym; najwięcej było tych z prawej strony sceny politycznej, czyli m.in. kadetów. Już w tydzień (2/15 listopada 1917 r.) po obaleniu Rządu Tymczasowego w Nowoczerkasku zjawił się generał Michał Aleksiejew, były wódz naczelny z okresu Rządu Tymczasowego, a wcześniej dowódca frontu i szef sztabu naczelnego wodza Mikołaja II. Nie bez obiekcji kozacki Rząd Wojskowy potwierdził stosowną decyzję o utworzeniu armii i zatwierdził nazwę Armia Ochotnicza. Jak wspominał generał Denikin, na propozycję Borysa Sawinkowa Armia Ochotnicza ogłosiła w deklaracji, iż celem jest zrzucenie jarzma „niemiecko-bolszewickiego” oraz zwołanie Zgromadzenia Ustawodawczego²³. W kilka tygodni później (6/19 grudnia 1917) przybył do Nowoczerkaska generał Ławr Korniłow, także krótko były wódz naczelny z tygodni letnich Rządu Tymczasowego, słynny z nieudanego puczu i później drugiej już ucieczki z więzienia. Równie szybka była reakcja przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych (RKL) – Lenina, który napisał, a Rada Komisarzy Ludowych 28 listopada (11 grudnia) 1917 r. uchwaliła Dekret o aresztowaniu przywódców wojny domowej przeciw rewolucji²⁴. Na rady delegatów w terenie nałożony został „obowiązek szczególnego nadzoru nad partią kadetów z powodu jej powiązania z korniłowsko-kaledinowską wojną domową przeciw rewolucji”. To jeden z pierwszych aktów prawnych nowej władzy w Piotrogradzie, który zawierał normy prawnokarne. Później jeszcze pojawi się dekret O walce z kontrrewolucyjnym powstaniem Kaljedina, Korniłowa, Dutowa i inne. Dokumenty te jednak bardziej przypominały odezwy polityczne aniżeli akty prawne, w szczególności nie zawierały żadnej nawet próby typizowania czynów zabronionych, zaś w zakresie środków karnych z reguły ograniczały się do sformułowania, że „podlega surowemu ukaraniu”²⁵.

2. Rokowania brzeskie i ofensywy: sowiecka i niemiecka

Konflikt który rozgorzał w sąsiedztwie Ukrainy, między kozackim obwodem dońskim a rządem bolszewickim, przyczynił się do wciągnięcia do niego URL. Bolszewicy żądali od strony ukraińskiej wstrzymania przechodu w kierunku Donu wojsk kozackich. Ukraińska Republika Ludowa zaś odmówiła motywując, że spowoduje to konflikt z Kozakami i oznajmiła, że zajmuje stanowisko neutralne. Jednak zachowanie neutralności okazało się niemożliwe, tak z powodu sytuacji geopolitycznej Ukrainy, która znalazła się pomiędzy walczącymi w wojnie światowej stronami, jak i z powodu polityki rosyjskiego

²³ Za: R. Pipes, *Rosja bolszewików*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2005, s. 18.

²⁴ W. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 35. Warszawa 1988, s. 121 i 448.

²⁵ M. Filar, *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992, s. 12.

rządu bolszewików, który uzurpował sobie funkcje rządu federalnego. Na odpowiedź URL bolszewicy 4 (17) grudnia 1917 r. wysłali do Kijowa ultimatum, co w praktyce znaczyło wypowiedzenie wojny URL, ponieważ spełnienie jego warunków było nie do wykonania. Ukraina nie była przygotowana do wojny. Niemniej rząd URL odrzucił ultimatum bolszewickie. Rozpoczęła się tzw. pierwsza wojna ukraińsko-bolszewicka.

Dla zachowania chronologii wydarzeń warto w tym miejscu przypomnieć, że znajdująca się w beznadziejnym położeniu militarnym sowiecka Rosja 2(15) grudnia 1917 r. zawarła rozejm z Niemcami i podjęła w Brześciu Litewskim rozmowy na temat separatystycznego pokoju. Państwa centralne w Brześciu m.in. zażądały, by Rada Komisarzy Ludowych uznała prawo Centralnej Rady do reprezentowania Ukrainy w czasie rokowań brzeskich; będąc w sytuacji przymusowej RKL wyraziła taką zgodę²⁶, a Rada Komisarzy Ludowych już 4(17) grudnia 1917 r. uznała niepodległość Ukrainy²⁷. Obok uznania wszakże znalazło się w dokumencie wspomniane ultimatum, żądające w ciągu 48 godzin zadowalającej odpowiedzi w wymienionych sprawach ewidentnie naruszających niepodległość kraju: głównie chodziło o zaprzestanie pomocy Kaledinowi. W przeciwnym przypadku RKL uznaje, że znajduje się w stanie wojny z Ukrainą²⁸. Jak stwierdza radziecki wydawca zbioru, dokument napisał Lenin²⁹. Bolszewicy zawczasu nie zaniedbali zostawić sobie furtki: zjazdy SDPRR(b) w Charkowie³⁰ oraz w Kijowie (grudzień 1917) opowiedziały się za utworzeniem Ukraińskiej Republiki Rad i już 14(27) grudnia 1917 r. w zajętych przez bolszewickie wojska Charkowie nastąpiło utworzenie Sekretariatu Ludowego Ukraińskiej Republiki Robotniczo-Chłopskiej – pierwszego rządu radzieckiej Ukrainy³¹. Premiera nie powołano; jego obowiązki pełniła Eugenia Bosz (Majsz), sekretarz spraw wewnętrznych³². Zauważyć warto ciekawostkę, że w nazwach tek rządowych skopiowano wzory Ukraińskiej Centralnej Rady, a nie pietrogradzkie Rady Komisarzy Ludowych. Natomiast nowe władze unieważniły wszelkie akty wydane przez UCR i podległe jej organy.

²⁶ W. Serczyk, op. cit., s. 265.

²⁷ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957, s. 32–33; *История советской конституции (в документах) 1917–1956*, Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 74.

²⁸ *О признании Советом Народных Комиссаров Народной Украинской Республики и о предъявленном Центральной Раде ультиматуме ввиду ее контрреволюционной деятельности*, [w:] *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 32–33; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 74.

²⁹ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 33.

³⁰ *Об Украинской Центральной Раде. [Резолюция краевого съезда большевиков Украины]*, [w:] *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 77–78.

³¹ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 33–34.

³² Zob. E. Бош, *Год борьбы*, Киев 1990, s. 144; *Деятели СССР и революционного движения в России. Энциклопедический словарь Гранат*, Москва 1989, s. 367–668.

Najlepsze jednostki rosyjskich czerwonogwardzistów pod dowództwem zasłużonego bolszewika Włodzimierza Antonowa-Owsiejenki³³ skierowane zostały przez władze moskiewskie przeciw wojskom Centralnej Rady, ale też w kierunku Zagłębia Donieckiego, naprzeciw wojskom kozackim Kaledina. Z sukcesami czerwonych: obok wcześniej opanowanego Charkowa, zdobyto miasta Zagłębia Donieckiego, Odessę, Mikołajów, Chersoń, Połtawę i inne. W drugiej połowie stycznia 1918 r. wybuchło powstanie w Kijowie i mimo ściągnięcia przez Semena Petlurę jednostek frontowych, po długich i zaciętych walkach, przy pomocy czerwonej gwardii rosyjskiej, bolszewicy odnieśli (8 lutego 1918) zwycięstwo.

Cały czas trwały rokowania w Brześciu. Do Brześcia przybyły dwie delegacje ukraińskie: sowiecka włączona w skład rosyjskiej i reprezentowana przez działaczy ukraińskiego rządu radzieckiego Jurija Medwiediewa i Bazyłego (Wasyla) Szachraja oraz UCR z Wsewołodem Hołubowyczem na czele; wobec kategorycznego stanowiska państw centralnych tylko ta druga została uznana i dopuszczona do obrad. Radziecki protest nie został przyjęty do wiadomości³⁴. Dla zawarcia traktatu pokojowego z państwami centralnymi konieczne było, by Ukraina stała się podmiotem prawa międzynarodowego odrębnym od Rosji. Centralna Rada 9 (22) stycznia 1918 r. proklamowała więc niezależnym i suwerennym państwem Ukrainą Republikę Ludową³⁵, która

³³ Władimir Aleksandrowicz Antonow-Owsiejenko, właśc. Owsiejenko (1883–1938), pochodził z rodziny carskiego oficera; od 1902 członek SDPRR związany z mienszewikami, ale jednak ukończył szkołę junkierskiej piechoty w stopniu podporucznika; 1904/1905 służył w Warszawie; skierowany na front z Japonią zdezerterował, by kontynuować działalność rewolucyjną; 1907 ujęty i skazany na karę śmierci zamienioną na 20 lat katorgi, uciekł zaraz po wyroku i działał nadal; 1909 wyemigrował do Francji, gdzie przyjął nazwisko Antonow; 1915 zerwał z mienszewikami i opowiedział się za Leninem; 1917 wrócił do Rosji; prowadził agitację probolszewiką i rewolucyjną w Finlandii i na Lotwie; wszedł w skład Wojskowego Komitetu Rewolucyjnego w Piotrogradzie i współkierował październikowym zamachem stanu i osobiście poprowadził szturm na Pałac Zimowy, obalając Rząd Tymczasowy; to on wszedł wówczas do sali obrad rządu i powiedział: „W imieniu Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego aresztuję was”. W czasie wojny domowej dowodził na froncie ukraińskim; był szefem Zarządu Politycznego Armii Czerwonej; dowódca Piotrogradzkiego Okręgu Wojskowego; jako bliski współpracownik i zwolennik Trockiego odsunięty przez Stalina od stanowisk kierowniczych i skierowany do pracy w placówkach dyplomatycznych, m.in. w Polsce 1930–1934; pr.rator RSFRR (1934–1936); aresztowany (1937) siedział na Butyrkach; był chory, miał opuchnięte nogi; opowiadał o *Leninie*, rewolucji, wojnie w Hiszpanii; na przesłuchaniach był nieugięty; niczego nie podpisywał; skazany został na 10 lat, ale to nie przeszkadzało, by niezwłocznie (?) zostać rozstrzelany; wezwany na egzekucję, rozdał płaszcz, buty, marynarkę współwięźniom i prosił, by kiedyś zaświadczyli, że pozostał bolszewikiem do końca swych dni; zrehabilitowany na XX zjeździe KPZR w 1956. R. Conquest, *Wielki terror*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 1997, s. 468–469; T. Strzyk, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004, s. 36–37; *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, red. S. Sierpowski i S. Żerka, Poznań 1996, s. 12–13; *Leksykon historii świata: Rosja...*, s. 27–28.

³⁴ W. Serczyk, op. cit., s. 266.

³⁵ *Історія держави і права України*, Академічний курс, ред. В. Й. Тацій, А. Й. Порожин, Київ 2000, t. 2, s. 50; zob. też W. Serczyk, op. cit., s. 260; też E. Toczek, *Wstęp do: Konstytucja Ukrainy uchwalona na piątej sesji Rady Najwyższej Ukrainy 28 czerwca 1996 r.*, wstęp i tłumaczenie E. Toczek, Warszawa 1999, s. 7.

została uznana przez państwa centralne, a 9 lutego 1918 r. zawarła z nimi traktat pokojowy. Pretensje UCR do Galicji Wschodniej, Bukowiny i Zakarpacia zostały odrzucone jako wewnętrzne sprawy monarchii austro-węgierskiej. W tajnym protokole uzupełniającym państwa centralne godziły się na włączenie Chełmszczyzny i Podlasia do Ukrainy, zaś Austro-Węgry wyrażały zgodę na połączenie w jeden kraj koronny Galicji Wschodniej i Bukowiny oraz na utworzenie autonomicznej prowincji ukraińskiej. Oczywiście w ramach Austrii, bo przecież umawiające się strony liczyły na zwycięstwo państw centralnych w wojnie światowej. Zarówno sprawa oderwania Chełmszczyzny przypominająca bolesny rok 1912, jak i – ujawniony w maju 1918 r. – tajny traktat dotyczący ukraińskiej autonomii w Galicji Wschodniej, wywołały takie wrzenie i manifestacje ludności polskiej, że Austro-Węgry wycofały się z ustaleń tajnego protokołu unieważniając go³⁶. Były to już ostatnie godziny urzędowania UCR w piwnicach budynków rządowych w Kijowie, który zdobywali ukraińscy i rosyjscy bolszewicy wspomagani czerwonogwardzistami Antonowa-Owsiejenki. Ostateczne zdobycie stolicy nastąpiło w dniu podpisania w Brześciu traktatu URL z państwami centralnymi. UCR ewakuowała się do Żytomierza, a później do Sarn na Wołyniu. Władze Ukrainy sowieckiej przeniosły się z Charkowa do Kijowa. Ukraina znalazła się w rękach bolszewików, którzy mieli duże wpływy wśród ludności ukraińskiej, także mas wiejskich. Przeciąganie rokowań brzeskich przez bolszewików m.in. miało na celu opanowanie Ukrainy przez czerwonych przed podpisaniem traktatu. Dostrzegając te manewry nie tylko na Ukrainie, w trakcie rokowań brzeskich Niemcy w ultimatum żądały niezwłocznego zawarcia pokoju z Ukraińską Republiką Ludową, wycofania jednostek Armii Czerwonej i innych sił zbrojnych z terenów Ukrainy, Finlandii, Inflant, Estonii.

Zerwanie (luty 1918) przez Trockiego rozmów skutkowało uruchomieniem³⁷ przez państwa centralne potężnej ofensywy i zaostreniem warunków niemieckiego ultimatum. Podpisany w końcu przez stronę radziecką traktat brzeski (3 marca 1918) zawierał postanowienie o opuszczeniu przez wojska czerwonej Rosji terenów Ukrainy oraz o uznaniu traktatu pokojowego między Ukraińską Centralną Radą a państwami centralnymi. Udzielając pomocy Centralnej Radzie Niemcy i Austro-Węgry wprowadzili na Ukrainę swoje armie. Rozpętała się krwawa wojna domowa z siłami ukraińskich bolszewików oraz przybyłych z Rosji czerwonogwardzistów pod dowództwem Antonowa-Owsiejenki, który został mianowany głównodowodzącym sił zbrojnych radzieckiej

³⁶ W. Serczyk, op. cit., s. 266, 284; por. też J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000.

³⁷ Strona niemiecka zawiadomiła telegraficznie Lenina, że od 18 lutego 1918 r. od godziny 12 znajduje się w stanie wojny z Rosją. Zob. o tym L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, autoryzowany przekład z rosyjskiego J. Barski i S. Łukomski, Warszawa 1930 [reprint Warszawa 1990], s. 430.

Ukrainy. Przewaga sił niemieckich zmusiła czerwonych do opuszczenia Kijowa, do którego 2 marca 1918 r. powróciła UCR; rząd komunistyczny przeniósł się najpierw do Połtawy, później do Taganrogu.

W ciągu marca – kwietnia 1918 r. przy wsparciu wojsk niemieckich i austriackich tereny Ukrainy zostali uwolnione od wojsk rosyjskich bolszewików. Na podstawie zawartego 3 marca 1918 r. w Brześciu Litewskim pokoju między RSFRR i państwami centralnymi rząd rosyjski zobowiązywał się zawrzeć pokój z URL i w trakcie kolejnych rokowań wytyczyć ukraińsko-rosyjską granicę państwową³⁸. URL i RSFRR nawiązały stosunki konsularne. Znaczyło to, że strona rosyjska uznawała suwerenność państwa ukraińskiego. Wszak odnowienie władzy rządu URL nie znaczyło, że odzyskał on pełną suwerenność. Faktycznie Ukraina znalazła się pod kontrolą nowych sojuszników, którzy wprowadzili na jej terytorium prawie 450-tysięczny kontyngent wojskowy³⁹. Na arenie międzynarodowej URL stała się w efekcie postrzegana jako wróg Ententy, co musiało mieć skutki po porażce państw centralnych w wojnie: URL znalazła się w izolacji dyplomatycznej. Symon Petlura w 1922 r. w liście do generała armii URL Mykoły Udowyczenki pisał: „My do chwili obecnej pokutujemy za ten błąd, bo alianci do dziś nie zapomnieli nam «zdrady» naszej”⁴⁰.

Względna stabilizacja sytuacji na Ukrainie nie ułatwiła działalności rządu URL. Borykał się on z opanowaniem chaosu rewolucyjnego spowodowanego bolszewicką agitacją, z potrzebą niezwłocznego zaprowadzenia skutecznej administracji. Centralna Rada i rząd URL – Rada Ministrów Ludowych (tak przemianowano Generalny Sekretariat w styczniu 1918 r.) nadal trzymały się w polityce wewnętrznej lewicowych poglądów. Przede wszystkim chodziło o zniesienie prywatnej własności ziemi i uchwaleniu ustawy o socjalizacji ziemi. Rząd ukraiński w większości tworzyli ludzie młodzi o niewielkim doświadczeniu politycznym słabo orientujący się w funkcjonowaniu maszyny państwowej. Nie potrafili nawiązać kontaktu z wojskowymi władzami niemieckimi i austriackimi. Niemcy i Austro-Węgrzy obawiali się zaś, że strona ukraińska nie wywiąże się ze zobowiązań danych w Brześciu odnośnie dostaw żywności. Korzystając z nieudolności administracji URL Niemcy i Austriacy sami wzięli się za organizację zakupów żywności, dopuszczając się przy tym nadużyć, co wywoływało oburzenie chłopów traktujących ich poczynania jako rekwizycje wojenne. Jeszcze bardziej podsycaly nastroje powrót pod osłoną wojsk niemieckich i austro-węgierskich byłych właścicieli ziem-

³⁸ *Дипломатический словарь*. Главная редакция А. А. Громыко, А. Г. Ковалев, П. П. Севостьянов и др., т. 1, Москва 1985, s. 155.

³⁹ *Історія Української РСР: У 8 т.*, т. 5, Київ 1977, s. 281.

⁴⁰ С. Петлюра, *Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовиченка*, [w:] Симон Петлюра. Статті, Київ 1993, s. 223.

skich i represje wobec chłopów za udział w podziale gruntów, co było zresztą przeprowadzone zgodnie z ustawodawstwem agrarnym Centralnej Rady i zarządzeniami rządu URL. W rezultacie chłopci zwlekali z zasiewem zboża nie będąc pewnymi, czy nie zostanie im odebrana przydzielona ziemia. To jeszcze bardziej wywoływało nerwowość niemieckiego i austro-węgierskiego dowództwa.

Już w kwietniu 1918 r. przeciwko Centralnej Radzie powstała potężna opozycja. Przeciwko istniejącemu reżimowi, odczuwając poparcie niemieckie i austro-węgierskie, otwarcie wypowiadali się właściciele ziemscy, a nawet zamożni chłopci niezadowoleni z socjalistycznych eksperymentów przywódców. Niezamożne chłopstwo także czuło się zawiedzione brakiem postępu w realizacji reformy rolnej, a szczególnie obawiało się powrotu byłych właścicieli ziemskich. Ludność nieukraińska, która była wrogo nastawiona do państwowości ukraińskiej, z kolei obarczyła Centralną Radę, że ta dołączyła do wrogów Rosji odrywając Ukrainę od Rosji. Obecność na Ukrainie wojsk niemieckich i austro-węgierskich sprzyjała wzmocnieniu i konsolidowaniu się opozycji. Ta zaś garneła się do organizacji Ukraińska Gromada, założonej przez siły konserwatywne, na czele których stał były dowódca 1 Ukraińskiego Korpusu generał Paweł Skoropadski. Powstanie opozycji wzbudziło zainteresowanie dowództwa niemieckiego, które coraz bardziej przekonywało się o niemożności kontynuowania współpracy z Centralną Radą i planowało odsunięcie jej od władzy i zamianę na lojalniejszy rząd. Z początkiem kwietnia 1918 r. rozpoczęły się intensywne konsultacje pomiędzy dowództwem niemieckim a generałem Skoropadskim na temat planowanego zamachu stanu. Zapewniwszy sobie neutralność Niemców, Skoropadski wydał rozkaz rozpoczęcia werbunku oficerów w Kijowie⁴¹, co w ówczesnych warunkach było łatwe. Wieczorem 24 kwietnia Skoropadski zwołał naradę, na której omówiono szczegóły planowanego zamachu stanu i warunki na jakich strona niemiecka godziła się współpracować z nowym reżimem. 26 kwietnia dowódca wojsk niemieckich na Ukrainie feldmarszałek Hermann von Eichhorn wydał rozkaz o powołaniu niemieckich sądów polowych. Centralna Rada wyraziła w związku z tym protest, traktując to jako ingerencję w wewnętrzne sprawy URL. Faktycznie był to początek zamachu stanu. W nocy z 26 na 27 kwietnia oddziały niemieckie rozbroiły jednostki wojskowe Centralnej Rady, z wyjątkiem pułku Strzelców Siczowych, a następnego dnia Niemcy aresztowali niektórych ministrów rządu. Najwyższe władze URL nawet nie podjęły próby przeciwstawienia się zamachowi. W ciągu dnia 29 kwietnia zwolennicy Skoropadskiego prawie bez oporu zajęli gmachy urzędów państwowych, z wyjątkiem gmachu Centralnej Rady. Tegoż dnia, który okazał się ostatnim w jej historii, UCR usiłowała

⁴¹ П. Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*, Київ, Філадельфія 1995, s. 141.

uchwalić konstytucję URL. Mychajło Hruszewski nadal pozostawał na stanowisku jej przewodniczącego. Jednak należy podkreślić, że w tekście konstytucji określenia „prezydent” nie spotykamy, użyto natomiast tu jako odpowiednika słowa „prezes” (przewodniczący – *голова*). Sam Hruszewski na wizytówce miał: *President du Parlament D’Ukraine*. Trzeba przyjąć, że *de facto* przez kilkanaście godzin pełnił on funkcję prezydenta republiki⁴². Według konstytucji URL była republiką parlamentarną. Najwyższym organem ustawodawczym wybranym w powszechnych, równych, bezpośrednich i proporcjonalnych wyborach miał być parlament – Zgromadzenie Ogólnonarodowe (*Всенародні Збори*) o trzyletniej kadencji, które miało zastąpić Centralną Radę. Czynne prawo wyborcze uzyskali wszyscy, którzy ukończyli 20 lat, bez różnicy płci, wiary, pochodzenia społecznego. Prezes (przewodniczący) Zgromadzenia wraz z Radą Seniorów Zgromadzenia powoływał rząd, ale ten akt musiał uzyskać zatwierdzenie całego Zgromadzenia. Ministrowie ponosili przed Zgromadzeniem odpowiedzialność parlamentarną indywidualną i solidarną. Zgromadzenie wybierało Sąd Generalny. Konstytucja przewidywała także nowy administracyjny podział kraju, który w radykalny sposób zrywał z rozwiązaniami czasów carskich⁴³. Ustawa zasadnicza odzwierciedlała ideologię państwowotwórczą ówczesnych przywódców ukraińskich i miała ustawodawczo potwierdzić tę formę państwa, która ukształtowała się w ciągu 1917 i w pierwszej połowie 1918 r.

29 kwietnia niemiecka władza wojskowa rozwiązała Centralną Radę⁴⁴. W tym samym czasie w Kijowie zebrał się Zjazd Włóściański z udziałem 6432 delegatów z ośmiu (spośród dziewięciu) guberni, reprezentujących ziemianstwo i zamożnych chłopów, a także warstwy przemysłowe, finansowe. Ogółem w zjeździe brało udział około 8 tys. uczestników⁴⁵. Po ostrej krytyce Centralnej Rady i rządu URL niezdolności zaprowadzenia porządku w państwie i skutecznie działającej administracji uczestnicy Zjazdu obwołali hetmanem Ukrainy generała P. Skoropadskiego⁴⁶. W swoim krótkim wystąpieniu, przypominającym *expose*, Skoropadski mówił głównie o tym, że „wszędzie szerzy się anarchia i że tylko twarda władza zdolna jest zaprowadzić porządek”⁴⁷.

⁴² Я. Малик, Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності, Львів 2016, s. 198–199; tak uważa też A. Olechno, *Instytucja Prezydenta w systemie konstytucyjnych organów Ukrainy (1996–2005)*, Toruń 2009, s. 13; idem, *Instytucja prezydenta na tle początków państwowości ukraińskiej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VIII, s. 112.

⁴³ *Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України*, Київ 1992, s. 73–79.

⁴⁴ Є. Коновалець, *Причинки до історії Української революції*, Прага 1928, s. 7.

⁴⁵ В. Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914–1923*, t. 1, Львів 1998, s. 288.

⁴⁶ В. Верига, *Визвольні змагання...*, t. 1, s. 289; М. Омелянович-Павленко, *Спогади українського командарма*, Київ 2002, s. 62–63.

⁴⁷ Т. Андрусак, *Правові основи української гетьманської держави 1918 року*, [w]: *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Skoropadського 1873–1945*, Київ 1993, s. 87.

3. Zwrot ku przeszłości

Objęcie władzy przez Skoropadskiego zmieniło formę dotychczasowego ustroju państwa. Nawet sama jego oficjalna nazwa – Ukraińskie Państwo (*Українська Держава* Ukrajinska Derżawa) – miała podkreślić różnice w stosunku do URL. Ukraina przestała być republiką, a przybrała formę przypominającą połączenie dyktatury wojskowej i monarchii. Podstawy prawne nowego reżimu określały: **Akt do narodu ukraińskiego** („**Грамота до українського народу**”) i Ustawa o tymczasowym ustroju państwowym Ukrainy, wydane przez P. Skoropadskiego 29 kwietnia 1918 r.⁴⁸ Ta ostatnia została niemal skopiowana z ustawy carskiej z 1906 r.⁴⁹ Dokumenty te przewidywały zwołanie Zgromadzenia Ustawodawczego, lecz nie określały jego kompetencji. Nigdy się ono nie zebrało. Quasi-monarchiczny charakter reżimu przejawiał się w tym, że Hetmanowi przysługiwały najwyższe uprawnienia władcze: zatwierdzanie i sankcjonowanie wszystkich ustaw, mianowanie premiera rządu, a na jego wnioski członków Rady Ministrów, odwołanie rządu, mianowanie na wyższe urzędy administracji państwowej i odwoływanie z nich. Rząd podlegał bezpośrednio Hetmanowi. Do kompetencji głowy państwa należało dowództwo nad siłami zbrojnymi, wprowadzenie w państwie lub na części jego terytorium stanu nadzwyczajnego, prowadzenie polityki zagranicznej. Hetman posiadał prawo ułaskawienia (w tym łagodzenia kary), nadawania poszczególnym osobom przywilejów, jeżeli te nie naruszają praw innych obywateli. Tryb legislacyjny był następujący: przygotowane w ministerstwach projekty rozpatrywała Rada Ministrów, a następnie zatwierdzał Hetman. Zgromadzenie Ustawodawcze w tej procedurze nie uczestniczyło, ponieważ nie było jeszcze wybrane.

Na czele struktury sądownictwa stał Sąd Generalny, ustanowiony jeszcze w czasach Centralnej Rady, ale obecnie sędziowie byli mianowani przez Hetmana. Wkrótce (8 lipca 1918 r.) został przekształcony w Państwowy Senat. Senat na czele z prezydentem dzielił się na trzy generalne sądy (na podobieństwo departamentów): administracyjny, cywilny i karny. Liczył 45 osób: prezydent, senatorowie zebrania ogólnego, senatorowie sądów generalnych⁵⁰.

Reżim hetmanatu jako forma ustroju nie został zdefiniowany w literaturze historycznej. Komplikuje sprawę obecność na Ukrainie wojsk niemieckich oraz austro-węgierskich i wpływ Berlina i Wiednia na sytuację w kraju i na kształt samego państwa. Ciekawostką jest ostra reakcja Wiednia na tytuł Sko-

⁴⁸ *Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України*, s. 82–86; О. Реєнт, *Павло Скоропадський*, Київ 2003, s. 87–89; В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й Тищик, *З історії української державності*, Львів 1992, s. 69–70.

⁴⁹ *Свод основных государственных законов*, Санкт-Петербург 1906, t. 1, cz. 1; *Из киевских воспоминаний А. А. Гольденвейзера*, [w:] *Архив русской революции*, t. 6, Москва 1991, s. 217–218.

⁵⁰ О. І. Лупандін, *Державний сенат Української держави 1918*, [w:] *Енциклопедія історії України*: у 10 т., Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., Київ 2004, t. 2, s. 353.

ropadskiego: „Hetman całej Ukrainy”, ponieważ dopatrzone się w tym jego roszczenia do Galicji i Bukowiny. Incydent załagodził Berlin. W akcie uznania Państwa Ukraińskiego użyto formułę „Jego Ekscelencja Paweł Skoropadski, Hetman Ukrainy”. Sam hetman podpisywał akty państwowe jako „Hetman całej Ukrainy i wojsk kozackich”.

Dyktatorskie upoważnienia hetmana znajdowały grunt w przekonaniu, że jedynym środkiem, przy pomocy którego można wydobyć państwo z chaosu jest silna władza głowy państwa i sprawnie działająca administracja. Nie wiadomo, czy Skoropadski naprawdę pragnął założyć własną dynastię na Ukrainie. W oświadczeniu Rady Ministrów wydanym 10 maja 1918 r. stwierdzało się, że „Hetman nie myśli być samodzierżawcą. Nazwa hetman tkwi w historycznej i narodowo-ukraińskiej tradycji idei niepodległej i wolnej Ukrainy. Stojąc na czele rządu ukraińskiego hetman w taki sposób odnawia i wzmacnia w świadomości ludowej myśl o naturalnych ludowych i kozackich wolnościach”⁵¹. Na początku XX w. takich tradycji już realnie nie było, bo zniszczyła to Rosja. Były to sztuczne próby łączenia pewnych archaizmów z instytucjami państwowymi: np. przewodniczący rady ministrów mianował się atamanem, wyższe stopnie oficerskie przemianowano według wzorca czasów kozackich: generalni buńczukowi, znaczkowi i tym podobne. Wkrótce z tego zrezygnowano. Paweł Skoropadski miał oficjalny tytuł „jaśnie wielmożny pan hetman całej Ukrainy”, akta z jego podpisem wydawane były w formie aktów urzędowych („gramot”), manifestów, listów. Przyszłą polityczną reformę Skoropadski upatrywał w taki sposób, że nie będzie to dyktaturą wyższej klasy, ani dyktaturą proletariatu, a równorzędnym uczestnictwem wszystkich klas społeczeństwa w politycznym życiu kraju⁵². Jednak był przekonany, że „Ukraina może istnieć tylko w kształcie hetmanatu. Oczywiście rola hetmana musi być mocno ograniczona w porównaniu z tymi uprawnieniami, które sobie tymczasowo przywłaszczyłem dla przeprowadzenia w życie tych planów, jakie w żaden inny sposób nie można zrealizować”⁵³.

Skoropadski i jego rząd sporo uwagi poświęcali – w sposób typowy dla dyktatorów – rozbudowie organów ochrony państwa, a także wywiadu i kontrwywiadu⁵⁴. Wśród nich najważniejszą rolę pełniła Straż Państwowa. Była instytucja mundurową i wykonywała zadania policji i żandarmerii, podobnie jak w czasach carskich. Wśród swoich obowiązków miała ochronę ustroju państwowego, porządku publicznego, ścigania czynów o charakterze politycz-

⁵¹ О. Реент, *Павло Скоропадський*, s. 91.

⁵² О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, *Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.: причини та наслідки*, [w:] *Актуальні проблеми юридичної науки в дослідженнях вчених: науково-практичний збірник*, nr 3, Київ 2000, s. 2–10.

⁵³ П. Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*, s. 182.

⁵⁴ В. С. Сідак, *Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)*, Київ 1998, s. 84–120.

nym, tłumienia buntów i innych wykroczeń przeciwko władzy hetmańskiej, ale także ścigania przestępstw kryminalnych. Rabunki, morderstwa, gwałty, zamachy terrorystyczne, samowolne areszty i różnego rodzaju wykroczenia zdemobilizowanych żołnierzy i zwolnionych poprzednio więźniów kryminalnych były zjawiskiem powszednim. Podsycalał chaos opozycja: rosyjscy bolszewicy, monarchiści i ukraińskie środowiska lewicowe. Straż Państwowa podporządkowana była Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, a w terenie starostom gubernialnym i powiatowym. Funkcjonariusze Straży byli dobrze opłacani⁵⁵. Nawiązując do organów bezpieczeństwa czasów hetmanatu trzeba podkreślić, że w ramach własnego sztabu hetmana powstały specjalne struktury zajmujące się wyłącznie ochroną głowy państwa i reżimu politycznego. Przez nie hetman bezpośrednio zdobywał interesującą go informację o sytuacji w kraju. Miało to uniezależnić go od Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i zweryfikować informację⁵⁶.

Za czasów rządów Skoropadskiego podjęto starania w kierunku rozwoju państwowej służby cywilnej. Po zamachu stanu hetman pozostawił na poprzednich stanowiskach (oprócz ministrów i ich zastępców) wykwalifikowanych urzędników, a także pragnął przyciągnąć do pracy w administracji państwowej fachowców. W tym celu została uchwalona ustawa *O porządku mianowania do służby państwowej*, która reglamentowała kategorię urzędników mianowanych na odpowiednie urzędy przez hetmana lub ministra. Faktycznie ustawa o służbie cywilnej kopiowała odpowiednią ustawę cesarstwa rosyjskiego. Wszyscy urzędnicy składali przysięgę na wierność państwu i władzy⁵⁷.

Działalność Skoropadskiego w kierunku usprawnienia administracji państwowej rychło skutkowałą pozytywnymi wynikami. Ciekawe obserwacje o działalności hetmańskiego rządu zanotował we wspomnieniach kijowski adwokat Wiktor Andrijewski. „Pierwsze kroki nowego gabinetu ministrów w każdym razie odbierano pozytywnie. Odczuwano twardą rękę ludzi, którzy rozumieją się na sprawach, władają i umieją wykazywać inicjatywę, a nie poszukują – jak ich poprzednicy – „poparcia ludu”, nie czerpią państwowej mądrości z programów partyjnych, a doświadczenia ze zjazdów, obrad i temu podobnych niepewnych źródeł. Machina państwowa gładko zaczęła pracować w krótkim czasie”⁵⁸.

Hetman Skoropadski podjął starania w kierunku usprawnienia działalności administracji terenowej i samorządu terytorialnego. Z poprzedniego okresu po-

⁵⁵ O. Мироненко, *Державна варта*, [w]: *Мала енциклопедія етнодержавознавства*, Київ 1996, s. 280–282.

⁵⁶ В. Сідак, *Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр.*, s. 113; П. Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*, s. 207.

⁵⁷ О. Реент, *Павло Скоропадський*, s. 94.

⁵⁸ В. Андрієвський, *З минулого. Від гетьмана до Директорії*, т. 2, Берлін 1923, s. 55.

zostawiono terytorialny podział Ukrainy na gubernie i powiaty. Państwo dzieliło się na 9 guberni, a te na powiaty na czele ze starostami. Starostowie gubernialni mieli kompetencje dawnych carskich gubernatorów. Ponieważ ukraińska opozycja odrzuciła współpracę z hetmanem, ten był zmuszony – wobec braku wykwalifikowanych urzędników – obsadzać stanowiska w administracji terenowej osobami poniekąd wrogo nastawionymi do państwowości ukraińskiej. W maju 1918 r. wszczęto kroki w kierunku udoskonalenia samorządu terytorialnego. Okazało się, że organa samorządowe często sabotowały zarządzenia organów administracji państwowej lub odmawiały z nią współpracy. W celu eliminowania podobnych zjawisk w administracji lokalnej 29 czerwca 1918 r. rząd przyjął ustawę, według której starosta gubernialny w określonych przypadkach, za zezwoleniem ministra spraw wewnętrznych, mógł rozwiązywać organy samorządowe. Na początku września 1918 r. uchwalono ustawę o wyborach do lokalnych organów samorządowych – ziemstw. Jej realizacja została przerwana upadkiem hetmanatu⁵⁹.

Ważne miejsce w działalności hetmana zajmowały sprawy wojskowe. Niemcy i Austro-Węgry niechętnie patrzyli na przedsięwzięcia Skoropadskiego w tym zakresie, ponieważ pragnęli zachować nad Ukrainą jak najdalej idącą kontrolę. Szef sztabu wojsk niemieckich na Ukrainie generał Wilhelm Groener próbował przekonać hetmana o zbędności tworzenia armii ukraińskiej, zapewnią zarówno ład wewnętrzny, jak też bezpieczeństwo od wtargnięcia bolszewików z północy⁶⁰. Wbrew temu Skoropadski powoli rozpoczął formowanie ukraińskich sił zbrojnych. Zasadą jego polityki wojskowej, w odróżnieniu od czasów rządów Centralnej Rady, było usunięcie z wojska polityki.

Czas rządów Pawła Skoropadskiego był krótkim okresem stabilności na Ukrainie. W Kijowie akredytowano 11 misji dyplomatycznych państw obcych, a Ukraina nawiązała kontakty z 10 państwami⁶¹. Oczywiście, przede wszystkim stabilność była zapewniona przez obecność wojsk niemieckich i austriackich. W sposób zasadniczy ograniczało to suwerenność rządu Skoropadskiego w polityce zagranicznej, ponieważ pozbawiało go możliwości manewru i wyboru orientacji w polityce międzynarodowej. W oczach opozycji, do której należała większość ówczesnych ukraińskich środowisk politycznych, był sługą niemieckich i austriackich „sojuszników”. Szkodę autorytetowi władzy hetmańskiej przynosiły rekwizycje żywności przeprowadzane przez wojska austriackie i niemieckie. Szczególne niezadowolenie, wręcz nienawiść do władzy hetmańskiej wśród masy chłopstwa ukraińskiego wywołały ekspedycje karne organizowane na własną rękę przez byłych właścicieli ziemskich, którzy w celu rekompensaty za zniszczone w czasie rewolucji majątki nakładli na

⁵⁹ О. Реєнт, *Павло Скоропадський*, s. 112–116.

⁶⁰ П. Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*, s. 179.

⁶¹ *Нариси з історії дипломатії України*. (Під ред. В. А. Смолія), Київ 2001, s. 327.

wsie ogromne kontrybucje. W większości oddziały karne tworzyły się z bezrobotnych oficerów byłej armii carskiej, dziesiątki tysięcy których fala rewolucyjna wyrzuciła z Rosji bolszewickiej. Trudno stwierdzić czy Skoropadski był w stanie temu zapobiec, ale prawdopodobnie wiedział o represjach wobec zbuntowanego chłopstwa⁶². Szowinistycznie nastawieni rosyjscy oficerowie nie akceptowali państwowości ukraińskiej uważając ją za zjawisko tymczasowe, wręcz szkodliwe dla Rosji i często swoimi postępami dyskredytowali władze ukraińskie. Buntury chłopskie, które wybuchały w różnych miejscowościach były rozpędzane przez Strażę Państwową, oddziały niemieckie i austriackie. Stabilność w Państwie Ukraińskim była pozorna⁶³.

Chociaż Ukraina została oczyszczona z wojsk bolszewickich, a jej granice zostały obsadzone wojskiem niemieckim i austriackim, formalnie nadal znajdowała się w stanie wojny z RSFRR. Zgodnie z brzeskim układem pokojowym (3 marca 1918) RSFRR zobowiązana była podpisać układ pokojowy z Ukrainą. Po dość długiej zwłoce rząd RSFRR wyraził zgodę na wysłanie delegacji pokojowej do Kijowa. Po dyskusjach 12 czerwca 1918 r. został podpisany preliminarzny układ pokojowy między Ukrainą a RSFRR⁶⁴. Delegacja rosyjska zwlekała z podpisaniem ostatecznej umowy pokojowej spodziewając się na porażki Niemiec i Austro-Węgier w wojnie i chciała zachować swobodę działań wobec Ukrainy, co się stało po 11 listopada 1918 r. Między granicami RSFRR i Ukrainy ustanowiono 10–40-kilometrową „neutralną strefę” której nie miała prawa przekraczać żadna ukraińska czy rosyjska formacja zbrojna⁶⁵.

W okresie hetmanatu osobne zagadnienie stanowiła rekrutacja kadry urzędniczej. Po przewrocie państwowym lewicowe środowiska ukraińskie odmówili uczestnictwa w administracji nie chcąc kompromitować się współpracą z reżimem reakcyjnym. Ponieważ właśnie w tym środowisku skupiała się zdecydowana większość inteligentnych sił ukraińskich, a narodowe prawicowe konserwatywne środowisko było zbyt słabe, żeby opanować machinę państwową, hetman był zmuszony zwrócić się do dawnej biurokracji, która zajmowała w kwestii ukraińskiej stanowisko neutralne lub otwarcie wrogie. Wywołało to ze strony ukraińskich lewicowych polityków ostrą krytykę hetmanatu jako tylko formalnie ukraińskiego państwa, lecz w gruncie rzeczy rosyjskiego. Już w maju 1918 r. powstał opozycyjny blok, który od września

⁶² Ю. Тютюнник, *Револуційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр.*, Львів 2004, s. 58–59; Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)*, Київ 2007, s. 326.

⁶³ Zob.: В. Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914–1923*, t. 1, s. 313–318; І. Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917–1921*, Київ 2003, s. 60–61; В. Лободаєв, *Револуційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.*, Київ 2010, s. 212–222.

⁶⁴ *Мирні переговори між Українською Державою та РСФР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів*, Київ, Нью-Йорк, Філадельфія 1999, s. 299–300.

⁶⁵ В. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник, *Історія Українського війська 1917–1995*, Львів 1996, s. 195; *Великий жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник*, Київ 1987, s. 367.

tegoż roku przybrał nazwę Ukraiński Narodowy Sojusz pod przewodnictwem byłego premiera rządu URL Włodzimierza Wynnyczenki. Blok jako swój cel postawił obalenie hetmanatu i restytucję URL. Zdecydowanie wrogą postawę wobec Skoropadskiego zajęli bolszewicy i rosyjscy szowiniści. Chociaż każda z tych sił stawiała inne cele, to solidaryzowali się na płaszczyźnie walki przeciw hetmanatowi. Na kryzys wewnętrzny nałożyła się niesprzyjająca koniunktura międzynarodowa. We wrześniu 1918 r. na frontach zachodnim i bałkańskim sojusznicy Ukrainy – państwa centralne – doznali klęski i wkrótce podpisali z Ententą rozejm. Jak wiadomo, bolszewicy anulowali (13 listopada 1918) separatystyczny traktat brzeski. Zatem żadnych formalnych przeszkód dla inwazji rosyjskich wojsk bolszewickich na Ukrainę już nie było. Utrata niemiecko-austriackiego wsparcia i brak własnej silnej armii zmusiły Skoropadskiego do radykalnej zmiany koncepcji polityki zagranicznej: od sojuszniczych stosunków z krajami bloku centralnego do zbliżenia się z Ententą. Ta ostatnia stanowczo odrzuciła możliwość uznania niezależności Ukrainy i jako warunek poparcia reżimu Skoropadskiego postawiła federację z przyszłą niebolszewicką Rosją⁶⁶. W zaistniałej sytuacji 14 listopada 1918 r. Skoropadski proklamował akt federacyjny, którym kasował niepodległość Ukraińskiego Państwa i deklarował zamiar sfederalizowania go w przyszłości z niebolszewicką Rosją. Antyhetmańskie nastroje, które i bez tego stale nasilały się, przerosły w otwarte powstanie. Na jego czele stał Dyrektoriat w składzie pięciu osób. Wśród nich tylko dwie osoby – Włodzimierz Wynnyczenko jako jego prezes i Symon Petlura jako dowódca (główny ataman) wojsk powstańczych – były znane szerszemu ogółowi. Tego samego dnia (14 listopada 1918) Dyrektoriat ogłosił powstanie przeciw hetmanowi i proklamował odnowienie URL. Załącznikiem armii Dyrektoriatu stał się oddział Strzelców Siczowych pod dowództwem pułkownika Eugeniusza Konowalca, stacjonujący w Białej Cerkwi (816 szeregowców i 46 oficerów), czyli zbyt mało i nie zapowiadało zwycięstwa nad siłami hetmańskimi. W tym czasie Skoropadski dysponował 65 tys. wojskiem, ale jego lojalność wobec hetmana była bardzo krucha; wielu oficerów było zwolennikami Dyrektoriatu. Należy wziąć pod uwagę to, że po proklamowaniu powstania siły Dyrektoriatu szybko zwiększały się sięgając do połowy grudnia – według szacunków generała Mykoły Kapusciańskiego – 300 tys. osób⁶⁷. Jednak na początku jego przywódcy, licząc się z brakiem swoich regularnych sił zbrojnych, szukali poparcia rosyjskich bolszewików. Jak przyznawał W. Wynnyczenko, „oni zgodzali się poprzeć nas nie aktywnie, a wzmacnianiem swojej działalności

⁶⁶ П. Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*, s. 303–305; О. Реєнт, *Павло Скоропадський*, s. 230–237; В. Верига, *Визвольні змагання...*, t. 2, s. 375–377; М. Шкільник, *Україна у боротьбі за Державність в 1917–1921 роках: Спомини і роздуми*, Торонто 1971, s. 302.

⁶⁷ М. Капустянський, *Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд)*, t. 1, Мюнхен 1946, s. 20.

wywiadowczej na frontach, żeby tym przyciągnąć uwagę niemiecko-hetmańskich wojsk. Zobowiązywali się uznać ten ustrój, który będzie ustanowiony przez nową władzę i absolutnie nie wtrącać się w wewnętrzne sprawy Samodzielnej Ludowej Republiki”⁶⁸. Tak oto liderzy powstania swoimi działaniami prowokowali Federację Rosyjską do ingerencji w ukraińskie sprawy. W lipcu 1918 r. w Moskwie utworzono Komunistyczną Partię (bolszewików) Ukrainy, na czele z Georgijem Piatakowem, wchodzącą w skład Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików). Partia przez następne dziesięciolecie miała w większości członków narodowości rosyjskiej. Na zjeździe założycielskim podjęto decyzję o likwidacji rządu sowieckiego Ukrainy i powołaniu w to miejsce Centralnego Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego. Bolszewicy próbowali wzniesić swoje powstanie, ale jako zupełnie nieprzygotowani ponieśli całkowitą klęskę i wiele ofiar; m.in. Piatakow został usunięty ze stanowiska. Teraz trafiła się okazja do powrotu.

Przywódcy przygotowywanego przewrotu prowadzili rozmowy z Niemcami w celu zapewnienia sobie ich neutralności. Rewolucja w Niemczech skutkowałą powstawaniem rad żołnierskich w armii niemieckiej i to z nimi pertraktował Dyrektoriat. Osiągnięto (16 listopada 1918) porozumienie co do neutralności Niemców i dwa dni później wojska hetmańskie zostały rozbite przez siły Dyrektoriatu. Wkrótce (grudzień 1918) wojska Dyrektoriatu zdobyły Kijów. 14 grudnia 1918 r. P. Skoropadski zrzekł się władzy, przekazując ją gabinetowi ministrów i przy pomocy niemieckich oficerów niebawem wyjechał z Ukrainy⁶⁹. Z kolei rząd jeszcze tego samego dnia przekazał całą władzę Dyrektoriatowi.

4. Restytucja URL i walka o suwerenność

Upadek hetmanatu Skoropadskiego oczywiście był zwycięstwem sił demokratycznych, lecz zarazem spowodował prawie zupełną ruinę maszyny państwowej. Po wkroczeniu do Kijowa wojsk republikańskich, 18 grudnia 1918 r. przyjechał tu z Winnicy Dyrektoriat i 26 grudnia uchwalił oraz ogłosił deklarację, w której ogólnie określono kształt nowej formy państwa, jego najwyższe organa władzy oraz zasady polityki wewnętrznej i międzynarodowej. Deklarację w pewnym sensie można rozpatrywać jako tymczasową konstytucję. Proklamowała odnowienie URL, formalnie uchyliła ustawodawstwo poprzedniego reżimu wracając do ustawodawstwa Centralnej Rady. Wszak restytucja republikańskiej formy rządów nie znaczyła, że całkiem odtworzono *status quo* z wio-

⁶⁸ В. Винниченко, *Відродження нації: (Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р.)*. У 3 т. (Репринт. відтворення вид. 1920 р.), т. 3, Київ 1990, s. 158.

⁶⁹ Н. Полонська-Василенко, *Історія України*, т. 2, Київ 1992, s. 515.

sny 1918 r. Najpierw zmienił się kształt najwyższych organów państwowych oraz ich kompetencje. Jeszcze w połowie listopada 1918 r. Dyrektoriat był odpowiedzialny przed Ukraińskim Narodowym Sojuszem, który reprezentował opozycyjne wobec hetmanatu siły polityczne. Ale już w odezwie z 15 listopada tytułuje się najwyższym organem państwowym, a w deklaracji z 26 grudnia „najwyższą władzą Ukraińskiej Republiki Ludowej”. W tejże deklaracji stwierdzono, że „Dyrektoriat jest tymczasową najwyższą władzą w okresie rewolucyjnym. Otrzymawszy na czas walki siłę i prawo zarządu państwem od pierwszego źródła rewolucyjnego prawa – ludu pracującego, Dyrektoriat przekaze swoje pełnomocnictwa temuż samemu ludowi”⁷⁰. Dyrektoriat oznajmił, że pełnia praw w URL odtąd należy wyłącznie do ludu pracującego: chłopstwa, robotników i inteligencji pracującej. Ten lud miał wybrać Kongres Pracy, który byłby najwyższym organem ustawodawczym i zadecydowałby o kształcie centralnych i lokalnych władz państwowych. W przyszłości Kongres miał przekazać swoje upoważnienia Zgromadzeniu Ustawodawczemu, do którego wybory miały nastąpić po stabilizacji sytuacji w kraju. W taki sposób zapowiedziano wprowadzenie demokracji ograniczonej pod względem klasowym. Eliminowanie z życia publicznego warstw zamożnych utrudniało wykorzystanie inteligencji, niezbędnej dla obsadzenia administracji państwowej.

Najwyższym organem wykonawczym, według wspomnianej deklaracji, był rząd: pierwotnie Rada Komisarzy jako instytucja tymczasowa, a od 26 listopada Rada Ludowych Ministrów, powołana przez Dyrektoriat i przed nim odpowiedzialna. Od początku działalności składała się z 19 osób oddelegowanych przez partie, które brały udział w przewrocie⁷¹. Przed rządem stało bardzo trudne zadanie transformowania systemu politycznego i zarządu państwem. 14 stycznia 1919 r. Dyrektoriat uchwalił zwolnienie ze stanowisk wszystkich urzędników centralnej i lokalnej administracji, mianowanych przez hetmana. Powtórne mianowanie ich na urzędy wymagało specjalnej procedury. Podjęcie ważnych dla państwa spraw często odbywało się na wspólnych posiedzeniach Dyrektoriatu i rządu. Prawo inicjatywy ustawodawczej przysługiwało zarówno Dyrektoriatowi, jak i rządowi, poszczególnym ministrom i przewodniczącym resortów⁷².

Nie należy zapominać o pojawieniu się wówczas jeszcze jednego ośrodka władzy ukraińskiej. Ukraińcy z terenów byłego zaboru austriackiego w październiku 1918 r. utworzyli Ukraińską Radę Narodową i proklamo-

⁷⁰ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах*, т. 2, Київ 2006, s. 391.

⁷¹ В. Верига, *Визвольні змагання...*, т. 2, s. 10; В.Ф. Солдатенко, *Українська революція. Історичний нарис*, Київ 1999, s. 570–571.

⁷² *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.*, т. 2, s. 395.

wali (13 listopada 1918) niezależne państwo Zachodnioukraińską Republikę Ludową [ZURL]. Natychmiast znalazła się ona w stanie wojny z Polską. Walczyły z nią także siły radzieckie. Zachodnioukraińska Republika Ludowa zdecydowała się na połączenie (22 stycznia 1919) federacyjne z rządzoną przez Dyrektoriat Ukraińską Republiką Ludową, co zresztą nie weszło w życie⁷³. Akt zjednoczenia obu republik miał przede wszystkim zmanifestować wspólne pragnienie Ukraińców do jednego i niepodległego państwa. Faktycznie ZURL, zwana od tego czasu Zachodnim Obwodem URL (ZOURL), tworzyła odrębny organizm państwowy z własnym rządem, administracją i wojskiem. Obie republiki uzgadniały tylko politykę zagraniczną i sprawy wojskowe. Oprócz tego Dyrektoriat wspierał ZOURL finansami, żywnością, a jej wojsko – Ukraińską Armię Halicką – amunicją⁷⁴.

Odbudowa URL postępowała w bardzo skomplikowanej sytuacji międzynarodowej. RSFRR aktywizowała przygotowania do wtargnięcia z północnego wschodu. Na południu – w rejonie Odessy, Mikołajewa, Chersonia – wylądował francusko-grecki desant, który do połowy stycznia 1919 r. wzrósł do 30 tys. osób. W Sewastopolu zakotwiczyła eskadra Ententy. Na północnym Kaukazie formowała się Armia Ochotnicza armia A. Denikina, która w najbliższym czasie mogła rozwinąć działania wojenne przeciw URL na południowo-wschodnim kierunku. Na zachodzie już istniał front polski: w Galicji trwała walka między wojskami ZURL i Polski. Nieprzyjazną wobec Ukrainy pozycję zajmowała Rumunia, która do tego czasu okupowała Północną Bukowinę i Besarabię. Dyskusje nad pytaniem, który front uznać za najważniejszy nie dały wyników, więc URL walczyła na wszystkich frontach i była jak w oblężonej twierdzy⁷⁵. Najgroźniejsza jednak była sytuacja na wschodzie. Rewolucja w Niemczech i koniec wojny światowej kardynalnie oddziaływało na politykę rosyjskich bolszewików wobec Ukrainy. Już 11 listopada 1918 r. rząd RSFRR wydał dyrektywę, która zobowiązywała Rewolucyjną Wojskową Radę Republiki w dziesięciodniowym terminie przygotować się do wojny w celu poparcia „ukraińskiego rewolucyjnego i powstańczego ruchu”, a 13 listopada anulował traktat brzeski, cofając uznanie suwerenności Ukrainy. Następnego dnia, 14 listopada, W. Antonow-Owsiejenko rozpoczął ofensywę na Ukrainę. Posługiwano się powtarzającym się wszędzie schematem: tworzone rozmaite ośrodki władzy radzieckiej, którym siły zbrojne radzieckiej Rosji oraz bolszewików Ukrainy szły na pomoc. 20 listopada 1918 r. ogłoszono utworzenie w Kursku Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego Ukrainy na czele z G. Piatakowem; został on niezwłocznie uznany przez RSFRR. Na prośbę tego rządu rosyjska armia bol-

⁷³ W. Serczyk, op. cit., s. 285; WEP XXX 183.

⁷⁴ М. Литвин, К. Науменко, *Історія ЗУНР*, Львів 1996, s. 135–139.

⁷⁵ М. Капустянський, *Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році...*, t. 1, cz. I–II, s. 21–26; В. Верига, *Визвольні змагання...*, t. 2, s. 17–23.

szewicka prowadziła ofensywę i zwalczała ruchy opozycyjne; uzbrojono bolszewików ukraińskich w siłę ok. 86 tys. żołnierzy⁷⁶. Niepewna była jedynie reakcja sił zbrojnych niemieckich na przekroczenie przez Rosję granicy ukraińskiej. Niemcy jednak poddali się bolszewickiej agitacji i przepuścili przez zajmowane tereny oddziały radzieckie. W dniach 19–20 grudnia 1918 r. bolszewicy osiągnęli porozumienie z Radą Żołnierską wojsk niemieckich, według której niemieckie jednostki przed 24 grudnia miały otworzyć ukraińską granicę, a do 2 stycznia 1919 r. opuścić Charków i wpuścić do miasta Armię Czerwoną. Główne uderzenie rosyjskich wojsk radzieckich rozpoczęło się 12 grudnia 1918 r. 31 grudnia 1918 r. rząd URL wysłał do Moskwy notę protestacyjną żądając bezzwłocznego wycofania wojsk z Ukrainy; bez odpowiedzi. Druga nota z 3 stycznia 1919 r. również została bez odpowiedzi. Tegoż dnia radzieckie wojska weszły do Charkowa, a 14 grudnia zdobyli Czernihów. Rosyjscy bolszewicy zaprzeczali udziałowi swojej armii w działaniach wojennych przeciwko URL i „radzili” Dyrektoriatowi, aby porozumieli się z „całkiem niepodległym” rządem radzieckiej Ukrainy. Dyrektoriatowi nic nie pozostawało jak 16 stycznia 1919 r., w 42 dniu agresji, proklamować stan wojny z RSFRR i zawiesić wszczęte wcześniej rokowania w Moskwie⁷⁷. Na front przeciwbolszewicki rząd URL w styczniu 1919 r. usiłował wysłać około 36 tys. regularnych wojsk. Przeprowadzona mobilizacja nie dała efektu. W styczniu 1919 r. z 300-tysięcznej armii powstańczej Dyrektoriatu pozostało zaledwie 40 tys. żołnierzy⁷⁸. Do połowy stycznia 1919 r. Armia Czerwona zajęła duże obszary Ukrainy na lewym brzegu Dniepru. Podjęte przez rząd URL próby nawiązania kontaktu z Ententą, zwłaszcza dowództwem francuskim w Odessie w celu wspólnej akcji przeciwko rosyjskim bolszewikom, nie dały efektu. Ententa otwarcie stawiała na biały ruch i odrodzenie dawnej „wielkiej” Rosji. 31 stycznia 1919 r. ambasada USA w Londynie wysłała do Waszyngtonu kopię memorandum „Sytuacja na Ukrainie” brytyjskiego Foreign Office, w którym konkludowano: „żadnej nadziei nie można pokładać w separatystycznym ruchu Petlury i jakakolwiek pomoc temu ruchowi skończy się klęską, jak to już było w końcu 1917 roku. Prawdziwym niebezpieczeństwem na Ukrainie jest tylko bolszewizm i można go zwalczyć, popierając wyłącznie rosyjską Armię Ochotniczą generała Denikina”. Zachodnie demokracje były przekonane, że Dyrektoriat sam stoi zbyt blisko bolszewizmu⁷⁹.

⁷⁶ М. Стахів, *Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Советської Росії*, т. 2, Тернопіль 1993, s. 31.

⁷⁷ *Нариси з історії дипломатії України*, s. 342–343; І. Нагаєвський, *Історія Української держави двадцятого століття*, Київ 1993, s. 262–263; П. Христюк, *Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920*, т. 4, Відень 1921, s. 31–40.

⁷⁸ М. Стахів, *Україна проти большевиків*, т. 2, s. 32–33.

⁷⁹ *Нариси з історії дипломатії України*, s. 345.

Po upadku Charkowa bolszewicy proklamowali 6 stycznia 1919 r.⁸⁰ zmianę nazwy państwa na: Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka (USRR). Już wcześniej proklamowany Tymczasowy Rząd Robotniczo-Chłopski przekształcony został 29 stycznia 1919 r. w Radę Komisarzy Ludowych USRR. Jej przewodniczącym został bułgarski komunista Christian Rakowski⁸¹. Zapowiedziano federację z RSFRR⁸². Na Ukrainie po raz drugi, jak w końcu 1917 r., powstały dwa organizmy państwowe, przy czym radziecka forma państwa była narzucona z zewnątrz.

Już w czasie formalnego stanu wojny między RSFRR i jej satelitą USSR przeciw URL w życiu państwowym URL zaszły kolejne zmiany. 23 stycznia 1919 r. w Kijowie zebrał się Kongres Pracy jako przedparlament Ukrainy. Planowano, że Dyrektoriat złoży przed nim swoje upoważnienia. Miał on liczyć 528 posłów wybranych według systemu kurialnego: 377 od chłopów, 118 od robotników i 33 od inteligencji pracującej. Prawo wyborcze przysługiwało wszystkim obywatelom URL, którzy ukończyli 21 lat bez różnicy płci, wyznania i na-

⁸⁰ Charków został stolicą Ukrainy do 1934 r.

⁸¹ Christian Rakowski, pseud. H. Isarov (1873–1941), bułgarski działacz komunistyczny na Ukrainie; syn zamożnego posiadacza ziemskiego i kupca z Dobrudży; usunięty z gimnazjum za zorganizowanie straju; studiował w Genewie, ukończył medycynę w Montpellier we Francji; krótko studiował też prawo w Paryżu; pracował jako lekarz w armii rumuńskiej (1897–1900); od młodości związany z organizacjami rewolucyjnymi finansowanymi przez rodzinę; w Genewie wstąpił do rosyjskiej partii socjaldemokratycznej; aresztowany i deportowany; wyjechał do Berlina, gdzie aresztowany i deportowany, wyjechał do Francji; współpracował z Leninem i Trockim, publikował w ich pismach; działał w ruchach rewolucyjnych: rosyjskim, niemieckim, szwajcarskim, rumuńskim i ukraińskim; w Rosji carskiej pod obserwacją policji; prowadził praktykę lekarską w Paryżu; 1904 odziedziczył majątek ojca; osiadł w Konstancy i praktykował jako lekarz i prawnik; wspierał ruch rewolucyjny w Rumunii; prowadził agitację wśród zrewoltowanej załogi pancernika „Potiomkin”, która uprowadziła go do Konstancy; 1907 władze rumuńskie wydały Rakowskiemu zakaz powrotu do kraju; mieszkał w Niemczech, Francji, Bułgarii, wrócił do Rumunii, aresztowany i wydalony; amnestionowany 1912; występował przeciwko wojnie (1914); lipiec 1917 – przeniósł się do Rosji i współpracował z bolszewikami w Odessie i Petersburgu; z obawy przed aresztowaniem przez Rząd Tymczasowy Kiereńskiego ukrywał się (sierpień–grudzień 1917) w Szwecji; styczeń 1918 – dokooptowany do KC SDPRR(b); członek Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej; **przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych Ukrainy radzieckiej** i jednocześnie komisarz spraw zagranicznych, przewodniczący rady obrony (styczeń 1919–lipiec 1923); członek Politbiura KC Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy; od lipca 1923 odwołany z Ukrainy, na placówkach dyplomatycznych ZSRR w Wielkiej Brytanii i Francji; styczeń 1928 – odwołany ze wszystkich funkcji i jako trockista deportowany do Azji Środkowej; 1934 odciął się od Trockiego i swoich wcześniejszych poglądów; wrócił do Moskwy; przyjęty ponownie do partii; pracował w instytucje naukowym resortu zdrowia; aresztowany 1937, zmuszony do przyznania się, że był agentem brytyjskim i japońskim; otrzymał 20 lat łagru; rozstrzelany w więzieniu po ataku III Rzeszy na ZSRR; autor wielu artykułów. P. Broué, *Między Trockim a Stalinem. Christian Rakowski – biografia polityczna*, tłum. B. Panek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999; M. J. Chodakiewicz, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 1052–1053; W. Serczyk, op. cit., s. 272, 290, 294, 307; *Leksykon historii świata. Rosja...*, s. 214; zob. też L. Trocki, *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, tłum. A. Achmatowicz, Pruszków 1991, s. 79.

⁸² Zob. *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 106–107; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 181–183.

rodowości z warunkiem przynależności do klas pracujących. Wybory do Kongresu były dwustopniowe: gminy wiejskie wybierały elektorów odpowiednio do liczby wyborców, a ci na powiatowych zjazdach wybierali swego posła na Kongres. Podobnie wybierano posłów w kurii robotniczej. Faktycznie na Kongres przybyło ponad 400 posłów, w tym 36 z ZOURL⁸³. Formalnie Kongres zatwierdził akt połączenia URL i ZURL. Najważniejszą była Ustawa o kształcie władzy na Ukrainie z 28 stycznia 1919 r. Ze względu na pogorszącą się sytuację wewnętrzną i zewnętrzną republiki Kongres wyraził wotum zaufania Dyrektoriatowi i powierzył mu tymczasowe pełnienie najwyższej władzy ustawodawczej do zwołania kolejnej sesji Kongresu Pracy. Do Dyrektoriatu kooptowano szóstego członka z ZURL – Eugeniusza Petruszewycza, będącego jej prezydentem. Natomiast władza wykonawcza należała do rządu – Rady Ludowych Ministrów, w czasie pomiędzy sesjami Kongresu powoływanego i odpowiedzialnego przed Dyrektoriatem. Kongres wypowiedział się przeciwko zaprowadzenia na Ukrainie dyktatury robotniczej i wypowiedział się za demokratycznym ustrojem URL. W tym celu planował przygotować ustawę dla przeprowadzenia wyborów do ukraińskiego parlamentu. Do czasu skonstruowania nowych, pochodzących z wyborów, władz rząd URL mianował swoich komisarzy, którzy w terenie powinni byli współpracować i podlegać kontroli ze strony lokalnych rad pracy. Ze względu na ofensywę wojsk czerwonych Kongres Pracy uchwalił zawieszenie obrad i wyłonił ze swego składu **sześć komisij** z upoważnieniami ustawodawczymi i kontrolnymi⁸⁴.

Sytuacja na froncie przeciwbolszewickim pogorszyła się na tyle, że Dyrektoriat i rząd URL wyjechali (2 lutego 1919) z Kijowa do Winnicy; wkrótce trzeba się było ewakuować dalej. Armia Czerwona weszła do Kijowa 5 lutego 1919 r.

13 lutego Dyrektoriat mianował nowy, prawicowy rząd pod prezydencją Sergiusza Ostapenki. Nie miał on, zresztą jak i poprzedni, charyzmatycznych postaci. Jednak premier postanowił wzmocnić go fachowcami. 14 lutego rząd uchwalił tymczasową ustawę o porządku wnoszenia i zatwierdzenia ustaw w Ukraińskiej Republice Ludowej. Akt ten wprowadzał dwie struktury rządowe. Gabinet Ludowych Ministrów oraz Radę Ludowych Ministrów. Gabinet miał w swoim składzie premiera oraz ministrów resortowych, zaś Rada ponadto kierowników resortów. Ścieżka legislacyjna wyglądała w taki sposób, że projekty ustaw były przedkładane premierowi, a ten decydował o przedstawieniu ich Gabinetowi albo Radzie. Ustawę podpisywał premier oraz właściwy minister albo kierownik resortu. W sytuacjach nadzwyczajnych Dyrektoriat

⁸³ В. Верига, *Визвольні змагання...*, t. 2, s. 34, 35; І. Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917–1921*, s. 84.

⁸⁴ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.*, t. 2, s. 467–468.

sam mógł stanowić ustawy, bez uczestnictwa Gabinetu Ministrów⁸⁵. Dla ważności aktów Dyrektoriatu wymagane były podpisy wszystkich jego członków.

Okres od lutego do czerwca 1919 r. był szczególnie trudny dla URL. Prezes Dyrektoriatu W. Wynnyczenko ustąpił ze stanowiska. Desperackie próby rządu nawiązania kontakty z Ententą nie dały pozytywnych wyników. Gabinet S. Ostapenki nie wydał żadnego dokumentu programowego określającego jego działalność w sprawach polityki wewnętrznej. Doprowadziło to do jego całkowitej izolacji. Porażki na froncie nasiliły chaos w administracji państwowej. Późniejszy premier URL Izaak Mazepa zanotował: „Za rządu Ostapenki nie istniała ani władza, ani kontrola”⁸⁶. Formalnie po ustąpieniu W. Wynnyczenki stanowiska prezesa nie obsadzono i tylko 9 maja specjalną uchwałą obowiązki prezesa przeniesiono na S. Petlurę, który był jednocześnie Głównym Atamanem armii URL. W skład Dyrektoriatu wchodziły wówczas cztery osoby; jak poprzednio, pełnił on rolę kolektywnej głowy państwa z kompetencjami ustawodawczymi. W maju 1919 r. rząd URL kontrolował zaledwie część Wołynia. 14 maja 1919 r. oddziały armii generała Józefa Hallera rozwinęły ofensywę na północno-zachodnim Wołyniu i zajęły Łuck z ogromnymi magazynami amunicji. Faktycznie Dyrektoriat i rząd URL utracili terytorium i z resztkami wojska schronili się na niezajętych na razie przez wojsko polskie terenach ZOURNAL, w Tarnopolu. Jednak już 2 czerwca Polacy zdobyli miasto i władze URL wycofały się na stację Bohdanówka nad Zbruczem. Sytuacja była krytyczna, ponieważ ze wschodu nacierały wojska bolszewickie, a z zachodu polskie. Władze państwowe i wojsko URL znaleźli się na wąskim pasie ziemi szerokości 10–20 km. W tym krytycznym momencie S. Petlura wydał rozkaz przełamania frontu bolszewickiego. W rezultacie udanego manewru oddziały ukraińskie przerwały front bolszewicki i zdobyły Kamieniec Podolski, który na dłuższy czas stał się siedzibą władz państwowych URL. Ukraińską ofensywę ułatwiło podpisanie 16 czerwca z Polską zawieszenia broni, a 20 czerwca tymczasowego rozejmu, którego zresztą nie uznał rząd ZOURNAL i prezydent E. Petruszewycz⁸⁷. „Rok 1919 był na Ukrainie czasem zupełnej anarchii. Terytorium kraju rozpadło się na wiele obszarów oddzielonych od siebie i reszty świata.” – napisał Richard Pipes⁸⁸ i są to słowa bardzo trafnie sumujące obraz rzeczywistości. Paraliż administracji centralnej spowodował nasilający się chaos, najgorszym przejawem którego były pogromy, zwłaszcza żydowskie, w których uczestniczyły najczęściej nieregularne oddziały wojskowe, tylko no-

⁸⁵ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.*, t. 1, s. 14.

⁸⁶ I. Mazepa, *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*, s. 98.

⁸⁷ Б. Гудь, В. Голубко, *Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польськокго військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.*, Львів 1997, s. 16.

⁸⁸ R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015, s. 139.

minalnie uznające zwierzchnictwo dowództwa armii ukraińskiej. Największy pogrom miał miejsce w lutym 1919 r. w Płoskirowie, do którego dołączyły się niektóre oddziały armii regularnej. Pogrom wstrzymali Strzelcy Siczowi pod dowództwem E. Konowalca, a jego przywódców ukarano. Oczywiście kompromitowało to administrację państwową, lecz ta była bezsilna. Rząd URL i S. Petlura nigdy nie prowadzili polityki antysemickiej. Przeciwnie, rząd przyjął ustawę o narodowościowo-personalnej autonomii i do swego składu włączył ministra do spraw żydowskich⁸⁹.

Część Ukrainy znajdująca się pod rządami bolszewików otrzymała (10–14 marca 1919 w Charkowie) konstytucję⁹⁰. Konstytucja była wierną kopią rosyjskiej z 1918 r., ale stanowiła, że USRR ma prawo prowadzenia własnej polityki zagranicznej, decydowania o wojnie i pokoju; z biegiem czasu rozmaite oznaki odrębności likwidowano, m.in. armię narodową⁹¹. Z inicjatywy Centralnego Komitetu Wykonawczego USRR⁹², w wyniku porozumienia radzieckich republik Rosji, Ukrainy, Łotwy, Litwy i Białorusi, dekretem WCKW (1 VI 1919) postanowiono zjednoczyć wszystkie siły dla wspólnej walki z kontrrewolucją i wrogami; dotyczyło to także dowództwa wojskowego⁹³. W kwietniu 1919 r. Armia Czerwona dotarła do Zbrucza, dawnej granicy Rosji z Austro-Węgrami. 25 czerwca 1919 r. państwa Ententy upoważniły Polskę do zajęcia Galicji Wschodniej po rzekę Zbrucz⁹⁴. Również w kwietniu na południu Ukrainy Armia Czerwona zdobyła Odesę, Symferopol, Sewastopol.

Natomiast druga połowa 1919 r. zapowiadała się jako koniec władzy radzieckiej w całej dawnej Rosji. „Na wiosnę 1919 r. zaplanowano przeciwko Rosji Radzieckiej kombinowaną wyprawę Kołczaka-Denikina-Judeni-cza.”⁹⁵ Od wiosny z rejonu północnego Kaukazu niepowstrzymane szły przez Ukrainę na Moskwę Siły Zbrojne Południa Rosji (SZPR) pod zwierzchnictwem gen. Antona Denikina. Stanowiły je: Armia Ochotnicza, Armia Dońska oraz wojsko Kozaków kubańskich⁹⁶ i Armia Kaukaska gen. Piotra Wran-

⁸⁹ В. Сергійчук, *Погроми в Україні 1914–1920. Від шуткових стереотипів до гіркої правди прихованої в радянських архівах*, Київ 1998, s. 544.

⁹⁰ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 113–118; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 192–198. W oficjalnych dokumentach data konstytucji tak właśnie jest zapisana: 10–14 marca.

⁹¹ E. Toczek, op. cit., s. 10.

⁹² Rezolucja CKW USRR z 18 maja 1919 r.: *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 118–119; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 206–207.

⁹³ *История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957...*, s. 119; *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 207–208.

⁹⁴ W. Serczyk, op. cit., s. 286.

⁹⁵ J. Stalin, *Dziela*, t. 4, Warszawa 1951, s. 295.

⁹⁶ Tak oto po latach oceniał sytuację Trocki, oczywiście twierdząc, że jego plan prowadzenia operacji militarnych był lepszy: „Kozacy tworzyli na tyłach Denikina potężną zasłonę. Wrosli w swą ziemię i trzymali się jej zębami i pazurami. Nasz atak postawił na nogi całą ludność kozacką. Trwoniliśmy

gla⁹⁷. Na północy – z terytorium Estonii – na czele Korpusu Północnego⁹⁸ ofen-

czas i siły, pchając jednocześnie do szeregów białych wszystkich kozaków zdolnych do noszenia broni.” L. Trocki, *Moje życie...*, s. 506.

⁹⁷ Piotr Nikołajewicz Wrangel (1878–1928 Bruksela), wywodził się z rodu pochodzenia szwedzkiego; po studiach w Instytucie Górniczym w Petersburgu zaciągnął się do wojska carskiego; urlopowany z armii na 2 lata pracował jako chemik na Syberii; wrócił (1904) do służby wojskowej; 1910 ukończył Akademię Sztabu Generalnego; w czasie I wojny dowodził korpusem kawalerii; po bolszewickim zamachu stanu wyjechał na Krym i po utworzeniu (grudzień 1918) Sił Zbrojnych Południa Rosji (SZPR) (gen. A. Denikina) został wyznaczony dowódcą Ochotniczej Armii Kaukaskiej; popadł w konflikt z Denikinem na tle odmiennych koncepcji strategicznych: Wrangel uważał, że należy dążyć do połączenia sił z Kołczakiem, zaś Denikin nakazał ruszać wprost na Moskwę; 4 kwietnia 1920 zastąpił pokonanego Denikina na stanowisku wodza SZPR; na Krymie i w południowym Taurydzie przeprowadził reformę rolną; odstąpił od hasła „niepodzielnej Rosji” i uznał niepodległość Polski oraz suwerenność Ukrainy; ustanowił federacyjne stosunki z niezależną Gruzją także walczącą z bolszewikami; nie przewidywał jednak żadnej formy samodzielności ustrojowej dla walczących wspólnie w SZPR Kozaków dońskich, kubańskich, tereckich ani astrachańskich, jak też dla Tatarów krymskich; w czasie wojny bolszewicko-polskiej w lipcu 1920 rozpoczął ofensywę i zajął Zagłębie Donieckie oraz Odesę i podjął próbę opanowania Kubania; w jesieni 1920 próbował znaleźć sojuszników w walce z bolszewikami, m.in. zawrzeć sojusz militarny z Polską, ale rząd polski nie był tym zainteresowany; po utracie ponad połowy wojska ewakuował się z wojskiem i ludnością cywilną (listopad 1920) przez Turcję do Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców; osiadł (1927) w Brukseli; działał wśród emigracji rosyjskiej; oficjalnie zmarł na gruźlicę, ale istnieje przypuszczenie, że został otruty przez służbę specjalne ZSRR; pochowany w cerkwi w Belgradzie. A. Jach, w: *Encyklopedia Białych Plam*, t. XVIII, s. 171–172; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku. Leksykon*, Kraków 2000, s. 319–320; zob. też *Leksykon historii świata. Rosja...*, s. 287; *Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki. Warszawa 1998, s. 518–519; *Leksykon historii powszechnej...*, s. 485.

⁹⁸ Krótco przed końcem wojny światowej, po trudnych rozmowach wewnątrzrosyjskich, m.in. rosyjskich monarchistów, i przedstawicieli generalicji niemieckiej stanęła umowa o tworzeniu w rejonie Pskowa rosyjskiej siły zbrojnej, której wyposażenia dostarczą Niemcy. Na tereny opanowane przez tak stworzone oddziały wkrczała miały następnie wojska niemieckie dla „zapewnienia porządku”. Werbunek do przyszłego Korpusu rozpoczęto – przy niemieckiej komendanturze – w październiku 1918 r. w rejonie Psków–Dyneburg. Pierwotna jego nazwa to Pskowski Samodzielny Korpus Ochotniczy. Na stronę Korpusu przeszedł od bolszewików Stanisław Bułak-Bałachowicz. Korpus Ochotniczy pod dowództwem gen. Aleksego Rodzianko ruszył do natarcia na Piotrogród 13 maja 1919 r. Główne natarcie wspomagane było z północy słabiutkimi ruchami białej jednostki karelskiej oraz brytyjskiej, bez trudu powstrzymanymi przez czerwonych. Poprzedzona sukcesami grupy Bułaka-Bałachowicza dywizja estońska zdobyła Psków (25 maja 1919) i mogło się здаwać, że Piotrogród jest do wzięcia. 11 czerwca przez lotnictwo żołnierzy Korpusu widoczne były przedmieścia dawnej stolicy i pozycje obrońców. Przed decydującym o zdobyciu miasta natarciem dokonane zostały ważne – zdawało się – rozszady natury politycznej. Z udziałem aktywnie operujących na Morzu Bałtyckim Brytyjczyków, po konsultacji z Kołczakiem, Wielkoruszącą Rosyjskim, przewidziano powołanie rządu regionalnego; zdecydowano, że gen. Rodzianko pozostanie na stanowisku dowódcy Armii Północno-Zachodniej (w jaką przekształcił się Korpus Północny), a gen. Judenicz obejmie dowództwo sił rosyjskich w całym rejonie północno-zachodnim. Wydawał się Brytyjczykom być bardziej elastyczny w sprawie uznania niepodległości państw bałtyckich niż Kołczak, a specjalności wojskowi misji brytyjskiej wskazywali, że zdobycie Piotrogradu możliwe jest tylko z pomocą Łotwy i Estonii, a nie przeciw nim. Jak wiadomo, z Kołczakiem w tej sprawie w ogóle rozmawiać się nie dało, ale i co do Judenicza twórcy „rządu” się całkowicie pomylili. Ani Kołczak, ani Judenicz nie zgodzili się na podpisanie przygotowanej proklamacji uznania niepodległości Łotwy i Estonii. Toteż ani Łotwa, ani Estonia nie udzieliły pomocy Judeniczowi. Atak na Piotrogród zakończył się klęską i rozbięciem Armii Północno-Zachodniej; gen. Rodzianko odplynął (24 listopada 1919) na statku brytyjskim. Po przekroczeniu granicy estońskiej rozbite

sywę rozpoczął Judenicz⁹⁹ i zdawało się, że nic nie uratuje dla czerwonych Piotrogradu¹⁰⁰. Od wschodu, za Uralu atakował Kołczak¹⁰¹. Poważnym zagrożeniem dla obu stron były duże siły atamana Nestora Machny¹⁰². Armia Czer-

jednostki białych zostały rozbrojone, co było ceną za wstrzymanie ofensywy Armii Czerwonej, która i tak zajęła rejon Narwy. R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920*, Warszawa 1975, s. 199; zob. też A. Lityński, *Rok 1917 i Estonii droga do pierwszej niepodległości. W setną rocznicę rosyjskiej rewolucji*, [w:] *Księga jubileuszowa Profesora Adama Janroza*, WP UwB [w druku].

⁹⁹ Nikołaj N. Judenicz (1862 w Moskwie – 1933 Cannes), uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej, od 1907 generał, od 1915 dowódca Armii Kaukaskiej oraz (III–IV 1917) Frontu Kaukaskiego; 1918 wyjechał do Finlandii, a stamtąd przybył do Estonii. Od 1920 na emigracji. *Leksykon. Historia świata. Rosja...*, s. 119; *Leksykon historii powszechnej...*, s. 195; WEP XIII s. 52.

¹⁰⁰ Trocki twierdzi, że „zdaniam Lenina, nie pozostawało nic innego, jak tylko oddać Piotrogród i skrócić front” i że to Trocki przy pomocy Stalina (!) wyperswadował taką myśl Leninowi. L. Trocki, *Moje życie...*, s. 471.

¹⁰¹ Aleksandr Wasiljewicz Kołczak (1873–1920), pochodził z Tatarów krymskich, ale urodził się koło Petersburga, ukończył Korpus Kadetów; badacz polarny oraz syberyjski, autor poświęconych im prac; w czasie wojny rosyjsko-japońskiej ranny w obronie Portu Artura; w czasie I wojny światowej dowodził marynarką wojenną na Bałtyku i Morzu Czarnym; od 1917 admirał; od 18 listopada 1918 Wielkorsządca Rosji; zorganizował armię, która zajęła znaczną część Syberii i Ural i dotarła (marzec 1919) Wołgi; zamiast koordynacji działań z Denikinem K. chciał pierwszy zająć Moskwę i poniósł klęskę od Armii Czerwonej; 6 stycznia 1920 zrzekł się godności na rzecz Denikina; oddał się w ręce żołnierzy Korpusu Czesosłowackiego, a ci wydali go bolszewikom; rozstrzelany 7 lutego 1920 w Irkucku. WEP XIV, s. 160; *Leksykon historii świata. Rosja...*, s. 134; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 r. ...*, s. 139; *Leksykon historii powszechnej...*, s. 211.

¹⁰² Nestor Machno (1889–1934 Paryż), anarchista, przywódca partyzantki ludowej na Ukrainie; pochodził z biednej rodziny chłopskiej ze wsi Hulaj Pole koło Jekaterynosławia; w młodości wstąpił do kółka anarchistycznego i za udział w zamachu na oficera policji skazany na dożywotnie więzienie, gdzie na Butyrkach spotkał się z Piotrem Arszynowem, filozofem i taktikiem anarchizmu i dużo się w tym zakresie nauczył; zwolniony w wyniku amnestii po rewolucji lutowej 1917 wrócił do Hulaj Pola i tam stworzył zbrojną bandę, która grabiła okoliczne dwory i rozdawała dobra biednym chłopom; podczas okupacji Ukrainy przez państwa centralne ukrywał się, a następnie wyjechał do Moskwy gdzie spotkał się m.in. z Leninem oraz Piotrem Kropotkinem – głównym teoretykiem anarchizmu komunistycznego; w jesieni 1918 wrócił w rodzinne strony i podjął działania zbrojne przeciwko wojskom austriackim oraz siłom Skoropadskiego, a następnie przeciwko Dyrektoriatowi URL; na dużym obszarze opanowanym przez siły Machny realizował anarchistyczny model niezależnego państewka opartego na komunach wiejskich, okresowo także w Jekaterynosławiu i Aleksandrowsku; zwalczał antysemityzm; jego hasło to „jesteśmy za bolszewikami, ale przeciw komunistom”; miał ogromny talent i instynkt dowódcy dużych formacji wojskowo-partyzanckich, w niekorzystnym położeniu jego chłopscy żołnierze rozpraszali się wśród ludności wiejskiej, by na wezwanie ugrupować się i uderzyć niespodziewanie z ogromną siłą; jego pomysłem było zastosowanie taczanki – zaprzęgu konnego z zamontowanym ciężkim karabinem maszynowym; miał ogromny posłuch i autorytet wśród podwładnych; w 1919 współpracował z Armią Czerwoną przeciwko siłom Denikinowi, któremu zadał druzgocące ciosy; okresowo walczył z lokalnymi władzami bolszewickimi; jego siły przyjęte w lutym 1919 do Armii Czerwonej szacować można nawet na blisko 100 tys. ludzi; odmówił, gdy bolszewicy próbowali wysłać go na front polski; występował przeciwko kontyngentom żywnościowym władzy radzieckiej; jego podkomendni dopuszczali się okrucieństw i grabieży; w czerwcu 1919 został wyjęty spod prawa i formalnie pozbawiony dowództwa, ale nie miało to praktycznego znaczenia, gdyż jego ludzie nadal go słuchali; kazał zabić dwóch agentów Czechi, którzy prawdopodobnie mieli go zamordować; w jesieni 1920 zgodził się na ponowną współpracę z Armią Czerwoną przeciwko armii gen. Wrangla; po pokonaniu Wrangla bolszewicy zaatakowali i pochycili sztab oraz dużą liczbę żołnierzy Machny i w większości ich wymordowali; Machno wymknął się z oblavy i zbiegł i przez Rumunię, Polskę, Niemcy; dotarł

wona była bliska całkowitego załamania¹⁰³. Już w końcu czerwca Siły Zbrojne Południa Rosji wkroczyły do Charkowa i Carycyna (później Stalingrad, obecnie Wołgograd); Kijów oraz Odessa padły tego samego dnia (23 sierpnia 1919), kilka dni później Połtawa; padł Kursk (20 września 1919), później Czernihów, Woroneż zdobyty przez Kozaków dońskich, a 13 października 1919 r. Armia Ochotnicza zdobyła Orzeł i natychmiast ruszyła w pościg za cofającymi się jednostkami Armii Czerwonej. W najwyższym stopniu zagrożona była przemysłowa Tuła, a „utrata Tuły byłaby dla nas katastrofą, gdyż znaczyłyby stratę najważniejszej fabryki karabinów i amunicji. [...], utrata której byłaby groźniejsza w skutkach od utraty Moskwy.”¹⁰⁴ Dla bolszewików nie byłoby ratunku, ale – jak wiadomo – wszyscy biali generałowie szli z hasłami odbudowy dawnej niepodzielnej, nieuszczerplonej Rosji, bez koncesji na rzecz narodów. Wszak dlatego Piłsudski nie podjął współpracy wojskowej z Denikinem i zadeklarował wstrzymanie działań zbrojnych na czas walk czerwonych z Denikinem. Program społeczny oraz ustrojowy niesiony przez wojska Denikina był zdecydowanie kontrewolucyjny. Zaślepienie Denikina wydaje się być absolutnie skrajne, a podobnie skrajny był terror stosowany na zajętych przez niego terenach Ukrainy.

5. Kryzys republiki i zwrot ku Polsce

Zaprzestanie działań wojennych armii URL przeciwko wojskom polskim w czerwcu 1919 r. umożliwiło rządowi URL skoncentrowanie siły na froncie przeciwbolszewickim. Doszło do kolejnej zmiany rządu URL, tym razem na lewicowy pod premierostwem Borysa Martosa. Do 25 czerwca wszystkie ministerstwa przeniosły się do Kamieńca Podolskiego i zaczęły pracę. Przyjęty (25 czerwca 1919) na posiedzeniu rządu projekt ustawy o tymczasowych statutach Gabinetu i Rady Ludowych Ministrów, o trybie zatwierdzania i publikacji ustaw i uchwał i o skasowaniu poprzednich ustaw w tej sprawie wzmacniał pozycję rządu ponieważ ten uzyskiwał kompetencje ustawodawcze i inne administracyjne, które nie leżały w kompetencjach Dyrektoriatu¹⁰⁵. Projekt nie wszedł jednak w życie i relacje pomiędzy Dyrektoriatem i rządem nadal nie były uregulowane.

do Paryża, gdzie pracował jako prosty robotnik, rozpił się, zmarł w biedzie na gruźlicę. W. Roszkowski, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 766–767; W. Serczyk, op. cit., s. 275; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji*, s. 174–175; WEP XVI 369; *Leksykon historii świata: Rosja*, s. 161; *Leksykon historii powszechnej...*, s. 254; *Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki..., s. 253.

¹⁰³ G. Swain, *Wojna domowa w Rosji*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2007, s. 148, passim.

¹⁰⁴ L. Trocki, *Moje życie...*, s. 506.

¹⁰⁵ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.*, t. 1, s. 21.

Częsta zmiana linii frontu, kurczenie się terytorium republiki, zmiany w lokacji instytucji centralnych fatalnie skutkowały na gospodarkę, spowodowały prawie całkowitą ruinę systemu fiskalnego. Budżet URL stracił dochody, a faktycznie w 1919 r. nie istniał. Kryzys finansowy burzył państwowość ukraińską o wiele bardziej niż klęski na froncie. Pieniądzy brakowało na wojsko, urzędników państwowych, system oświaty i ochrony zdrowia. Głównym źródłem dochodów państwa stała się emisja pieniędzy. Ale na Ukrainie zabrakło niezbędnych dla druku banknotów urządzeń technicznych. Ich część emitowano w Niemczech, skąd samolotami przewożono do Kamieńca Podolskiego.

W celu stabilizacji władzy w państwie, w czerwcu 1919 r. grupa polityków ukraińskich z Podola w memorandum złożonym Dyrektoriatowi żądała jego zreformowania i przekształcenia w jednoosobową prezydenturę z tymczasową konstytucją, a także skonstruowania gabinetu ministrów na zasadzie fachowości, a nie przynależności partyjnej, skasowania uchwały o radach pracy i rozwiązania kwestii agrarnej w drodze wykupu ziemi przez chłopów. W tym czasie nasiliła się konfrontacja między rządem ZOURL i URL na płaszczyźnie polityki socjalnej. Przywódcy URL uważali program ZOURL za konserwatywny, prawicowy, ci z ZOURL zaś zarzucali URL zbyt socjalny radykalizm szkodliwy dla państwa. Oprócz tego E. Petruszewycz kategorycznie odrzucał kontakty URL z Polską. W rezultacie 4 lipca 1919 r. został usunięty ze składu Dyrektoriatu, który od tego czasu liczył tylko trzy osoby – S. Petlura, A. Makarenko i F. Szewc.

Pogorszenie się sytuacji militarnej bolszewików na frontach z armiami białymi, zwłaszcza z Denikinem, dało szansę S. Petlurze wznowienia działań wojennych. Po przejściu 16–17 lipca Armii Halickiej na wschodni brzeg Zbruczca sytuacja na ukraińsko-radzieckiemu froncie istotnie zmieniła się. Na pomoc S. Petlurze przyszła dobrze zorganizowana siła. Szacuje się, że w tym czasie w bojowym składzie miała 39 tys. szeregowców i 1200 oficerów, czyli razem 40200 osób. Łącznie zjednoczone wojska liczyły do 84 tys. ludzi, a nadto około 20 tys. w oddziałach powstańczych¹⁰⁶. Od połowy lipca do połowy listopada 1919 r. Kamieniec Podolski stał się siedzibą dwóch rządów – URL i ZOURL. Chcąc uzyskać sympatię prawicowych polityków galicyjskich, a także zapewnić sobie poparcie ze strony dowództwa Armii Halickiej, S. Petlura dokonał korekty w rządzie, uzupełniając go osobami o umiarkowanych poglądach. 12 sierpnia 1919 r. rząd URL wystąpił z kolejną deklaracją, w której określał swoją politykę, a także zmiany w systemie politycznym republiki. W deklaracji stwierdzał, że będzie „opierać się na całym narodzie i przyciągać do państwowej pracy wszystkie warstwy społeczeństwa, którym są drogie osiągnięcia

¹⁰⁶ O. М. Завальнюк, С.В. Олійник., *Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр., Кам'янець-Подільський 2013, s. 64–65.*

ukraińskiej rewolucji i niepodległość naszej rewolucji”¹⁰⁷. W związku z powyższym oświadczał, że ma zamiar przygotować projekt ustaw o wyborach do parlamentu i o utworzeniu sformowanych na podstawie demokratycznych wyborów organów samorządu terytorialnego. Doszło także do zmiany premiera. Od 26 sierpnia 1919 r. urząd ten objął Izaak Mazepa reprezentujący umiarkowaną lewicę.

Latem 1919 r. zmienił się klimat polityczny na Ukrainie. Ukraińskie chłopstwo, odczuwszy na sobie politykę „wojennego komunizmu” rosyjskich bolszewików, podniosło powstanie. Nie akceptowało ono także reakcyjnej polityki Denikina, który zaczął zajmować południowe obszary posuwając się na lewo-brzeżnej Ukrainie i wypierając stamtąd bolszewików. W tej sytuacji S. Petlura zdecydował się na przeprowadzenie ofensywy przeciwko wojskom radzieckim w celu zdobycia Kijowa. Zjednoczona ukraińska armia na początku sierpnia 1919 r. liczyła razem z powstańczymi oddziałami, które podporządkowywały się dowództwu armii, ok. 100 tys. osób. Ofensywa rozwijała się pomyślnie. 30 sierpnia 1919 r. Ukraińcy zdobyli Kijów, lecz już następnego dnia wkroczyły tam oddziały armii A. Denikina¹⁰⁸. Nie mając precyzyjnych rozkazów od sztabu Armii URL odnośnie stanowiska wobec niej, generał A. Krauz jako dowódca grupy wojsk ukraińskich w Kijowie rozpoczął pertraktacje, wynikiem czego stało się wycofanie wojsk ukraińskich ze stolicy. Iluzja o możliwym porozumieniu z generałem A. Denikinem, na co liczył rząd URL, ostatecznie upadła. W 1925 r., będąc już na emigracji w Paryżu, S. Petlura trafnie zauważył, że „między carską Rosją i współczesną komunistyczną dla nas nie ma różnicy, bo obie one przedstawiają tylko różne formy moskiewskiej despotii i imperializmu”¹⁰⁹. Po stracie Kijowa i kategorycznej odmowie A. Denikina prowadzenia rokowań z dowództwem Armii URL (dopuszczał rozmowy tylko z przedstawicielami Armii Halickiej) 15 września 1919 r. na wspólnej naradzie Dyrektoriatu i rządu URL z udziałem E. Petruszewycza omawiano perspektywy wszczęcia działań wojennych przeciwko rosyjskim wojskom białogwardyjskim. Ukraińskie wojska ustępowały uzbrojeniem i amunicją, miały słabszy oficerski korpus¹¹⁰. Jednak białogwardziści zmuszeni byli wyodrębnić część sił do walki z armią Machno. Po tym jak 21 września ukraińska strona przechwyciła rozkaz

¹⁰⁷ I. Mazepa, *Україна в огні і бурі революції...*, s. 241.

¹⁰⁸ I. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, *Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.)*, Львів 1992, s. 559–560; М. Омелянович-Павленко, *Спогади українського командарма*, s. 192–199; В. Чабанівський, *Вступ українського війська до Києва 31 серпня 1919 року*, [w]: *За Державність. Матеріали до історії війська українського*, 36. 8, Варшава 1938, s. 152–154.

¹⁰⁹ С. Петлюра, *Розпочинаючи видання*, [w]: *Петлюра С. В., Статті*, s. 311.

¹¹⁰ W przeddzień ukraińsko-białogwardyjskiego konfliktu na południowym kierunku frontu przeciw 7500 ukraińskich bagnetów i szabli skoncentrowano ponad 10 tys. rosyjskich sił białych, bez uwzględnienia rozlokowanych w miastach Południowej Ukrainy i na Krymie załóg, gdzie przebywało do 5 tys. bagnetów.

A. Denikina rozpoczęcia działań wojennych przeciwko Armii URL, na wspólnej naradzie naddnieprzańskich i galicyjskich przywódców, w obecności S. Petlury i E. Petruszewicza, zaakceptowano wspólną deklarację o ogłoszeniu 24 września stanu wojny z Denikinem. Właśnie wówczas z Polską zostało podpisane przedłużenie rozejmu i określona linia demarkacyjna na zachodzie wzdłuż rzeki Zbrucz, a dalej od miasta Wołoczysk w kierunku na Sławutę – Ołeswk – Mozyrz. Miało to zabezpieczyć tyły ukraińskiej armii dla otwarcia działań przeciw wojskom białogwardyjskim¹¹¹. W ostatnich dniach września 1919 r. na prawobrzeżnej Ukrainie rozpoczęły się zacięte walki Armii URL z siłami Denikina. W końcu października oddziały armii ukraińskiej zaczęły tracić wartość bojową.

Przyczyną tego było wyczerpanie się zasobów wojennych, a zwłaszcza epidemia tyfusu, która nabrała drastycznych rozmiarów. Stan ogólny pogarszał się z powodu bezradności aparatu państwowego URL. Współredaktor bliskiej rządowi „Gazety Robotniczej” Panas Fedenko pisał: „Dużą przeszkodą dla ukraińskiego ruchu wyzwolenczego w 1919 r. był brak politycznie wykształconej i profesjonalnej ukraińskiej inteligencji. Zabrakło ukraińskich fachowców dla państwowego aparatu, brakowało ukraińskich politycznych przywódców dla roboty w masach”¹¹². Faktycznie, pod koniec października 1919 r. rząd kontrolował tylko kilka powiatów na Podolu. URL została całkiem odcięta od świata blokadą, którą zaprowadziła Ententa, traktująca URL jako państwo sprzymierzone z państwami centralnymi oraz wspierające Denikina. Nawet zakupione przez rząd URL w Amerykańskim Czerwonym Krzyżu leki i inny sprzęt medyczny nie zostały przepuszczone na Ukrainę. Petlura próbował wpłynąć na złagodzenie pozycji Ententy przez swojego dawnego przyjaciela, znanego francuskiego dziennikarza Jeana Pélissier’a. W liście z Kamieńca Podolskiego do Paryża datowanym 29 października 1919 r. pisał: „Nie dostaliśmy żadnej pomocy; ani amunicji, ani sprzętu sanitarnego. Nic! ... Ileż to tragicznych chwil przyszło nam przeżyć przez całkowite opuszczenie nas! Często zdarzało się, że naszym żołnierzom brakowało pocisków! I wtedy musieli kłaść swoje głowy w ataku na bagnety z bolszewikami... Trzy czwarte naszej armii bez obuwia i odzieży... Nie mamy leków; tyfus dziesiątkuje szeregi naszej armii, wielu zranionych umiera ponieważ nie mamy medykamentów i bielizny. A państwa Ententy, które proklamują szlachetne zasady, zabraniają Czerwonemu Krzyżowi przybyć do nas! Umieramy, a Ententa jak Piłat umywa ręce i nam nic więcej nie pozostaje jak zawołać: *morituri te salutant!*”¹¹³. Tragiczna sytuacja,

¹¹¹ Zob. М. Ковальчук, *Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння*, Київ 2006, s. 106–121.

¹¹² О. Доценко, *Літопис Української революції*, т. 2, ks. 4, Львів 1924, s. 255.

¹¹³ С. Петлюра, *Лист до французького публіциста Жана Пелісьє*, [w:] Петлюра С. В. Статті, s. 186–187.

przede wszystkim armii, spowodowała nasilenie się wśród dowództwa przekonania o niezbędności zawieszenia broni. Najmocniej takie nastroje panowały w Armii Halickiej, która najbardziej ucierpiała od epidemii tyfusu. 6 listopada jej dowódca generał Myron Tarnawski zgodził się na podpisanie z armią A. Denikina umowy o zawieszeniu broni. Tydzień później zaakceptował ją E. Petruszewycz. Znaczyło to ostateczny rozłam pomiędzy władzami naczelnymi URL. W nocy z 15 na 16 listopada E. Petruszewycz wraz z najbliższym otoczeniem wyjechał przez Rumunię do Wiednia, gdzie stanął na czele emigracyjnego rządu ZURL. W tym samym czasie (15 listopada) doszło do zasadniczych zmian w systemie zarządzania państwem. Na wspólnym posiedzeniu Dyrektoriatu i rządu przyjęto uchwałę o wysłaniu za granicę dwóch członków Dyrektoriatu – A. Makarenki i F. Szweca – z zadaniem reprezentowania na emigracji interesów URL i kontrolowania działalności wszystkich jej instytucji i urzędników tam się znajdujących, a także celem podpisywania umów politycznych i wojskowych. W czasie ich nieobecności naczelne kierowanie sprawami URL zostało przekazane prezesowi Dyrektoriatu S. Petlurze, który „w imieniu Dyrektoriatu zatwierdza wszystkie ustawy i uchwały, przyjęte przez Radę Ludowych Ministrów”. Na wypadek jego śmierci naczelny zarząd sprawami państwowymi republiki i jej siłami zbrojnymi przechodził na pozostałych członków Dyrektoriatu aż do wyłonienia się parlamentu ukraińskiego¹¹⁴. Uchwała prawnie legitymizowała jednoosobową władzę S. Petlury. Tego samego dnia została uchwalona tajna instrukcja dla przewodniczącego warszawskiej misji dyplomatycznej Andrzeja Liwickiego, w której strona ukraińska godziła się na przebieg ukraińsko-polskiej granicy wzdłuż linii Bartelemy’ego z lutego 1919 r. przewidującej pozostawienie w Polsce większej części Galicji Wschodniej ze Lwowem i borysławskim zagłębiem naftowym.

Ze względu na niebezpieczeństwo, które zawisło ze strony wojsk A. Denikina nad Kamieńcem Podolskim, jeszcze 13 listopada zarządzono ewakuację aparatu państwowego do Płoskirowa. Petlura wysłał telegram do polskiego dowództwa, w którym proponował Polakom zajęcie Kamieńca Podolskiego. W mieście miała pozostać część aparatu urzędowego na czele z ministrem Iwanem Ohijenką, którego mianowano głównym pełnomocnikiem rządu. Miał on obowiązek nadzorować drukarnię papierów wartościowych i archiwa. Na zajętych przez polskie oddziały terenach na życzenie S. Petlury miała pozostać cywilna administracja ukraińska, a także mienie państwowe URL. 16 listopada z Kamieńca Podolskiego wyszły oddziały ukraińskie i tegoż dnia weszły tam oddziały polskie¹¹⁵. W Płoskirowie rząd nie zatrzymał się długo, ponieważ na-

¹¹⁴ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.*, t. 1, s. 27; t. 2, s. 599; С. Петлюра, *Статті, листи, документи*, т. III, Київ 1999, s. 142–143.

¹¹⁵ J. J. Bruski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2002, s. 95; В. А. Савченко, *Дванадцять воїн за Україну*, Харків 2006, s. 284–285.

cierały oddziały armii A. Denikina. Aparat rządowy z nielicznym wojskiem ruszył dalej na północ w kierunku Starokonstantynowa, gdzie pod osłoną wojsk polskich spodziewano się przegrupować armię. Ukraińska administracja w terenie była zupełnie zrujnowana. Z wielkim trudem dotarli do Lubara i Czartoryi w południowej części Wołynia. Z 12 członków rządu razem z S. Petlurą pozostało tylko 5 ministrów i ok. 30 urzędników. Wszyscy pracownicy urzędów otrzymali zezwolenie wyjazdu do Polski. Za granicą znajdowali się najważniejsi ministrowie. Najwyższe władze pozostające jeszcze na terytorium Ukrainy zostały zredukowane do minimum. Ostatecznie zdeorganizował centrum państwowe bunt kilku atamanów 2–3 grudnia 1919 r. przeciwko rządowi. 4 grudnia w Nowej Czartoryi w obecności S. Petlury odbyło się ostatnie posiedzenie rządu i dowódców wojskowych, na którym zapadła decyzja rozwiązania regularnego frontu i rozpoczęcia partyzanckiej formy walki z rosyjskimi najeźdźcami. Petlura mianował dowódcą armii URL generała Mychajła Omelanowicza Pawłenkę, a 5 grudnia wraz z kilkoma najbliższymi współpracownikami opuścił siedzibę rządu i wyjechał do Warszawy, aby sfinalizować już głęboko zaawansowane pertraktacje o przyszłym sojuszu polsko-ukraińskim znanym w literaturze jak sojusz Piłsudski – Petlura. Przed swoim wyjazdem wraz z pozostałymi ministrami wydał odezwę do narodu w której oznajmił, że rząd nie zawiesza swojej działalności, a przechodzi do innych metod walki i będzie ją prowadził do zwycięstwa¹¹⁶.

Jesienią 1919 r. zreorganizowana i przegrupowana Armia Czerwona ruszyła (10 października 1919) do kontrofensywy. To wówczas ujawnił się talent Siemiona Budionnego¹¹⁷. SZPR rozpoczęły w nieładzie odwrót na południe;

¹¹⁶ C. B. Петлюра, *Смачми*, s. 190–192.

¹¹⁷ Siemion Michajłowicz Budionny (1883–1973), podoficer w armii carskiej, uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej; w czasie I wojny światowej czterokrotnie odznaczany za odwagę; od lutego 1918 dowódca jednego z czerwonych oddziałów partyzanckich; w partii bolszewickiej od 1919; organizator czerwonej kawalerii, pomysłodawca zastosowania tzw. taczanek, tj. zaprzęgów konnych wyposażonych w ciężkie karabiny maszynowe; dowódca 1 Armii Konnej, która dzięki mobilności odegrała ważną rolę w walkach z siłami Denikina, a potem w wojnie 1920 z Polską; armia Budionnego wslawiła się okrucieństwami i grabieżami, co m.in. opisał I. Babel w *Armii Konnej*; obok sławy bojowej przyrosła do Konarmii sława bandycka, którą armia ta przerosła wszystkim; 1922 odznaczony trzykrotnie orderem Czerwonego Sztandaru; 1924–1937 dowódca kawalerii Armii Czerwonej; 1935 jeden z pięciu pierwszych marszałków ZSRR; w okresie wielkiego terrorku stalinowskiego (1935–1938) wykonawca poleceń Stalina; trzykrotny bohater Związku Radzieckiego; 6 Orderów Lenina; przypisano mu wszystkie zasługi innych dowódców kawalerii, stał się postacią dekoracyjną oficjalnych imprez, m.in. to on na białym koniu poprowadził defiladę na Placu Czerwonym w rocznicę rewolucji w dramatycznych dniach 1941; 1939–1941 zastępca ludowego komisarza obrony; 1941–1945 członek kwatery głównej; 1938–1952 członek KC WKP(b); od 1938 członek Prezydium Rady Najwyższej ZSRR; pochowany pod murem kremlowskim. W. Bieszanow, *Kadry decydują o wszystkim*, tłum. A. Palacz, Warszawa 2009, s. 154 i passim; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji...*, s. 42–43; *Leksykon historii świata: Rosja...*, s. 48; E. Mawdsley, *Wojna...*, s. 276–277; R. Wojna, *W ogniu...*, s. 179; B. Potyrała, R. Fudali, *Siły zbrojne Związku Radzieckiego 1945–1991*, Warszawa 2009, s. 132, passim; E. Radziński, *Stalin*, Warszawa 1996, s. 421, 512.

wycofywały się 720 km aż przekroczyły Don. Radziecka kontrofensywa była już tylko jednym ciągiem sukcesów militarnych. W grudniu 1919 r. czerwoni zajęli zarówno Charków, jak i Kijów, w lutym 1920 r. Odessę; tylko na Krymie utrzymały się pozostałości SZPR. Po dymisji generała A. Denikina dowództwo nad Zbrojnymi Siłami Południa Rosji objął generał P. Wrangel, który był skłonny do większego kompromisu z URL. Wszak było już za późno.

W grudniu 1919 r., na konferencji partyjnej Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) w Moskwie powołano centrum dla spraw Ukrainy, a tuż za postępującą Armią Czerwoną na Ukrainie proklamowano Ogólnoukraiński Komitet Rewolucyjny, na czele z Ch. Rakowskim i Dymitrem Manuilskim¹¹⁸, przekształcony później (II 1920) w Radę Komisarzy Ludowych Ukrainy¹¹⁹. Przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych Ukrainy radzieckiej był nadal Christian Rakowski, rewolucjonista europejski o bardzo ciekawym życiorysie; umiał on zając postawę szanowania dążeń narodowych proletariatu i federalizacji¹²⁰, dawał szanse na spokojne ułożenie stosunków na pogrążonej w chaosie i zubożałej Ukrainie. Myli się w tym miejscu R. Pipes, który twierdzi, że Rakowski reprezentował centralistyczny i antynarodowy charakter czerwonego rządu ukraińskiego¹²¹. Rakowski w postawie federalistycznej i ogólnie łagodnym kursie

¹¹⁸ Dmytro (Dymitr) Manuilski (1883–1959), urodzony na Wołyniu, studia rozpoczął na Uniwersytecie Petersburskim; 1903 wstąpił do SDPRR(b); uczestnik rewolucji 1905; skazany 1906 na 5 lat zesłania zbiegł do Kijowa; wyjechał 1907 do Paryża, gdzie ukończył prawo na Sorbonie; potem okresowo nielegalnie przebywał w Moskwie i Petersburgu, następnie znowu za granicą; wrócił do Rosji w 1917; brał udział w bolszewickim zamachu stanu; 1918 wysłany przez KC partii bolszewickiej na Ukrainę w celu zorganizowania tam ruchu bolszewickiego; przez pewien czas zbliżony do frakcji federalistycznej w KP(b)U opowiadającej się za federacyjnym równoprawnym związkiem z Rosją radziecką; 1919–1920 wchodził w skład Wszechukraińskiego Komitetu Rewolucyjnego; uczestniczył w rozmowach pokojowych z Polską w Rydze; długoletni członek Biura Politycznego KP(b)U i członek jego prezydium; 1920–1922 ludowy komisarz rolnictwa USRR; 1921 I sekretarz KC KP(b)U; 1923–1953 w KC WKP(b); zdecydowanie popierał Stalina w jego walce o władzę; od 1924 członek prezydium Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej; 1928–1943 sekretarz Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej; jeden z głównych wykonawców polityki Stalina w Kominternie, w tym czystek; członek Akademii Nauk USRR; 1944 wicepremier i ludowy komisarz spraw zagranicznych USRR; przewodniczył ukraińskim delegacjom na konferencjach międzynarodowych po II wojnie światowej, delegat USRR w ONZ; m.in. publicznie atakował emigrację ukraińską, a także organizował nagonkę na czołowych twórców ukraińskich w kraju; przeszedł na emeryturę. B. Berdychowska, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 790; A. Сурайко, А. З. Мануильский – революционер, дипломат, ученый, Киев 1983; *Leksykon historii świata: Rosja*, s. 164; *Leksykon historii powszechnej...*, s. 262; W. Serczyk, op. cit., passim.

¹¹⁹ *История советской конституции (в документах) 1917–1956...*, s. 212–214; zob. W. Lenin, *List do robotników i chłopów Ukrainy...*, s. 41; toż w innych tłumaczeniach idem, *Dziela...*, s. 641 i passim; idem, *Dziela...*, s. 864 i passim; W. Serczyk, op. cit., s. 278–279; R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 150.

¹²⁰ Zob. na ten temat zwłaszcza P. Broué, *Między Trockim a Stalinem. Chrystian Rakowski – biografia polityczna*, tłum. B. Panek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 130, 162–163, 169, passim; W. Serczyk, op. cit., s. 295, passim; M. J. Chodakiewicz, w: *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej...*, s. 1053.

¹²¹ R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 150.

narodowym znajdował w tym momencie silne wsparcie Lenina. Obaj przeszli wyraźnie zmianę w stosunku do wcześniej zajmowanej postawy i działań, kiedy Ukraina była głównie terenem eksploatacji dla zaspokajania potrzeb centrum Rosji i armii; była to nowa polityka¹²².

W Warszawie Petlura podjął ostatnią próbę ratowania Ukrainy wiążąc się z Polską: najpierw podpisał z rządem polskim kolejno dwie umowy rozejmowe (16 czerwca oraz 1 września 1919), następnie umowę polityczną (21 kwietnia 1920) i wreszcie konwencję wojskową (25 kwietnia 1920). Polska uznawała Dyktoriat za legalny rząd niepodległej Ukrainy, zaś strony ustalały granicę państwową „na północ od rzeki Dniestr wzdłuż rzeki Zbrucz, a następnie wzdłuż byłej granicy między Austro-Węgrami a Rosją [...]”¹²³. Jak wiadomo, umowa wywołała ostrą krytykę dużej części znanych polityków ukraińskich obarczających S. Petlurę zarzutem zdrady stanu. Petlura wówczas alternatywy nie miał. Można zgodzić się z B. Skaradzińskim, że uznanie przynależności Galicji ze Lwowem do Polski „oznaczała jednak rezygnację z głównej bazy społecznej dla wskrzeszenia wolnej Ukrainy. Komu, jak komu, ale Ukraińcom musiało to już być – praktycznie – wiadome, że ich główne, państwowotwórcze siły społeczne lokalizują się wokół Lwowa, Stanisławowa, Równego i Tarnopola. Na wielkiej zaś Ukrainie trzeba było dopiero w mozole zabiegać, z nie wiadomo jak szybkim skutkiem, aby uformowały się tam takie siły”¹²⁴. Jeszcze raz, już ostatni wówczas, Kijów został oswobodzony od bolszewików. Wojna bolszewicko-polska nie będzie tutaj przedmiotem omówienia, ponieważ – można przypuszczać – jest znana. Należy jednak zauważyć, że wojna ta była zupełnie ostatnią wówczas próbą wyrwania bolszewikom europejskiego fragmentu dawnej Rosji. Koniec tej wojny był końcem wojny domowej w europejskiej części dawnej Rosji. Ukraińską Republikę Rad strona polska uznała już w październiku 1920 r. podczas zawierania umowy o preliminarzach pokojowych i o rozejmie na 21 dni¹²⁵. Strona polska wypowiedziała układ państwowy z Ukraińską Republiką Ludową i zerwała umowy wojskowe i polityczne¹²⁶. Po zakończeniu wojny bol-

¹²² Zob. W. Lenin, *List do robotników i chłopów Ukrainy...*, s. 43–44; toż w innych tłumaczeniach: idem, *Dziela...*, s. 643 i passim; idem, *Dziela...*, s. 865–866 i passim; P. Broué, *Między Trockim a Stalinem*. *Chrystian Rakowski...*, s. 130, 350, passim.

¹²³ М. Стахів, *Третя Советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвиток окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924*, Нью-Йорк 1968, s. 106.

¹²⁴ B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 2: *Sqd Boży*, Warszawa 1993, s. 22.

¹²⁵ Zob. J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998, s. 42.

¹²⁶ Zob. J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923*, Warszawa 1971, s. 36; Z. Karpus, *Traktat ryski a polscy sojusznicy w okres wojny polsko-bolszewickiej 1920 r.*, [w:] *Traktat ryski 1921 r. po 75 latach*. *Studia*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998, s. 236. Wprawdzie przedstawiciel URL Oleksiuk wraz z polską delegacją przez Gdańsk i Libawę dotarł do Rygi, ale nie uczestniczył w rokowaniach przy stole obrad. Strona polska nie była w stanie wymusić na delegacji sowieckiej zmiany jej stanowiska w kwestii ukraińskiej i jedynym reprezentantem społeczności ukraińskiej był

szewicko-polskiej w rozmowach pokojowych z Polską chodziło o przyszłość i granice nie Rosji *sensu stricto*, ale Ukrainy i Białorusi, przy czym Federacja Rosyjska oraz Ukraina występowały w rokowaniach samodzielnie i negocjowały układ na rzecz Białorusi. Białoruś w rokowaniach nie uczestniczyła¹²⁷ i nie można twierdzić – jak czynią to niektóre źródła rosyjskie¹²⁸ – iż Białoruś była reprezentowana przez Rosję. Białoruś nie była stroną traktatu. Obie układające się strony (Rosja i Ukraina z jednej i Polska z drugiej) wyraźnie jednak „uznają niepodległość Ukrainy i Białorusi” (art. II traktatu ryskiego, Dz.U. RP z 1921 r. Nr 49, poz. 300)¹²⁹. Polska była też pierwszym krajem, który nawiązał stosunki dyplomatyczne z radziecką Ukrainą. Te szczegóły wskazują na zawilość problemów, spłot strony formalnej oraz faktycznej, krzyżowanie się polityki i prawa.

W restytuowanej na krótko w 1920 r. URL doszło do ważnych z prawnego punktu widzenia zmian w ustroju naczelnych władz państwowych. Jeszcze będąc na terenie Ukrainy rząd URL 11 listopada 1920 r. przyjął ustawę o tymczasowym najwyższym zarządzie i trybie ustawodawstwa w Ukraińskiej Republice Ludowej. Przewidywała ona, że do czasu uchwalenia konstytucji naczelna władza przechodzi w ręce Dyrektoriatu, Państwowej Ludowej Rady i Rady Ludowych Ministrów. Dyrektoriat w osobie jego prezesa był upoważniony do zatwierdzania uchwalonych przez Państwową Ludową Radę ustaw, nominacji i odwołań z urzędów, dokonanych przez Radę Ludowych Ministrów; ten sam tryb przewidziano w odniesieniu do umów międzynarodowych. Ustawa przewidywała, że w przypadku niemożności pełnienia swych obowiązków przez prezesa Dyrektoriatu jego funkcję przechodzą na zastępcę przewodniczącego Państwowej Ludowej Rady, a do momentu jej zwołania – na kolegium złożone z premiera, kierownika Sądu Najwyższego, i osobę reprezentującą wszystkie partie polityczne. Tegoż dnia została uchwalona ustawa o Państwowej Ludowej Radzie Ukraińskiej Republiki Ludowej, która powoływała do życia przedparlament – Państwową Ludową Radę o kompetencjach ustawodawczych. Miała ona działać do zwołania parlamentu¹³⁰.

przedstawiciel Ukrainy bolszewickiej (zob. Z. Karpus, *Traktat ryski...*, s. 238). Rząd URL wyznaczył swoją delegację, z *S. Szeluchinem* na czele, na konferencję pokojową. Delegacja ta przybyła do Rygi 3 października 1920 r., jeszcze przed podpisaniem preliminarzów pokojowych i rozejmu, ale nie rozmawiano z nią. W sumie w Rydze przebywały trzy ukraińskie delegacje. Zob. E. Wiszka, *Ukraińska Republika Ludowa wobec rozmów pokojowych i traktatu ryskiego 1921 r.*, [w:] *Traktat ryski...*, s. 280, 286, *passim*.

¹²⁷ Zob. m.in. O. Łatyszczek, *Białoruskie elity polityczne wobec traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski...*, s. 289 i n.

¹²⁸ *История отечественного государства и права...*, s. 155.

¹²⁹ Zob. też J. Kukułka, *op. cit.*, s. 42 i 136.

¹³⁰ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.*, t. 2, s. 676–684.

W końcu listopada 1920 r. terytorium URL w całości okupowała Armia Czerwona. Władze URL udały się na emigrację. Właśnie ostatnie uchwalone akty stały się podstawą prawną funkcjonowania Centrum Państwowego URL na wychodźstwie i formalnie zapewniły ciągłość państwowości ukraińskiej. W dniu 22 sierpnia 1991 r. Centrum Państwowe URL złożyło swoje upoważnienia na ręce prezydenta niepodległej Ukrainy Leonida Krawczuka tym podkreślając, że współczesne państwo ukraińskie jest prawnym następcą URL¹³¹.

6. Uwagi końcowe

Walka o suwerenność państwa ukraińskiego zakończyła się wówczas porażką. Złożyły się na to różne przyczyny, tak wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Nie bez znaczenia było przerwanie ciągłości tradycji państwowotwórczej na Ukrainie, jej trwałe ulokowanie w imperium carów spowodowało mocne zintegrowanie z Rosją. W rezultacie po upadku samodzierżawia Ukraińcy rozpoczęli budowę państwa, które miało być sfederowane z Rosją, łudząc się, że nowe demokratyczne państwo rosyjskie zapewni im szeroko określoną autonomię. Jednak wydarzenia potoczyły się tak, że przekonały elity ukraińskie o niemożności zrealizowania planów narodowych w związku federacyjnym z Rosją, ponieważ ta nadal zachowała tradycje imperialne. W rezultacie przystępując do budowy narodowej państwowości przywódcy ukraińscy spotkali się z wieloma trudnościami: brakiem wykształconej kadry urzędniczej, korpusu oficerskiego dla tworzącego się wojska, znikomym doświadczeniem w budowie maszyny państwowej. Trzeba wziąć pod uwagę, że próba budowy państwa miała miejsce w czasach rewolucji, kiedy nastąpił zupełny upadek tradycyjnych wartości, m.in. takich jak szacunek do władzy i administracji państwowej. Błędy popełnione przez władze ukraińskie rzutowały na sytuację w kraju, powodując chaos i anarchię. Bardzo niesprzyjająca była sytuacja międzynarodowa.

Bibliografia

Bibliografia alfabetycznie

- W. Bieszanow, *Kadry decydują o wszystkim*, tłum. A. Palacz, Warszawa 2009.
- P. Broué, *Między Trockim a Stalinem. Chrystian Rakowski – biografia polityczna*, tłum. B. Panek, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999.
- J. Bruski J. J., *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2002.

¹³¹ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали, Філадельфія, Київ, Вашингтон 1993, s. 204–205.

- R. Conquest, *Wielki terror*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 1997.
- Encyklopedia Białych Plam*, t. XVIII.
- M. Filar, *W służbie utopii. 73 lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 1992.
- J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000.
- Z. Karpus, *Traktat ryski a polscy sojusznicy w okres wojny polsko-bolszewickiej 1920 r.*, [w:] *Traktat ryski 1921 r. po 75 latach. Studia*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998.
- J. Kukułka, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1998.
- J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim. Stosunki polsko-radzieckie 1921–1923*, Warszawa 1971.
- Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, red. S. Sierpowski i S. Żerka, Poznań 1996.
- Leksykon historii świata*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1998.
- Leksykon historii świata: Rosja*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2001.
- W. Lenin, *Dziela wybrane*, t. 2, Warszawa 1949.
- W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 40, Warszawa 1988.
- W. Lenin, *Dziela wszystkie*, t. 35, Warszawa 1988.
- W. Lenin, *Dziela wybrane*, t. 3, Warszawa 1978.
- A. Lityński, *Rewolucji rosyjskiej rok pierwszy. Wybrane zagadnienia prawa karnego*, [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak, Łódź 2016.
- A. Lityński, *Rok 1917 i Estonii droga do pierwszej niepodległości. W setną rocznicę rosyjskiej rewolucji*, w: *Księga jubileuszowa Profesora Adama Jamroza*, WP UwB [w druku].
- O. Łatyszonek, *Białoruskie elity polityczne wobec traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 r. po 75 latach. Studia*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998.
- E. Mawdsley, *Wojna domowa w Rosji 1917–1920*, tłum. M. Popławska, Warszawa 2010.
- R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015.
- R. Pipes, *Rosja bolszewików*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2005.
- B. Potyrała, R. Fudali, *Sily zbrojne Związku Radzieckiego 1945–1991*, Warszawa 2009.
- G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku. Leksykon*, Kraków 2000.
- E. Radziński, *Stalin*, Warszawa 1996.
- J. Rohoziński, *Bawełna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Warszawa 2014.
- W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 4, Wrocław 2009.
- B. Skaradziński, *Polskie lata 1919–1920*, t. 2: *Sąd Boży*, Warszawa 1993.
- Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, red. W. Roszkowski i J. Kofman, Warszawa 2004.
- J. Stalin, *Dziela*, t. 4, Warszawa 1951.

- G. Swain, *Wojna domowa w Rosji*, tłum. Z. Simbierowicz, Warszawa 2007.
- E. Toczek, *wstęp do: Konstytucja Ukrainy uchwalona na piątej sesji Rady Najwyższej Ukrainy 28 czerwca 1996 r.*, wstęp i tłumaczenie E. Toczek, Warszawa 1999.
- L. Trocki, *Moje życie. Próba autobiografii*, autoryzowany przekład z rosyjskiego J. Barski i S. Łukomski, Warszawa 1930 [reprint Warszawa 1990].
- L. Trocki, *Zdradzona rewolucja. Czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, tłum. A. Achmatowicz, Pruszków 1991.
- Wielka Encyklopedia Powszechna PWN [WEP]*, Warszawa.
- E. Wiszka, *Ukraińska Republika Ludowa wobec rozmów pokojowych i traktatu ryskiego 1921 r.*, [w:] *Traktat ryski 1921 r. po 75 latach. Studia*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998.
- R. Wojna, *W ogniu rosyjskiej wojny wewnętrznej 1918–1920*, Warszawa 1975.

Bibliografia cyrylicą ukraińską i rosyjską

- В. Андрієвський, *3 минулого. Від гетьмана до Директорії*, т. 2, Берлін 1923.
- Т. Андрусак, *Правові основи української гетьманської держави 1918 року*, [w:] *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945*, Київ 1993.
- Е. Бош, *Год борьбы*, Киев 1990.
- Великий жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник*, Київ 1987.
- В. Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914–1923*, т. 1, Львів 1998, s. 288.
- В. Винниченко, *Відродження нації: (Історія української революції, mareць 1917 р. – грудень 1919 р.)*. У 3 т. (Репринт. відтворення вид. 1920 р.), т. 3, Київ 1990.
- О. Гавриленко, І. Логвиненко, *Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р.: причини та наслідки*, [w:] *Актуальні проблеми юридичної науки в дослідженнях вчених: науково-практичний збірник*, nr 3, Київ 2000.
- Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия*. Гл. ред. Хромов С. С., Москва 1983.
- В. Гриневич, Л. Гриневич, Р. Колісник, *Історія Українського війська 1917–1995*, Львів 1996.
- М. Грушевський, *Україна і Росія. Переговори в справі нового ладу (липень – серпень 1917 р.)*, [w:] *Хто такі українці і чого вони хочуть?*, Київ 1991.
- Б. Гудь, В. Голубко, *Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.*, Львів 1997.
- Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі: Статті і матеріали*, Філядельфія, Київ, Вашингтон 1993.
- Деятели СССР и революционного движения в России. Энциклопедический словарь Гранат*, Москва 1989.

- Дипломатический словарь*. Главная редакция А. А. Громыко, А. Г. Ковалев, Севостьянов П. П. и др., т. 1, Москва 1985.
- Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах, т. 1, т. 2, Київ 2006.*
- Д. Дорошенко, *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)*, Київ 2007.
- О. Доценко, *Літопис Української революції*, т. 2, кс. 4, Львів 1924.
- О. Завальнюк, С.В. Олійник, *Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр., Камянець-Подільський 2013.*
- Из киевских воспоминаний А. А. Гольденвейзера*, [w]: *Архив русской революции*, т. 6, Москва 1991.
- История отечественного государства и права*, ч. 1–2, ред. О. И. Чистяков, Москва 2006.
- История советской конституции. Сборник документов. 1917–1957*, Издательство Академии Наук СССР, Москва 1957.
- Історія держави і права України*, Академічний курс, т. 1–2, ред. В. Й. Тацій, А. Й. Порожин, Київ 2000.
- Історія Української РСР: У 8 т., т. 5*, Київ 1977.
- М. Капустянський, *Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році. (Короткий воєнно-історичний огляд)*, т. 1, 2, Мюнхен 1946.
- М. Ковальчук, *Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння*, Київ 2006.
- Коновалець, *Причинки до історії Української революції*, Прага 1928.
- Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України*, Київ 1992.
- І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, *Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*, Львів 1992.
- В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик, *З історії української державності*, Львів 1992.
- М. Литвин, К. Науменко, *Історія ЗУНР*, Львів 1996.
- В. Лободаєв, *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.*, Київ 2010.
- О. Лупандін, *Державний сенат Української держави 1918*, [w]: *Енциклопедія історії України: у 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., т. 2*, Київ 2004.
- І. Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917–1921*, Київ 2003.
- Я. Малик, *Михайло Грушевський: незбитий шлях. Нариси життя та діяльності*, Львів 2016.
- Мирні переговори між Українською Державою та РСФР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів*, Київ, Нью-Йорк, Філадельфія 1999.
- О. Мироненко, *Державна варта*, [w:] *Мала енциклопедія етнодержавознавства*, Київ 1996.

- І. Нагаєвський, *Історія Української держави двадцятого століття*, Київ 1993.
- Нариси з історії дипломатії України. Під ред. В. А. Смоля, Київ 2001.
- М. Омелянович-Павленко, *Спогади українського командарма*, Київ 2002.
- Н. Полонська-Василенко, *Історія України*, т. 2, Київ 1992.
- О. Реєнт, *Павло Скоропадський*, Київ 2003.
- В. Савченко, *Дванадцять воєн за Україну*, Харків 2006.
- Свод основных государственных законов*, Санкт-Петербург 1906, т. 1, cz. 1.
- В. Сергійчук, *Погроми в Україні 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди прихованої в радянських архівах*, Київ 1998.
- С. Петлюра, *Статті, листи, документи*, т. III, Київ 1999.
- С. Симон Петлюра. Статті, Київ 1993.
- В. Сідак, *Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)*, Київ 1998.
- П. Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*, Київ, Філадельфія 1995.
- В. Солдатенко, *Українська революція. Історичний нарис*, Київ 1999.
- М. Стахів, *Третя Совецька республіка в Україні. Нариси з історії третьої воєнної інвазії Совецької Росії в Україну і розвиток окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924*, Нью-Йорк 1968.
- М. Стахів, *Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії Совецької Росії*, т. 2, Тернопіль 1993.
- Л. Сурайко, Д. З. Мануильський – революціонер, дипломат, учений, Київ 1983.
- Ю. Тютюнник, *Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр.*, Львів 2004.
- П. Христюк, *Замітки і матеріали до історії української революції*, т. 2, т. 4, Відень 1921.
- В. Чабанівський, *Вступ українського війська до Києва 31 серпня 1919 року*, [w:] *За Державність. Матеріали до історії війська українського*, Зб. 8, Варшава 1938.
- М. Шкільник, *Україна у боротьбі за Державність в 1917–1921 роках: Спомини і роздуми*, Торонто 1971.

Artur Olechno

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: a.olechno@uwb.edu.pl
telefon: 600 906 676

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.02

Reminiscencje ustrojowe USRR po 1990 roku

SUMMARY

Political reminiscences of the Ukrainian SSR after 1990

On July 16, 1990, the Declaration of State Sovereignty of Ukraine was adopted by the Verkhovna Rada. The document proclaimed, "the basis for the new constitution and the laws of Ukraine." An urgent need arose for the state authorities to be restructure in a way appropriate for an independent state. Sources of solutions were sought in three areas: in the models of stabilized governments of Western European states, in the traditions existing in Ukraine before it was influenced by the USSR, and in the experiences and institutions that have existed so far. The purpose of this article is to look at this last source and to find the remnants of the solutions that existed during the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the structures of the Soviet Union, and which survived Ukraine's independence in 1991.

Key words: Ukraine, Constitution of Ukraine, Verkhovna Rada, USSR. Ukraina, Konstytucja Ukrainy, Rada Najwyższa, USRR.

16 lipca 1990 r. Rada Najwyższa Ukrainy proklamowała Deklarację o suwerenności Ukrainy¹ oznajmiającą „zwierzchnictwo, niepodległość, pełnię i niepodzielność władzy republiki w obrębie jej terytorium oraz niezależność i równoprawność w stosunkach zagranicznych”, oraz będącą „podstawą dla nowej konstytucji i praw Ukrainy...”.² Pilną potrzebą stało się ukonstytuowanie nowej struktury władzy odpowiadającej niezależnemu i samodzielnemu państwu.

¹ Zob. szerzej A. Olechno, *Instytucja prezydentaw systemie konstytucyjnych organów Ukrainy (1996–2005)*, Toruń 2009, s. 15–27.

² *Deklaracja pro derżawnyj suverenitet Ukrainy, Konstytucji i konstitucijni akty Ukrainy*, Kyjiw 2001, s. 249.

Podobnie jak w pozostałych państwach bloku wschodniego, zapoczątkowujących proces transformacji ustrojowej, źródeł rozwiązań systemowych poszukiwano w trzech obszarach: modelach rządów ustabilizowanych państw zachodnioeuropejskich, tradycji ustrojowych występujących w tych państwach przed objęciem ich wpływami ZSRR oraz nawiązując do doświadczeń i instytucji funkcjonujących dotychczas, we właśnie wygaszanym systemie³. Celem artykułu jest przyjrzenie się temu ostatniemu źródłu i odszukanie pozostałości rozwiązań istniejących w czasie trwania Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR) w strukturach ZSRR, które przetrwały po ogłoszeniu niepodległości przez Ukrainę w 1991 r.⁴

Tymczasowy Robotniczo-Chłopski Rząd Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej⁵ w Charkowie w uchwale z 25 stycznia 1919 r. ogłosił połączenie Ukrainy z Rosją na zasadach federacji radzieckiej, co potwierdziła przyjęta 10 marca 1919 r. konstytucja USRR⁶, która deklarowała pełną suwerenność Ukrainy, potwierdzoną przyznaniem władzy wykonawczej w postaci Centralnego Komitetu (CKW) Wykonawczego Rad Ukrainy⁷ prawo prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej, wyrażając jednocześnie nadzieję na ścisłą współpracę z pozostałymi republikami socjalistycznymi⁸.

Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka jako twór państwowy zależny od Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, w grudniu 1922 r. jako republika związkowa znalazła się w składzie ZSRR⁹. W jego ra-

³ W. Sokół, *Transformacja ustrojowa państw Europy Środkowej i Wschodniej – próba bilansu*, [w:] *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2005, s. 29.

⁴ Ograniczenia objętościowe artykułu oraz fakt dość szerokiego czerpania z doświadczeń USRR w pierwszych latach niepodległości pozwalają w większości jedynie na wskazanie tych pozostałości. Celem autora były również przede wszystkim rozwiązania ukraińskie. Z pewnością o wiele więcej pozycji można byłoby wskazać, gdyby bliżej przejrzeć te, które funkcjonowały na poziomie ZSRR. Choć oczywiście i tak ich wpływ na USRR był decydujący.

⁵ Początkowo bolszewicy utworzyli w Charkowie 24–25 grudnia 1917 r. Ukraińską Ludową Republikę Rad, po czym rozpoczęli inwazję Ukrainy 8 lutego 1918 roku zajmując Kijów. Jednak po traktacie brzeskim RFSRR była zmuszona uznać niepodległość Ukraińskiej Republiki Ludowej i 12 czerwca 1918 zawrzeć z tym państwem ukraińskim zawieszenie broni, preliminaryjne do traktatu pokojowego. Po kapitulacji Niemiec na froncie zachodnim 11 listopada 1918 r., rząd bolszewicki uznał traktat brzeski za niebyły i równoległe do wycofywania się wojsk niemieckich z tzw. Ober-Ostu rozpoczął zajmowanie opuszczanych przez Niemców terytoriów siłami Armii Czerwonej i proklamowanie w tym celu marionetkowych republik sowieckich. W tę praktykę wpisało się 30 listopada 1918 r. utworzenie w Moskwie, w celu zamaskowania agresji Rosji Sowieckiej przeciw Ukraińskiej Republice Ludowej, Tymczasowego Robotniczo-Chłopskiego Rządu Ukrainy.

⁶ Zob. Konstytucja USRR z 14 marca 1919 r., *Konstytucji i konstytucyjni akty Ukrainy*, Kyjów 2001, s. 69 i n.

⁷ Organ przedstawicielski w postaci Zjazdu Rad stał się najwyższym organem władzy państwowej.

⁸ Formalnie do czasu włączenia do ZSRR w 1922 r. twór ten był niezależnym państwem. Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka została uznana przez Polskę, a jej przedstawiciele brali udział w negocjacjach pokojowych z Polską w Mińsku i Rydze w 1920 r.

⁹ Zob. E. Wiszka, *System polityczny Ukrainy*, Toruń 2007, s. 108 i n.

mach, w ciągu kilkudziesięciu lat, przyjęto kilka kolejnych aktów regulujących funkcjonowanie USRR, zwyczajowo poprzedzanych zmianami najwyższych aktów prawnych Związku Sowieckiego. Były to konstytucje USRR z 1929 r., 1937 r., 1978 r. oraz 1978 r.

Pierwszy akt konstytucyjny z 1919 r. cechował się formalnym monizmem władzy wykonawczej. Na początku 1922 r. Ukraina, podobnie jak pozostałe republiki wchodzące w skład Kraju Rad, ratyfikowały konstytucję ZSRR. W trakcie obrad IX Ogólnoukraińskiego Zjazdu Rad w 1925 r. poprawiono i przystosowano konstytucję USRR z 1919 r. do konstytucji ZSRR. Ukraina wchodziła w skład ZSRR formalnie jako niezależna republika. Władzę przedstawicielsko-ustawodawczą powierzono Zjazdowi Rad USRR, wykonawczą zaś Centralnemu Komitetowi Wykonawczemu USRR i wybieranemu przez CKW – Prezydium CKW¹⁰. Podobnie jak poprzedniczka Konstytucja Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z 1929 r. pozostawiła egzekutywę w rękach Ogólnoukraińskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego¹¹.

Istotne novum w systemie organów państwowych wprowadziła Konstytucja Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z 1937 r. Najwyższym organem władzy państwowej została Rada Najwyższa, która wybierała skład kolegiatnej „głowy państwa” w postaci Prezydium Rady Najwyższej oraz rząd republiki¹². Uprawnienia jak i rola Prezydium w mechanizmach władzy państwowej były wielokrotnie modyfikowane w czasie istnienia USRR. Charakterystyczne dla Prezydium było łączenie funkcji kolegiatnej głowy państwa i wyższego organu władzy państwowej w przerwach między sesjami Rady Najwyższej.

Również uchwalenie nowej konstytucji USRR w 1978 r., nie skutkowało zmianą podstawowych cech radzieckiego systemu politycznego, tj. brakiem wyraźnego rozdziału władzy ustawodawczej i władzy wykonawczej.

Po proklamowaniu suwerenności¹³ prace nad stworzeniem nowej struktury organów państwowych toczyły się dwutorowo: z jednej strony potrzebą chwili było dostosowanie istniejącego prawa do nowej sytuacji, czyli nowelizacja obowiązującej konstytucji USRR z 1978 r., z drugiej rozpoczęcie prac nad nową, pełną wersją konstytucji. Zadanie to powierzono Komisji Konstytucyjnej, której opracowane założenia, po ewentualnej akceptacji Rady Najwyższej, miały

¹⁰ Centralny Komitet Wykonawczy był najwyższym organem władzy między zjazdami „parlamentu”, a Prezydium najwyższym organem stawało się między jego sesjami. Ponadto funkcjonował rząd republiki w postaci Rady Komisarzy Ludowych USRR. Zob. E. Zieliński, *Rada Najwyższa. Parlament Ukrainy*, Warszawa 2003, s. 6.

¹¹ Zob. Konstytucja USRR z 15 maja 1929 r., *Konstytucji i konstytucyjni akty Ukrainy*, Kyjw 2001, s. 83 i n.

¹² W 1946 r. Radę Komisarzy Ludowych USRR przemianowano na Radę Ministrów USRR.

¹³ *Deklaracja pro derżawnyj suwerenitet Ukrainy, Konstytucji i konstytucyjni akty Ukrainy*, Kyjw 2001, s. 249.

być podstawą projektu nowej konstytucji Ukrainy. W skład, powołanej w październiku 1990 r. komisji weszło 49 deputowanych, w większości członków Komunistycznej Partii Ukrainy (KPU)¹⁴ oraz 10 ekspertów, głównie pracowników kijowskiej Akademii Nauki. Na czele komisji stanął ówczesny przewodniczący parlamentu Leonid Krawczuk¹⁵.

Warto podkreślić, że miało to miejsce formalnie przed ostatecznym rozstrzygnięciem kwestii niepodległości w referendum państwowym, którego termin ustalono nieco później na 1 grudnia 1991 r.¹⁶

Komisja pracując w małych podkomisjach, bardzo szybko, bo już w ciągu dwóch miesięcy przygotowała oczekiwane założenia¹⁷. Pominięto w nich w ogóle fakt istnienia ZSRR oraz zaproponowano wprowadzenia na Ukrainie systemu prezydenckiego. Pomimo wielu uwag krytycznych Rada Najwyższa przyjęła projekt założeń 19 czerwca 1991 r.¹⁸ Od lipca 1991 rozpoczął się decydujący etap rewizji konstytucji USRR połączony z uchwalaniem nowych odpowiadających nowelizacji konstytucji ustaw¹⁹. Sytuacja co do przyszłości kraju nie była wówczas przesądzona. Prace nad ustawodawstwem państwa toczyły się pod silnym naciskiem Moskwy, liczącej jeszcze na odwrócenie tendencji

¹⁴ Komunistyczna Partia Ukrainy została zdelegalizowana 30 sierpnia 1991 r. uchwałą prezydium Rady Najwyższej Ukrainy. Zob. P. Bilski, *System polityczny Ukrainy*, [w:] *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2005, s. 547.

¹⁵ Były sekretarz Komitetu Centralnego KPU do spraw ideologicznych.

¹⁶ W referendum wzięło udział ponad 84% uprawnionych do głosowania, z czego przeszło 95% opowiedziało się za przyjęciem Aktu o niepodległości Ukrainy. Ostatnim aktem rozstania z ZSRR było spotkanie w Puszczy Białowieskiej prezydentów: Rosji – B. Jelcyna i Ukrainy – L. Krawczuka oraz przewodniczącego Rady Najwyższej Białorusi – Stanisława Szuszkiewicza, którzy 8 grudnia 1991 r. podpisali porozumienie o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw, stwierdzając jednocześnie, że ZSRR przestał istnieć. Dwa tygodnie później prezydent ZSRR M. Gorbaczow, akceptując ten fakt podał się do dymisji. Porozumienie białowieskie Ukraina ratyfikowała już 10 grudnia 1991 r., zaznaczając, iż jako państwo stanowi podmiot prawa międzynarodowego w przeciwieństwie do WNP. Na potwierdzenie tego władze kijowskie podporządkowały wszystkie stacjonujące na terytorium ukraińskim siły zbrojne prezydentowi Krawczukowi (ukazem prezydenta). W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 376.

¹⁷ Były one oparte przede wszystkim na opublikowanym w listopadzie 1990 projekcie konstytucji Federacji Rosyjskiej, którego twórcy odcięli się od rozwiązań radzieckich. K. Wolczuk *The Moulding of Ukraine*, Londyn 2002, s. 72.

¹⁸ Początkowo debatę odroczone do czasu przeprowadzenia zarządzonego przez M. Gorbaczowa na 17 marca 1991 referendum w sprawie przyszłości ZSRR. 70% głosujących opowiedziało się za utrzymaniem ZSRR, a ponad 80% za członkostwem Ukrainy w nowym związku przy jednoczesnym zachowaniu zasad zawartych w Deklaracji o suwerenności. Jednak po ogłoszeniu w Moskwie projektu nowej umowy związkowej, parlament ukraiński odroczył debatę nad nim na trzy miesiące, w międzyczasie przyspieszając prace nad ustawami wprowadzającymi w życie zasady Deklaracji. Zob. W. A. Serczyk op. cit., s. 374.

¹⁹ Między innymi Ustawa Ukrainy z dnia 5 lipca 1991 r. *Pro zasnuwannja posta Prezidenta Ukrajnśkoji RCR i wnesennja zmin ta dopowneń do Konstytuciji (Osnownoho Zakonu) Ukrajnśkoji RCR*, WWR URSR – 1991 – nr 33, s. 445.

niepodległościowej i odrodzenie Związku Radzieckiego w przypadku negatywnej odpowiedzi społeczeństwa w przewidywanym referendum niepodległościowym²⁰.

Faktycznie, dopiero od tego momentu, czyli od lipca 1991 r., można zacząć analizę pozostałości poprzedniego systemu w ustroju niepodległej Ukrainy. Oczywiście jest, że wcześniejsze rozwiązania były naturalną kontynuacją odziedziczonego systemu. Interesujące nas źródło, jakim były instytucje i procedury USRR, w późniejszym okresie jawiło się jako podstawowe z kilku powodów. Po pierwsze, były to przepisy wówczas obowiązujące, znane z doświadczenia i praktykowane przez pierwsze kilkanaście miesięcy niepodległego państwa. Ich pozostawienie nie wymagało żadnych dodatkowych działań. Po drugie, Ukraina nie miała właściwie tradycji przedwojennych, nie licząc, istniejących u schyłku I wojny światowej, dwóch, trzech organizmów państwowych – ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej oraz ewentualnie hetmańskiego Państwa Ukraińskiego²¹. Po trzecie wreszcie, podobnie jak w innych państwach regionu, szczególnie tych powstałych na gruzach ZSRR, elity polityczne kraju w początkowym okresie suwerenności nie uległy zasadniczej wymianie²².

Na pierwszy rzut oka może się wydawać, że pomimo tego Ukraina szukała wzorców przede wszystkim gdzie indziej. Tak bowiem może być oceniany system półprezydencki, właściwie od początku forsowany i dominujący w okresie ukraińskiej transformacji ustrojowej. Należy zwrócić jednak uwagę, że pomimo dość wyraźnych odniesień do innych europejskich republik półprezydenckich (Francja, Finlandia czy Portugalia), wersja ukraińska posiada istotne różnice i zawiera cechy charakterystyczne swoistej formy rządów, zauważalne głównie w podziale uprawnień między najwyższymi organami i statusach państwowych poszczególnych władz.

Powodu tej odmienności można się doszukiwać również w okresie przedtransformacyjnym. Istotnym czynnikiem kształtującym semiprezydenchalizm ukraiński była z jednej strony dominująca pozycja Rady Najwyższej USRR w jednolitym systemie władzy państwowej, z drugiej faktyczny zakres władzy I sekretarza partii komunistycznej²³. Utworzenie republiki półprezydenckiej może być zatem oceniane jako wypadkowa dwóch rozwiązań ustrojowych poprzedniego systemu. Pozycja parlamentu była w momencie transformacji ustrojowej zbyt silna, żeby można było myśleć o modelu prezydenckim. W sil-

²⁰ Szerzej K. Wolczuk, op. cit., s. 60.

²¹ Zob. szerzej np. A. Słjusarenko, M. Tomjenko, *Istorijska Ukrajinjskoji Konstytuciji*, Kyjiw 1997, s. 86 i n.

²² Zob. szerzej np. A. Borkowski, B. Popławski, *Formowanie się elit politycznych Ukrainy*, [w:] *Czas EuroMajdanu*, red. R. Potocki, M. Domagała, D. Miłoszewska, Warszawa 2014, s. 169 i n.

²³ Tak widział to np. W. Baluk, *Koalicje gabinetowe na Ukrainie w latach 2002–2012*, Lublin 2012, s. 24.

nej prezydenturze widziano natomiast: i ważny akcent niepodległościowy: prezydent reprezentował odrębność władzy kijowskiej od Moskwy, posiadając wyraźne kompetencje wobec śladowej władzy prezydenta M. Gorbaczowa, co miało niebagatelne znaczenie w obliczu zbliżającego się referendum niepodległościowego; i zaletę sprawnego podejmowania decyzji w okresie przemian. Na pozycję prezydenta miały też wpływ osobiste ambicje przewodniczącego parlamentu, L. Krawczuka, który jako przewodniczący Komisji Konstytucyjnej skutecznie przygotowywał nową instytucję widząc w przyszłości siebie na tym urzędzie²⁴.

Odbywające się tego samego dnia, 1 grudnia 1991 r., referendum konstytucyjne i wybory prezydenckie potwierdziły chęć posiadania własnego państwa (w referendum wzięło udział ponad 84% uprawnionych do głosowaniu, z czego przeszło 95% opowiedziało się za przyjęciem Aktu o niepodległości Ukrainy) ale pozostawiły władzę w rękach starej nomenklatury, co miało duży wpływ na późniejszą reformę organów państwowych.

Porównanie, czy raczej może wyliczenie tytułowych reminiscencji, należy zacząć od pozycji parlamentu i relacji władzy ustawodawczej i wykonawczej. Porównując Radę Najwyższą przed i po 1991 r. należy podkreślić, że w USRR, podobnie jak w pozostałych republikach, obowiązywał system radziecki oparty na zasadzie centralizmu demokratycznego²⁵. Wobec braku podziału władzy, wyborów niespełniających wymogów demokratycznych oraz fikcyjności przepisów konstytucji, parlament był organem przedstawicielskim i najważniejszym organem władzy państwowej wyłącznie *de iure*, gdy faktycznie władza ta należała do KPU-KPZR²⁶. Trudno zatem mówić o parlamentarzmie radzieckim²⁷. Ale to właśnie w Radzie Najwyższej po rozpoczęciu transformacji ustrojowej stara nomenklatura upatrywała możliwości zachowania wpływów. Jeszcze przed uchwaleniem Deklaracji o suwerenności, najpierw w 1989 r., Rada Najwyższa dokonała zmiany konstytucji: wzmacniając pozycję przewodniczącego parlamentu, który stał się formalnie najwyższym urzędnikiem w państwie, wprowadzając nowy tryb pracy oraz zmniejszając liczbę deputowanych

²⁴ Wypowiedź L. Krawczuka w trakcie prac Komisji Konstytucyjnej: „Ważną rolę (na tym etapie – być może najważniejszą), którą prezydent musi wypełnić, jest wzmocnienie rzeczywistej suwerenności. Republika jest słabo chroniona, nieprzygotowana na ataki centrum (...) Prezydent, wyposażony w prawo skutecznego i niezależnego decydowania, jest z pewnością lepszą ochroną interesów republiki”, *K woprosu ob uchrezdeniji posta prezidenta*, Archiwum Komisji Konstytucyjnej, II p. z 4 grudnia 1990 r.

²⁵ W. Baluk, *System polityczny*, [w:] *Ukraina*, red. B.J. Albin i W. Baluk, Wrocław 2002, s. 11.

²⁶ 70% deputowanych było członkami KPU, z czego 14% to członkowie Komitetu Centralnego oraz obwodowych i powiatowych władz partii. Ibidem.

²⁷ Zob. szerzej np. P. Kisłyj, Cz. Zwajs, *Stanowolennja parlamentaryzmu w Ukraini na tle switweho doswidu*, Kyjiv 2000, s. 66 i n.

z 650 do 450 (która to liczba obowiązuje do dziś)²⁸. A następnie w kolejnej nowelizacji wprowadziły system wielopartyjny²⁹.

Po 1991 r. na Ukrainie przy próbach reformowania systemu często używanym argumentem było odrzucanie modelu radzieckiego. Motywacja ta, szczególnie początkowo, spotykała się jednak z pewnym oporem części środowisk politycznych oraz samego społeczeństwa. Jednym z przykładów niech będą próby zaproponowania wprowadzenia na Ukrainie parlamentu dwuizbowego. Takie projekty pojawiały się zarówno w trakcie prac nad nową konstytucją, przed 1996 r. (Izba Deputowanych i Senat)³⁰, jak i później, w 2000 r., kiedy to L. Kuczma chciał rozstrzygnąć swój spór z parlamentem zwołując ogólnoukraińskie referendum³¹ oraz w 2003 r., kiedy to druga izba pojawiła się w prezydenckim projekcie zmiany konstytucji³². W tej drugiej sytuacji obywatele opowiedzieli się nawet za parlamentem bikameralnym, jednak wyniki referendum nie zostały uwzględnione, a prezydent z czasem wycofał się ze swej propozycji. Parlament jednoizbowy na Ukrainie jest wskazywany wprost jako pozostałość poprzedniego spojrzenia na Radę Najwyższą³³.

Podstaw dotyczących funkcjonowania egzekutywy również można się doszukać w schyłkowym okresie USRR. W pierwszej połowie 1991 r. Radę Ministrów zastąpiono Gabinetem Ministrów, który to stał się najwyższym organem zarządzającym państwem, a także przywrócono Krymską Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką³⁴.

Następnie, 5 lipca 1991 r., Rada Najwyższa USRR przyjęła fundamentalną ustawę przewidującą utworzenie na Ukrainie instytucji prezydenta³⁵. Pierw-

²⁸ Ustawa USRR z 27 października 1989 r., *Pro zminy ta dopownjenja Konstytucyji URSR*, WWR nr 45, 1989, s. 624.

²⁹ Ustawa USRR z 24 października 1990 r., *Pro zminy ta dopownjenja Konstytucyji URSR*, WWR, nr 45, 1990, s. 606.

³⁰ A. J. Madera, *Między Rosją a Europą. Ukraina na rozdrożu*, Rzeszów 2000, s. 54.

³¹ Jednym z postawionych wówczas pytań było: czy jesteś za ustanowieniem dwuizbowego parlamentu, gdzie jedna z izb reprezentowałaby interesy regionów i wprowadzeniem w związku z tym odpowiednich zmian do Konstytucji i ustawodawstwa? Zob. szerzej A. Olechno, *Instytucja...*, s. 41 i n.

³² Dekret Prezydenta Ukrainy z 6 marca 2003 r. *O zmianie Konstytucji Ukrainy*. Zob. O. F. Skakun, *Proces reform konstytucyjnych na Ukrainie*, [w:] *Problemy stosowania konstytucji Polski i Ukrainy w praktyce*, red. M. Granat, J. Sobczak, Lublin 2004, s. 275.

³³ Według E. Zielińskiego chodziło o „skupienie sił nacjonalistycznych w okresie walki o niezawisłość państwa w jednym organie i stworzenie jednego ośrodka kierowniczego w okresie radzieckim”, który to pogląd wciąż jest żywy w elitach ukraińskich. Por. E. Zieliński, *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007, s. 58.

³⁴ Odpowiednio ustawy z 21 maja i 19 czerwca 1991 r., *Pro zminy ta dopownjenja Konstytucyji URSR*, WWR, nr 26, 1991, s. 294 i WWR, nr 35, 1991, s. 467.

³⁵ Ustawa Ukrainy z 5 lipca 1991 r. *Pro zasnuwannja posta Prezydenta Ukrajinskoji RCR...*, s. 445.

szy artykuł ustawy zapowiadał „utworzenie stanowiska Prezydenta Ukraińskiej SRR”. Jednocześnie ustawa zmieniała Konstytucję USRR z 1978 r., dodając rozdział 12 zawierający podstawowe unormowania nowej instytucji. Zgodnie z art. 114 ust. 1 Prezydent stał się „najwyższym urzędnikiem państwa ukraińskiego i zwierzchnikiem władzy wykonawczej”³⁶. Prezydent przejmował kolejne uprawnienia parlamentu (lub jego Przewodniczącego), a sama Rada Najwyższa ostatecznie przestała pełnić funkcję najwyższego organu władzy państwowej, stając się jedynym organem władzy ustawodawczej w systemie tradycyjnego monteskiuszowskiego podziału władzy.

Abstrahując od faktycznego (nie)działania systemu wyborczego w czasach radzieckich, liczne dzisiaj obowiązujące zasady ukraińskiego prawa wyborczego pojawiły się pierwotnie przed 1991 r. Do 1978 r. członków parlamentu wybierano formalnie na zasadach powszechnego, bezpośredniego i równego prawa wyborczego, wprowadzonych przez konstytucję ZSRR z 1936 r. Konstytucja USRR z 1937 r. przyznała bierne i czynne prawo wyborcze wszystkim mieszkańcom od ukończenia 18 roku życia, bez względu na płeć, rasę, narodowość, wyznanie.

Nowe regulacje ukraińskie przyjęto dopiero po uchwaleniu ostatniej konstytucji USRR. Prawa te już od 1985 r., na fali „pierestrojki” zaczęto demokratyzować³⁷. W 1989 r. wprowadzono na Ukrainie mieszany system wyborczy: większościowo-proporcjonalny³⁸, możliwość tworzenia komitetów wyborczych oraz potwierdzono bierne i czynne prawo wyborcze od ukończenia 18 lat. Ponadto, przyznano sądową ochronę praw wyborczych, precyzyjnie uregulowano procedurę wyborczą oraz, co chyba najistotniejsze, zagwarantowano powszechnie obowiązujące w świecie demokratycznym zasady prawa wyborczego³⁹. Zmiany te, mimo późniejszych licznych nowelizacji, stanowią do dziś podstawę ukraińskich ordynacji⁴⁰.

Dalekich powiązań z wcześniejszymi rozwiązaniami można się również doszukać w przyjętym rodzaju mandatu parlamentarnego. Po odzyskaniu niepodległości Ukraina odeszła od tradycyjnego w państwach demokracji ludowej mandatu imperatywnego w jego socjalistycznej wersji (mandat ramowo związany). Przez kilkanaście lat w Radzie Najwyższej obowiązał tzw. mandat wolny, potwierdzony w konstytucji z 1996 r. W wyniku zmiany konstytucji z dnia

³⁶ Od 14 lutego 1992 r. zaś „głową państwa i władzy wykonawczej”, Ustawa Ukrainy *Pro zminy ta dopowinjenja Konstytucyji URSR*, WWR nr 20, 1992, s. 271.

³⁷ I. Pankevych, *Zmiany w prawie wyborczym Ukrainy*, „Colloquium WNHiS” 2012, nr II, s. 192.

³⁸ W. Baluk, *System...*, op. cit., s. 17.

³⁹ Por. Ustawa USRR z 1 grudnia 1988 r. *O wyborach narodnych deputatów SSSR*, WWS SSSR, 1988, Nr 49, poz. 729.

⁴⁰ Zob. szerzej np. S. Sydun, *Efektywność zmian w ukraińskim systemie wyborczym w procesie transformacji*, SP 2011, nr 2, s. 144 i n.

8 grudnia 2004 r. wprowadzony został mandat mieszany⁴¹. Z przerwami model ten obowiązuje również obecnie⁴². O jego mieszanym charakterze świadczy poszerzenie możliwości wygaszenia mandatu przed upływem kadencji Rady Najwyższej (art. 81 konstytucji) o przypadek odmowy deputowanego, wybranego z listy partii politycznej (bloku wyborczego), wejścia w skład frakcji parlamentarnej tej partii lub opuszczenie takiej frakcji w trakcie kadencji. W takiej sytuacji mandat wygasa na wniosek organu kierowniczego partii z dniem jego sporządzenia. W ten sposób związano deputowanych z partią wyborczą z listy, z której otrzymali mandat, a pośrednio również z wyborcami, przez powiązanie z głoszonym przez partię programem wyborczym.

Warto też jeszcze raz powrócić do referendum niepodległościowego i wspomnieć, że początków ukraińskiej demokracji bezpośredniej również można się doszukać w poprzednim ustroju prawnym. Wprawdzie w USRR do 1991 nigdy nie przeprowadzono żadnego referendum, to możliwość taka istniała zarówno na mocy konstytucji z 1937 r., jak i 1978 r.⁴³ Obywatele Ukrainy po raz pierwszy i zarazem jedyny wzięli udział w referendum Związku Radzieckiego 17 marca 1991 r. we wspomnianej powyżej sprawie zachowania ZSRR⁴⁴. Kolejne referendum – właśnie niepodległościowe z 1 grudnia 1991 r. zostało przeprowadzone na podstawie przepisów nowo uchwalonej ustawy USRR o ogólnoukraińskim i lokalnym referendum⁴⁵. Mimo zachowania tej instytucji w porządku prawnym Ukrainy (rozdział III konstytucji) trudno potwierdzić jej akceptację w praktyce ustrojowej⁴⁶. Świadczy o tym fakt skutecznego zorganizowania referendum ogólnoukraińskiego tylko raz, w 2010 r. oraz faktyczne zniesienie instytucji referendum lokalnego w 2012 r.⁴⁷

⁴¹ Niektóre opracowania mówią nawet o mandacie imperatywnym. Por. np. S. Zubrzycka, *Status prawno-polityczny deputowanego Rady Najwyższej Ukrainy po 2005 roku*, „Biuletyn Ukrainoznawczy” 2006, nr 12, s. 81–82.

⁴² Ustawa Ukrainy z 8 grudnia 2004 r. *O wniesieniu zmian do Konstytucji Ukrainy*, nr 2222 – IV została najpierw uchylona w 2010 r. orzeczeniem Sądu Konstytucyjnego z dnia 30 września (Nr 20-rp/2010), a następnie przywrócona kolejną nowelizacją konstytucji z 21 lutego 2014 r., nr 742-VII.

⁴³ Również jako następstwo regulacji radzieckich. Instytucja referendum została pierwotnie przewidziana w art. 49 Konstytucji ZSRR z 1936 r. Zob. http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/ (dostęp: 8.03.2017).

⁴⁴ W celu przeprowadzania referendum uchwalono uprzednio ustawę ZSRR o ogólnonarodowym głosowaniu. Zob. szerzej I. Pankevych, *Referendum na Ukrainie: teoria i praktyka*, „Studia Wyborcze” 2009, t. 9, s. 78 i n.

⁴⁵ Ustawa USRR z 3 lipca 1991 r. *Pro wseukrajinskyj ta miscewi referendumy*, WWR URSR, 1991, nr 33, poz. 443.

⁴⁶ I. Pankevych, *Referendum...*, op. cit., s. 80.

⁴⁷ Pomimo dość dużej popularności referendum lokalnego do tego czasu. Zob. szerzej A. Olechno, *Referendum lokalne w Polsce i na Ukrainie – uwagi prawnoporównawcze*, [w:] *Internacjonalizacja administracji publicznej*, red. Z. Czarnik, J. Pośluszny, L. Żukowski, Warszawa 2015, s. 520–529.

Potwierdzony w art. 133 konstytucji ustroj terytorialny Ukrainy ma swoje źródło w czasach USRR i w zasadzie został wprost odziedziczony⁴⁸. Składa się nań Autonomiczna Republika Krym oraz obwody, rejony, miasta, rejony w miastach, osiedla i wsie. W latach 1922–23 wprowadzono na Ukrainie trójstopniowy podział administracyjny kraju na centrum, obwody i rejony, po II wojnie światowej poszerzony o pewną samodzielność miast i wsi⁴⁹. System ten w prawie niezmienionej formie został w 1991 r. adoptowany do nowych warunków wraz z modelem rad terenowych⁵⁰.

Konsekwencją powyższego była obowiązująca od 1932 r. struktura sowieckiego systemu sadowniczego, na który na Ukrainie składały się Sąd Najwyższy Ukrainy, sądy obwodowe, sądy ludowe (rejonowe)⁵¹, a także struktura prokuratury (Prokurator Generalny Ukrainy oraz prokuratorzy obwodowi podlegający bezpośrednio Prokuratorowi Generalnemu ZSRR). Mimo wielu zmian w tym względzie w okresie transformacji ustrojowej tu także można odnaleźć pewne pozostałości, szczególnie w organizacji terytorialności poszczególnych sądów, ale i w strukturze organów⁵² (Sąd Najwyższy Ukrainy, sądy apelacyjne, sądy lokalne oraz Prokurator Generalny, który pozostał organem konstytucyjnym)⁵³.

Podobnych naleciałości można doszukiwać się na kilku innych polach, którymi interesuje się prawo konstytucyjne, chociażby kwestie katalogu praw i wolności jednostki czy działalność organów szczebla lokalnego. Ale i powyższe wyliczenie pokazuje, że transformacja ustrojowa na Ukrainie nie oznaczała absolutnego zerwania z poprzednimi instytucjami czy wprowadzenia wyłącznie rozwiązań nieznanych w tym rejonie. Sytuacja ta nie odbiega od innych państw bloku wschodniego, szczególnie tych powstałych na gruzach Związku Radzieckiego. Cechą charakterystyczną jest jednak przede wszystkim trwałość pomysłów, które pojawiły się u schyłku poprzedniego systemu. To mieszanica trzech okresów: kilkudziesięciu lat USRR, kilkunastu miesięcy przed uzyskaniem niepodległości oraz pierwsze jej lata dały podstawy kompozycji organów państwowych Ukrainy w pierwszych dwóch dekadach jej istnienia. Naturalnym jest, że kolejne nowelizacje raczej zrywają z tymi pozostałościami niż je

⁴⁸ W. Baluk, *System...*, op. cit., s. 31.

⁴⁹ Obwody czasowo zniesiono w latach 1930–1932. Zob. E. Wiszka, op. cit., s. 115.

⁵⁰ Właściwie do 1996 r. obowiązywał ustroj wprowadzony Postanowieniem WUCWK z 12 kwietnia 1923 r. *Pro nowyj administratywno-terytorialnyj podil Ukrainy*. W. I. Juszczenko, I. Ja. Zajac, *Konstytucyjne prawo Ukrainy*, Kyjw 2009, s. 238.

⁵¹ Od 1978 r. także Kijowski Sąd Miejski.

⁵² Ustawa USRR z 5 czerwca 1981 r. o ustroju sadownictwa na Ukrainie obowiązywała aż do 2002 r., WWR 1981, nr 24, s. 357.

⁵³ Zupełnie nowymi rozwiązaniami na Ukrainie po 1991 r. są Sąd Konstytucyjny oraz Najwyższa Rada Sadownictwa. Zob. też A. Kosyło, *Władza sadownicza w konstytucjach Polski i Ukrainy (analiza prawno-porównawcza)*, [w:] *Problemy stosowania konstytucji Polski i Ukrainy w praktyce*, red. M. Granat, J. Sobczak, Lublin 2004, s. 228 i n.

cementują. Widać to szczególnie na przykładzie reformy administracji państwowej i strukturze administracyjnej kraju oraz jej konsekwencjom w postaci organizacji władzy terenowej. Obecne zmiany coraz bardziej wpisują się w konstrukcje sugerowane przez instytucje zachodnie i wzory tam zaproponowane. Nie oznacza to jednak, że nie będzie można jeszcze przez wiele lat doszukiwać się źródeł ukraińskich instytucji przed 1991 r.

Bibliografia

- Konstytucja USRR z 14 marca 1919 r., *Konstytucji i konstytucyjni akty Ukrainy*, Kyjiw 2001.
- Konstytucja USRR z 15 maja 1929 r., *Konstytucji i konstytucyjni akty Ukrainy*, Kyjiw 2001.
- Deklaracja pro derżawnyj suwerenitet Ukrainy, Konstytucji i konstytucyjni akty Ukrainy*, Kyjiw 2001.
- Konstytucji ZSRR z 1936 r. http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/.
- Ustawa USRR z 5 czerwca 1981 r. *Pro sudoustrij Ukrainy*, WWR 1981, nr 24.
- Ustawa USRR z 1 grudnia 1988 r. *O wyborach narodnych deputatow SSSR*, WWS SSSR, 1988, nr 49, poz. 729.
- Ustawa USRR z 27 października 1989 r. *Pro zminy ta dopowwnjenja Konstytucyji URSR*, WWR nr 45, 1989.
- Ustawa USRR z 24 października 1990 r., *Pro zminy ta dopowwnjenja Konstytucyji URSR*, WWR, nr 45, 1990.
- Ustawa Ukrainy z dnia 14 lutego 1991 r. *Pro zminy ta dopowwnjenja Konstytucyji URSR*, WWR nr 20, 1992, s. 271.
- Ustawa USRR z 21 maja 1991 r., *Pro zminy ta dopowwnjenja Konstytucyji URSR*, WWR, nr 26, 1991.
- Ustawa USRR z 19 czerwca 1991 r., *Pro zminy ta dopowwnjenja Konstytucyji URSR*, WWR nr 35, 1991.
- Ustawa USRR z 3 lipca 1991 r. *Pro wseukrajinskyj ta miscewi referendumy*, WWR URSR, 1991, nr 33, poz. 443.
- Ustawa Ukrainy z dnia 5 lipca 1991 r. *Pro zasnuwannja posta Prezydenta Ukrajinskoji RCR i wnesennja zmin ta dopowneń do Konstytucyji (Osnownoho Zakonu) Ukrajinskoji RCR*, WWR URSR – 1991 – nr 33.
- Ustawa Ukrainy z 8 grudnia 2004 r. *O wniesieniu zmian do Konstytucyji Ukrainy*, nr 2222-IV.
- Ustawa Ukrainy z 21 lutego 2014 r. *O wniesieniu zmian do Konstytucyji Ukrainy*, nr 742-VII.

- Deklaracja pro derżawnyj suwerenitet Ukrainy, Konstytucji i konstitucijni akty Ukrainy*, Kyjiv 2001.
- Orzeczenie Sądu Konstytucyjnego Ukrainy z dnia 30 września (Nr 20-ry/2010).
- W. Baluk, *Koalicje gabinetowe na Ukrainie w latach 2002–2012*, Lublin 2012.
- W. Baluk, *System polityczny*, [w:] *Ukraina*, red. B.J. Albin i W. Baluk, Wrocław 2002.
- P. Bilski, *System polityczny Ukrainy*, [w:] *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, Lublin 2005.
- A. Borkowski, B. Popławski, *Formowanie się elit politycznych Ukrainy*, [w:] *Czas Euro-Majdanu*, red. R. Potocki, M. Domagała, D. Miłoszewska, Warszawa 2014.
- W. I. Juszczenko, I. Ja. Zajac, *Konstytucyjne prawo Ukrainy*, Kyjiv 2009.
- P. Kisłyj, Cz. Zwajs, *Stanowlennja parlamentaryzmu w Ukraini na tle switweho doswidu*, Kyjiv 2000.
- A. Kosyło, *Władza sądownicza w konstytucjach Polski i Ukrainy (analiza prawno-porównawcza)*, [w:] *Problemy stosowania konstytucji Polski i Ukrainy w praktyce*, red. M. Granat, J. Sobczak, Lublin 2004.
- A. J. Madera, *Między Rosją a Europą. Ukraina na rozdrożu*, Rzeszów 2000, s. 54.
- A. Olechno, *Instytucja prezydentaw systemie konstytucyjnych organów Ukrainy (1996–2005)*, Toruń 2009.
- A. Olechno, *Referendum lokalne w Polsce i na Ukrainie – uwagi prawno-porównawcze*, [w:] *Internacjonalizacja administracji publicznej*, red. Z. Czarnik, J. Pośluszny, L. Żukowski, Warszawa 2015.
- I. Pankevych, *Referendum na Ukrainie: teoria i praktyka*, „*Studia Wyborcze*” 2009, t. 9.
- I. Pankevych, *Zmiany w prawie wyborczym Ukrainy*, „*Colloquium WNHIS*” 2012, nr II.
- W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.
- O. F. Skakun, *Proces reform konstytucyjnych na Ukrainie*, red. M. Granat, J. Sobczak, Lublin 2004.
- A. Sljusarenko, M. Tomjenko, *Istorija Ukrajinskoji Konstytuciji*, Kyjiv 1997.
- W. Sokół, *Transformacja ustrojowa państw Europy Środkowej i Wschodniej – próba bilansu*, [w:] *Systemy polityczne państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2005.
- S. Sydun, *Efektywność zmian w ukraińskim systemie wyborczym w procesie transformacji*, SP 2011, nr 2.
- E. Wiszka, *System polityczny Ukrainy*, Toruń 2007.
- K. Wolczuk, *The Moulding of Ukraine*, Londyn 2002.
- E. Zieliński, *Rada Najwyższa. Parlament Ukrainy*, Warszawa 2003.
- E. Zieliński, *System konstytucyjny Ukrainy*, Warszawa 2007.
- S. Zubrzycka, *Status prawno-polityczny deputowanego Rady Najwyższej Ukrainy po 2005 roku*, „*Biuletyn Ukrainoznawczy*” 2006, nr 12.
- K woprosu ob uchrezdeniji posta prezydenta*, Archiwum Komisji Konstytucyjnej, II p. z 4 grudnia 1990 r.

Sanita Osipova

University of Latvia
e-mail: sanita.osipova@lu.lv

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.03

Soviet Family Law: Genesis and Evolution from the Perspective of the Latvian SSR Experience

SUMMARY

Soviet Family Law: Genesis and Evolution from the Perspective of the Latvian SSR Experience

The Soviet law, which was created at the beginning of the 20th century in Soviet Russia, had evolved on the basis of the legal tradition of Continental Europe; it was a legal system based on the Marxist law theory as understood in Soviet Russia and later in the USSR and the countries that came under its influence, and it differed considerably from the idea of law in Roman and Germanic legal circles. Marxism-Leninism advocated actual equality in society, including gender equality, which determined Soviet state policy in the sphere of marriage and family law. Moreover, Marxism-Leninism turned against private property, which necessitated the separation of family law from civil law into a new individual branch – marriage and family law. In the spring of 1940 the Republic of Latvia was annexed to the Soviet Union. In the territories occupied by the USSR in 1940 – Latvia, Estonia, Lithuania – the previously existing national systems of law were replaced by Soviet law, which was grounded in Marxist-Leninist ideology. As a result of the Soviet marriage and family regulations being put in place, the following was established in the territory of Latvia: civil marriage as the only valid form of marriage, equality of spouses, and the equality in the rights of all children regardless of whether they were born in or outside of marriage. These, undoubtedly, were advanced and positive innovations. However, at the same time, a Soviet family was one that lost its private nature, as it was obliged to fulfil tasks of national importance. This, in turn, meant interference by the state and by society in family life; childless families had to pay a childlessness tax, so that the State could use those funds to support orphans, lone mothers and large families with many children.

Key words: Soviet marriage and family law, Marxism-Leninism, civil marriage, equality of spouses

Słowa kluczowe: Sowietkie małżeństwo i prawo rodzinne, marksizm-leninizm, małżeństwo cywilne, równość małżonków

In the spring of 1940, the Republic of Latvia was annexed to the Soviet Union. Latvia lost its independence and became one of the 15 union republics.¹ In the territories occupied by the USSR under the Molotov-Ribbentrop Pact of 21 August 1939, namely, Latvia, Estonia and Lithuania, the previously existing national systems of law were replaced by Soviet law, which was grounded in Marxist-Leninist ideology.² The laws of Soviet Russia were enacted in the new Soviet republics, translated accordingly into each of the national languages. Legally, this process started with the decree of the Presidium of the Supreme Council of the USSR of 6 November 1940, "On the temporary application of the Criminal, Civil, and Labour Codes of the RSFSR in the territories of the Soviet Socialist Republics of Lithuania, Latvia and Estonia".³ The imposition of Soviet law created an interruption in the historical process of development of Latvian law, as the law imposed on Latvia was that of a different nation and country and, moreover, that motivated by a specific ideology.⁴

* * *

Before discussing the family and marriage law of Soviet Latvia, it is necessary to briefly describe Soviet law. Although the Soviet law, which was created early in the 20th century in Soviet Russia in accordance with the understanding of the Marxist theory of law, had evolved on the basis of the legal tradition of Continental Europe, it differed considerably from the idea of law in Roman and Germanic legal circles.

I would like to point out the most substantial differences. First, Soviet law was negative about such concept as private property, viewing it as a basis for inequality and, consequently, social injustice. Second, the division of law into private law and public law, which is familiar in Continental Europe, did not exist in the Soviet state. Soviet statesmen stressed that, "the socialist law has nothing to do with private law, and all branches of law are of a public character".⁵

¹ Bleire D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A., *Latvijas vēsture 20. gadsimts*. 2^aed., Riga, 2005, pp. 219–224.

² Blūzma V., "Latvijas inkorporācija PSRS sastāvā un padomju tiesību uzspiešana Latvijai (1940–1941)", *Latvijas tiesību vēsture (1914–2000)*, ed. D. A. Lēbers, Riga, 2000, pp. 288–295.

³ Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, Riga, 1970, pp. 13.

⁴ Lazdiņš J., Osipova S., "Latvijas tiesību sistēmas ģenēzes un evolūcijas aspekti Eiropas tiesību kontekstā", *Tiesību harmonizācija Baltijas jūras reģionā pēc ES paplašināšanās*, Riga, 2012, pp. 324, 325.

⁵ Вышинский А. Я., *Вопросы теории и права*, Москва, 1949, pp. 170. This point was so important for the Soviet regime that it was imposed also on the so-called socialist "satellite states" See: Fiedorczyk P., "The Principles of the Soviet Family Law and the Way of its reception in the legislation of Socialist Countries", *Pocztu Karlu Schellemu k 60. narozeninnam*, ed. M. Frýdek, J. Tauchen. Ostrava, 2012, pp. 244–252, Meder S., *Rechtsgeschichte*, 2^aed., Böhlau, 2005, pp. 387, 388, and Reich N. *Sozialismus und Zivilrecht. Eine rechtstheoretische-rechtshistorische Studie zur Zivilrecht Theorie und Kodifikationspraxis im sowjetischen Gesellschaft- und Rechtssystem*, Athenäum, 1972, pp. 55.

The application of regulatory legal acts in the Soviet law was usually limited to their grammatical interpretation. Sometimes, when this was insufficient, the legislator's intention was considered, which could be found among the aims defined at the Communist Party congresses. This was the practice because the Communist party had undertaken the responsibility for the development and improvement of the Soviet legal system.⁶ Thus, it can be said that the Communist party, rather than the parliament, was the true driver of law-making. The socialist legality category was in use in the Soviet state, which, instead of the formal compliance with the law, presupposed a purposeful application of the law to promote the achievement of the Soviet state's political goals. For example, Section 1 of the RSFSR Civil Code (1922) stipulated that the civil rights of a person were not protected in cases when those rights were "used contrary to their socio-economic purpose".⁷

The Soviet idea of law is reflected, e.g., in the definition of law provided in A. Vyshinsky's report, which was presented at the All-Union Conference on Soviet Law and State Science on 16 July 1938: "Law is the aggregate of rules of conduct expressing the will of the ruling class and of customs and rules of community life, which were legislatively sanctioned by the state authority, the application of which is secured by state coercion in order to protect, consolidate, and develop social relations and social order beneficial and desirable to the ruling class".⁸

The Marxist-Leninist ideology advocated actual equality in society, including gender equality, which determined the Soviet state policy in marriage and family law. In the *Manifesto of the Communist Party* by Karl Marx and Friedrich Engels, marriage was clearly described as an institution allowing a man (husband) to exploit a woman (wife), and parents – to exploit children. Quoting the *Manifesto*: "On what foundation is the present family, the bourgeois family, based? On capital. On private gain ... But you Communists would introduce a community of women, screams the bourgeoisie in chorus. The bourgeois sees his wife a mere instrument of production. He hears that the instruments of production are to be exploited in common and, naturally, can come to no other conclusion that the lot of being common to all will likewise fall to the women. He has not even a suspicion that the real point aimed at is to do away with the status of women as mere instruments of production."⁹ Besides, Friedrich Engels had initially believed in the "utopia" of both the marriage and the family eventually disappearing in the Communist society of equals. Later

⁶ Vēbers J., *Padomju civiltiesības. I daļa. Vispārīgā daļa. Īpašuma tiesības*, Rīga, 1979, pp. 13.

⁷ *KPFSR civiltiesības: Ar pārrozījumiem līdz 1940. g. 15. nov.*, Rīga, 1940.

⁸ Вышинский А. Я., *Вопросы теории и права...*, pp. 83.

⁹ Markss K., Engels Fr., *Komunistiskās partijas manifesti*, online: <http://www.satori.lv/article/komunistiskas-partijas-manifesti> (20.07.2017).

on, the Marxist classics revised this idea, saying that only the nature of the family would change. It would become a union of two free individuals with equal rights, based on love and mutual respect.¹⁰ Thus, the essence and social role of marriage and family was revised in the Soviet state, and law conforming with the ideology was developed.

* * *

Soon after the Bolshevik Revolution in Russia on 7 November 1917, the new government started introducing regulatory changes in marriage and family law. Before that, marriage in Russia was mainly regulated by the church law, and family – by the local civil law and common law. The families of country landlords and townspeople lived by the church and civil laws, and those of peasants – by church law and common law. Also, the vast empire itself, with different ethnic and religious groups, made it inevitable that civil law differed from one region to another. The Baltic province (guberniya) had its own civil law,¹¹ and Finland, Poland and other territories also had some legal autonomy.

From the second half of the 19th century onwards the issue of divorce was paid the broadest attention in the marriage law of the Russian Empire. Though allowed in Tsarist Russia, divorce, alongside the conclusion of marriage, fell within the competence of the Church. The canonical process of the dissolution of marriage was long and complex. Divorce itself was admissible only in exceptional cases, which were specifically provided for by laws. Such cases were, e.g., the husband's sexual incapacity lasting at least three years, infidelity, a spouse's retirement to the convent. Divorce was an extraordinary measure in the Russian Empire: only 0,029 marriages per 1000 people per year were being dissolved at the beginning of the 20th century.¹² Liberalisation of divorce was unsuccessfully argued for by both the liberals, who advocated freedom of the individual, and social democrats, who considered that the existing law was discriminatory against a woman, turning her into her husband's property and object of exploitation. The socialists saw divorce, i.e., women leaving their husbands' control, as a prerequisite for female emancipation.¹³ This was

¹⁰ Декрет о расторжении брака, 16 (29) декабря 1917 г., online: http://www.1000dokumente.de/index.html/index.html?c=dokument_ru&dokument=0002_ehe&object=context&l=ru (15.01.2016).

¹¹ Свод гражданских узаконений губерний Прибалтийских (Часть III Свода местных узаконений губерний Остзейских), Петроград, 1915.

¹² Миронов Б. Н., *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*, 1 том, Санкт-Петербург, 1999, pp. 176.

¹³ Антипова Л., *Введение. Декрет о расторжении брака, 16 (29) декабря 1917 г.*, online: http://www.1000dokumente.de/index.html/index.html?c=dokument_ru&dokument=0002_ehe&object=context&l=ru (15.01.2017).

incompatible with the state policy of the Empire, since a stable monogamous family, which also formed a single economic unit, was considered as an essential constant value; therefore, the process of divorce was not simplified.

After the left-wing forces came to power in Soviet Russia, it was widely discussed whether marriage and family are at all necessary in the new society, which could develop as a society free from shackles. Ideas were expressed on free sexual relationships and on the community of women, which had been mentioned ironically in the *Manifesto of the Communist Party...* And still, the majority of the revolutionaries stood in favour of preserving, at least temporarily, the institution of marriage, though transforming it substantially in accordance with new ideals – namely, with the vision of a family as a union of equal spouses free from economic interest. The development of the Soviet family law starts with two decrees, signed by Lenin, of the All-Russian Central Executive Committee and the RSFSR Council of People's Commissars, proclaiming the new Soviet state's family law policy. This policy was focused on "putting an end to the enslaved position of women and clearing the state of inequality and the remnants of feudalism."¹⁴

Since Lenin, too, viewed the bourgeois family as an institution enslaving women, the first regulatory act in Soviet family law was the decree *On Divorce* of 16 (29) December 1917, stipulating that the Church's authority to dissolve marriage was replaced with that of the State. The authorities mentioned in the Decree as those competent to dissolve a marriage were the local courts and civil registries. A person wishing to apply for divorce neither had to state the reason for divorce in the petition nor had to provide any kind of proof. In examining the case, the judge heard both spouses, and the wish of one spouse to divorce was enough to uphold his or her claim. To dissolve a marriage in a civil register office, the consent of both spouses was necessary.¹⁵ Thus, the freedom of divorce was introduced in Soviet Russia, based on the principle of equality of both spouses.¹⁶ The initial procedure for divorce established in the Soviet law was revolutionary in its liberalism. Later, it was revised substantially.

On 18 (31) December 1917, the decree *On Civil Marriage, Children, and Introduction of Civil Registry Books* was issued,¹⁷ by which the State abolished the church marriage as an official form of marriage and took over from the Church the rights to keep civil records. From a union blessed by God, the marriage

¹⁴ Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, Rīga, 1970, pp. 14.

¹⁵ Антипова Л., *Введение. Декрет о расторжении брака, 16 (29) декабря 1917 г.*

¹⁶ Vēbers J. *Ģimenes tiesības*, p. 13.

¹⁷ Декрет ВЦИК и СНК о гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния 18(31) декабря 1917 г., online: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/17-12-18.htm> (14.01.2017).

was transformed into a civil contract. This was not a revolutionary step for early 20th century Europe, as the separation of the State and the Church was not new. Already at the end of the 18th century, in France, the foundation of civil marriage was laid as the only legal form of concluding a marriage. The mentioned decree envisaged a family as a monogamous, voluntarily formed union of absolutely equal partners, and provided for separate property of spouses to prevent the wife from becoming economically dependent on her husband, as had happened previously, the husband becoming his wife's guardian and the manager of her property after marriage. The decree emphasised the equality of spouses in personal relationships and in property matters.¹⁸ By the same decree, extra-marital children were given equal rights with children born in wedlock. It can be said that this concept made the Soviet law revolutionary for Europe, whose most conservative part arrived at similar legal solutions only in the second half of the 20th century.

Though not really a regulation in the sphere of family law, another step by the Soviet power to protect women's rights needs to be mentioned – the decree of 18 November 1920, *On the Protection of Women's Health*, legalising, for the first time in the world, a woman's right to choose abortion, which, according to the decree, would be performed free of charge by a physician in a state hospital.¹⁹ The Soviet power did not support abortions in principle; however, by this decree it fought against illegal abortions that threatened a woman's health and life.

The State became completely separated from the Church in Soviet Russia by the decree of 2 February 1928.²⁰ Though proclaiming freedom of religion, the decree contained restrictions on the rights of the believers, which were later followed by open repression against them. The decree made a substantial change to the civil law, determining that the Church and any religious organisation were not legal entities and therefore could not own property; the existing property of the Church being taken over by the State. Moreover, oath as proof was abolished.

On 16 September 1918, the first Soviet *Code of Laws on the Documents of Civil Status, and on Marriage, Family, and Guardianship Law* was adopted.²¹ The Code confirmed that the Soviet law was following Continental Europe's tradition

¹⁸ Vēbers J. Ķimenes tiesības, p. 13.

¹⁹ Постановление Наркомздрава РСФСР, Наркомюста РСФСР от 18.11.1920 "Об охране здоровья женщин", online: <http://lawru.info/dok/1920/11/18/n1205637.htm> (11.02.2017).

²⁰ Декрет Советом Народных Комиссаров РСФСР 23 об отделении церкви от государства и школы от церкви принятый января 1918 года, online: <http://drevo-info.ru/articles/15402.html> (15.01.2017).

²¹ Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве (принят 16.09.1918), online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a690x330.htm (15.01.2017).

of codifying law by branch. The novelty was that marriage and family law was separated out from civil law, into an individual and independent branch of law; this demonstrated that the Soviet family law was not grounded in property interests, which were regulated and protected by the civil law.

The Code continued the tradition already established by the decrees, according to which all spouses were equals. The Code stated that a marriage was a union voluntarily entered into by both parties. The preconditions for marriage were: age qualification (women could marry from the age of 16, men – from the age of 18), and other qualifications – one had to be of sound mind, not married at the moment of concluding the new marriage, future spouses could not be close blood relatives – relatives in the descending or ascending line, as well as siblings or half-siblings. Thus far, the requirements of the Soviet law did not contradict the European legal system. The innovation was contained in the sections cancelling the previously existing restrictions on marrying. Sections 71 and 73 allowed marriage between the representatives of different confessions, as well as the marriage of monks, the clergy, and persons who had sworn celibacy. A marriage could be recognised as null and void only by the court. The regulation on divorce had been transposed from the decree. The Code also provided for maintenance (alimony) obligations. After the conclusion of marriage, the spouses had to take a common family name, however, they were free to choose either the husband's or the wife's surname (Section 100).²² The spouses were also given rights to freely choose their place of residence, and they had no obligation to have one shared place of residence (Section 104). No community of property developed between the spouses (Section 105). No common property of parents and children developed, either: it was strictly stipulated that children had no rights to their parents' property, and the parents had no rights to the property of their children. Minors and disabled children were entitled to maintenance allowance from their parents (Sections 160, 161); however, the parents were released from their obligations to their children in cases where the State had undertaken to care for them. To a certain extent, it was intended to implement the utopic socialist ideals, according to which the upbringing of the new generation was the responsibility of the whole society.

The Code recognised actual (biological) origin as the proof of relation, and provided for the principle of equality of all children, i.e., extramarital children were made equal in rights to children born in marriage.²³ The Code provided

²² Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве (принят 16.09.1918), online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a690x330.htm (15.01.2017).

²³ Веберс Я. Р., *Родство как основание возникновения прав и обязанностей по советскому семейному и гражданскому праву*, Москва, 1963, с. 3.

that all children that had been adopted or taken into care before the Code came into force were equal to biological children; however, further on adoption would be prohibited in Soviet Russia. The prohibition of adoption had its roots in the conviction that the Soviet state itself would take care of the children that, for various reasons, were left without parents.²⁴ These norms, too, reflect the idea of an ideal future society, in which the State, i.e., the whole of society, would take care of its children.

The concept of “civil marriage”, which was used in the decrees and in the 1918 Code as opposed to the concept of “church marriage”, was not used in subsequent regulations. The terms used in further regulations were “marriage” and “registered marriage”.²⁵ In addition, the RSFSR *Code of Laws on Marriage, Family, and Guardianship* of 19 November 1926, introduced a completely new legal concept – “marriage in fact”, meaning an unregistered life together as a couple, which, as to its legal effects, i.e. the persons’ mutual rights and obligations, was equated to a registered marriage.²⁶

The reason for legalising actual cohabitation was that there were many couples in the new Soviet state who had not registered their relationships during the Civil war and also later.²⁷ The population census in 1923, revealed that there were approximately 100 000 unregistered couples in Soviet Russia, who had been living together for a long time and were raising children.²⁸ The same problem exists nowadays, when in a great number of European countries up to the half of all new-born children are born to couples who have not registered their marriage.²⁹ The Soviet legislator in the beginning of the 20th century responded to this social tendency by introducing the “marriage in fact” concept. Section 3 of the 1926 *Code of Laws on Marriage, Family, and Guardianship* provided for the right of the couples living together without registration to register their relationship at any time, registering also the real date their life together had started. It is most interesting that also the “marriage in fact” could be dissolved in court, which, in examining the case, first had to find out whether the actual cohabitation, the elements of which were defined in Section 12 of the Code, had really taken place: “a shared place of residence, a common household, the fact

²⁴ Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве (принят 16.09.1918).

²⁵ Сарычева Н.В., *История становления института гражданского брака в России*, online: <http://nina-saricheva.ru/stattya2.html> (15.01.2017).

²⁶ Кодекс законов о браке, семье и опеке РСФСР, online: <http://www.lawrussia.ru/texts/legal.861/doc861a657x504.htm> (18.01.2017).

²⁷ Фархтдинов Я.Ф., Камалдинов Р.Р., *Этапы развития семейного права России*, online: <http://www.tisbi.ru/home/science/journal-of-tisbi/2000/4/25/> (19.01.2017).

²⁸ Сарычева Н.В., *История становления института гражданского брака в России*.

²⁹ *Kind ohne Trauschein: Welche Dokumente Väter benötigen. Berlin.de. Das offizielle Hauptstadtportal*, online: <https://www.berlin.de/special/familien/2901458-2864562-kind-ohne-trauschein-welche-dokumente-va.html> (05.02.2017).

of actual marital relationship being exposed to third persons in private correspondence or other documents, as well as, depending on the circumstances, mutual material support, joint efforts in raising children, and other elements".³⁰ While encouraging people to register their "marriages in fact", the legislator simultaneously simplified, even further, the process of divorce. Section 19 of the Code prescribed registration of divorce in a civil register office, which also registered on the spot which parent the common children were going to live with, as well as the procedure for paying the maintenance allowance. A court could establish the fact of divorce in case no certifying documents were available, but, according to the Code, the court was not the body competent to dissolve a marriage.³¹ Later on, when the Soviet state decided that a marriage was a value, this expressly liberal approach to divorce was criticised in the Soviet family law doctrine, as "in practice, it had diminished the role of family law in the formation of new family relationships, created an irresponsible attitude to marriage and family in some less conscientious citizens."³²

Persons that had lived in a "marriage in fact" often turned to the court after the death of their "spouse in fact" in order to be able to claim inheritance, as, under the legal regulation on notaries, a notary could not recognise a "spouse in fact" as an heir.³³ The situation was further complicated by the fact that, through the 1926 Code, Soviet Russia's legislator revised the presumption of proprietary relations between spouses, moving on from the presumption of separate property of spouses to the community of property. It turned out that the former presumption had given no material protection to those women who, having no paid employment, were managing the household and taking care of children, and were left without means of subsistence after divorce. Moreover, the Soviet state had learnt that the liberal marriage in rural areas had become a means of exploiting women, as the peasants, making use of the fast and cheap procedure of marriage and divorce, as well as of the separate property presumption, had caught the trick of taking a wife for one season, namely, for summer or for harvest, and, after the work in the fields was done, divorcing and kicking the wife out of the house without any means of sustenance.³⁴ In the legal doctrine of the Soviet period, it was stressed that the amendments introduced by the 1926 Code were aimed at protecting the

³⁰ "12. Доказательствами брачного сожительства в случае, если брак не был зарегистрирован, для суда являются: факт совместного сожительства, наличие при этом сожительстве общего хозяйства и выявление супружеских отношений перед третьими лицами в личной переписке и других документах, а также, в зависимости от обстоятельств, взаимная материальная поддержка, совместное воспитание детей и пр." Кодекс законов о браке, семье и опеке РСФСР.

³¹ Кодекс законов о браке, семье и опеке РСФСР.

³² Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, p. 15.

³³ Саргычева Н.В., *История становления института гражданского брака в России*.

³⁴ Ibidem.

interests of women and minors, simultaneously strengthening the role of the family in the state, yet, sadly, diminishing the role and the responsibilities of society in marriage and family relationships.³⁵ This was confirmed also by the new principles of establishing parentage. Previously, the principle of biologic origin, i.e. blood relation, was essential in establishing parentage, which was to a large extent attested by the marriage of the child's parents, i.e., by the presumption that the child's father was his/her mother's husband; after the adoption of the 1926 Code and the introduction of the actual, i.e. unregistered, marriage of the child's parents, a man was allowed to register paternity regardless of the fact of marriage between the parents, which sometimes meant – regardless of the true origin of the child. It was important that a person would recognise the child as his own, and the State would register it. The State presumed that the biological father would recognise paternity, but it was not always the case in practice. For cases when a man did not wish to recognise a child, the Code envisaged establishment of paternity through a court action. Parentage was viewed as a social, rather than biological, link between parents and children.³⁶ It should be noted that there were many children at the time, whose parentage was not registered at all. The institution of adoption was also restored, with the condition that only juveniles and minors could be adopted. The following persons were not allowed to become either adopters or guardians: persons whose source of sustenance was serving in a religious cult (monks and the clergy), persons who had worked in the home affairs system of Tsarist Russia (gendarmes, policemen, officials in the sector), representatives of the Russian royalty, the mentally ill and the weak-minded, persons that had been punished for seduction and for committing crimes for personal gain. This restriction was, to a large extent, a transposition of the restrictions on the active and passive electoral rights set by Article 69 of the 1925 RSSR Constitution for the above-mentioned and some other categories of persons (those hiring labour force; those living on unearned income, i.e. interest on capital, rent, etc.; private traders and brokers).³⁷

The adoption and implementation of the 1926 Code marked the ending of the liberal stage in Soviet marriage and family law, which in the Soviet doctrine was singled out as the socialism-building stage. Summing up the genesis and evolution of Soviet marriage and family law during the period from the Bolshevik Revolution until the time of Stalin's terror, one may highlight the following:

³⁵ Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, p. 15.

³⁶ Веберс Я. Р., *Родство как основание возникновения прав и обязанностей...*, p. 3.

³⁷ Постановлением XII Всероссийского Съезда Советов от 11 мая 1925 года «Об Утверждении Конституции (Основного Закона) РСФСР», online: http://constitution20.ru/ckeditor_assets/attachments/39/konstitutsiya_rsfstr_1925.pdf (18.01.2017).

1. Separation of the State and the Church, civil marriage being established as the only type of marriage registered by the State; at the same time – tolerance of unregistered cohabitation. These, alongside the simple marriage registration and divorce procedures, were expressly liberal trends.
2. Acknowledgement of full gender equality, not only in public law, but also in private law, was a progressive step, which translated the socialist ideals into action.
3. A woman's free choice of abortion paid for by the State.
4. Legal equality of all children, regardless of whether they were born in or outside marriage.
5. Creation of marriage and family law as an independent area of law.

Thus far, the Soviet law was in the legal avant-garde of its time and delineated the legal solutions to which the rest of Europe only came as late as the second half or even the end of the 20th century. At the same time, it should be noted that the respective rights and freedoms did not apply to all members of society, as part of the society had limited political and civil rights, including those belonging to family law, for example, the rights to adopt children or become guardians. Those were, in the first place, the gentry and the clergy of the former Russian Empire, as well as merchants and brokers, who were limited in their rights. Equality only applied to workpeople: the proletariat, peasants and, partially, the intelligentsia (according to the Soviet concept, the intelligentsia were servants, their mission being to provide the working people with the services of physicians, teachers, librarians, or to entertain them with the creative work of artists, writers, musicians), insofar as the views and works of particular members of the intelligentsia were concerned, they were not recognised as anti-state. Many members of the intelligentsia, however, left the country as dissidents, which is a subject for another research.³⁸

* * *

The consolidation of Stalin's power, the formation of a totalitarian state, and the beginning of a regime of terror, marked a significant change in Soviet state policy; the rights and freedoms of the population were drastically reduced. The state was assuming an increasingly wide responsibility for people's lives, which meant the strict regulation of social relationships and wider restrictions. The 1936 Constitution was of great legal importance; in it, the Soviet state undertook to guarantee its citizens broad fundamental rights, while simultaneously establishing the citizens' obligations to the State and, thus, also

³⁸ Osipova S., "Die Entwicklung der lettische Rechtssprache nach der Gründung der Republik Lettland am Beispiel der juristischen Ausbildung", *Einheit und Vielfalt in der Rechtsgeschichte im Ostseeraum*. Hrsg. M. Luts-Sootak, S. Osipova, Fr. L. Schäfer, Peter Lang Verlag, 2012, pp. 173–185.

restrictions on freedoms.³⁹ This constitution formed a totalitarian state, proclaiming the principle of the authority of the people, which consolidated the leading and directing role of the Communist party in Soviet society. In the Soviet doctrine, the period following the adoption of the 1936 Constitution was referred to as the stage of "Victorious Socialism".⁴⁰ At present, historians characterise this period (until Stalin's death in 1953) as a totalitarian State's terror against its own population.

Admittedly, the strengthening of the State's role in the life of a Soviet citizen started earlier than 1936 – with the compulsory collectivisation, i.e. integration of individual farms into collective farms (kolkhozes), the state industrialisation plans, and the increasingly broadening state regulations in the spheres previously belonging to private law. Already from 1929, the ruling circles had been talking about the "marriage and family crisis" emerging in Soviet society. Homeless children, socially and economically unprotected women, falling birth rate – all these were objective reasons for the State to search for new solutions. The answer was an abrupt change of the state marriage and family policy, renouncing liberalism, turning against sexual liberty and the liberal forms of matrimonial alliance, which came to be described as unethical, incompatible with Soviet morals, undermining social discipline, consolidation, mobilisation and collectivisation of society which had been started in line with the requirements of the newly forming totalitarian state.⁴¹ The new concept in family law, which was based on the correlation between a woman's choice to bear and raise children and a stable family, consisted in the idea of building a stable monogamous family entrusted with the performance of publicly important tasks – to reproduce the population and to bring up responsible new Soviet citizens. The Soviet family law doctrine stated that the "Family, alongside the reproduction of people, which is its natural function and a most important one, performs the function of bringing up new members of society in the communist spirit, developing their personality, as well as important economic functions".⁴² A monogamous, politically loyal family was proclaimed "the fundamental cell of Soviet society" and came under the State's care and supervision.⁴³ No more talks went on in the state about the disappearance of the family in communist society; quite the opposite, the strengthening of the institution of family was discussed as a task of national impor-

³⁹ Конституция (Основной закон) СССР в редакции от 5 декабря 1936 г., online: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/ (22.01.2017).

⁴⁰ Коханова Л. А., Алексеева Т. С., *История Российской государственности*, Москва, 2008, p. 310.

⁴¹ Антипова Л., Введение. Декрет о расторжении брака, 16 (29) декабря 1917 г.

⁴² Vēbers J., *Latvijas PSR ģimenes tiesības*, Rīga, 1984, p. 7.

⁴³ Стайтс Р., *Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм. 1860–1930*, Москва, 2004, p. 522.

tance. On the regulatory level, this policy change was first reflected in the decision issued by the USSR Central Executive Committee on 27 June 1936 – “On the prohibition of abortions, increases in financial aid to parents, establishment of state aid to large families, expansion of the network of maternity homes, nurseries and kindergartens, the reinforcement of criminal responsibility for the non-payment of alimony, and on some amendments to divorce regulations”.⁴⁴ This regulatory act gave a start to the policy that remained the Soviet state’s unchanged priority in family law. Women’s freedom to choose abortion, which had been established in Lenin’s time, was abolished. Russian researchers nowadays speculate that the prohibition of abortions could have been related to Stalin’s plans to build a great, densely populated country with a numerous army.⁴⁵ The prohibition of abortions in the USSR was cancelled in 1955.

It was this conservative form of the Soviet marriage and family law that was enacted in Soviet Latvia in the 1940s, with the State undertaking both the care and a certain degree of control of the family. The real civil equality, and the equality of spouses, was also new to Latvian society. Although women in Latvia had acquired political equality along with the founding of the Republic of Latvia in 1918, in family law, even after the adoption of the new Civil Law in 1937, the husband remained the head of the family, and gender equality in civil law was only just beginning to develop.⁴⁶

On 26 November 1940, the Republic of Latvia Civil Law of 1937 became invalid in the Latvian SSR, and the 1926 RSFSR *Code of Laws on Marriage, Family, and Guardianship* came into force. Simultaneously, civil registry offices were reorganised, and the registration of civil status documents was excluded from the church’s competence (under the 1937 Civil Law, marriage could be concluded by both the state civil registry offices and churches of traditional religious confessions⁴⁷).⁴⁸ On 4 April 1941, the bodies of trusteeship and guardianship were reformed, the respective functions being transferred to the executive committees of district, town and parish soviets (councils) of workers’ deputies. Previously, the bodies in charge of those matters had been orphans’

⁴⁴ Постановление ЦИК СССР N 65, СНК СССР N 1134 от 27.06.1936 (извлечение) О запрещении абортов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многосемейным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатёж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах, online: <http://www.lawrussia.ru/texts/legal.346/doc346a242x337.htm> (22.01.2017).

⁴⁵ Тольц М., *О советском опыте регулирования семейной жизни граждан*, online: http://www.gazeta.ru/comments/2014/07/22_x_6129129.shtml (09.07.2017).

⁴⁶ Osipova S., “Sieviešu tiesības Latvijā 1918.–1940.: starp politisko pilntiesību un civiltiesisko nevienlīdzību”, *Latvijas Universitātes žurnāls. Juridiskā zinātne*, vol. 8, Riga, 2015, pp. 111–125.

⁴⁷ 51. pants. “Latvijas Republikas Civillikums”, *Valdības Vēstnesis*, vol. 41, 1937, p. 2.

⁴⁸ Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, p. 19.

courts.⁴⁹ As noted by J. Vebers, professor of Soviet family law, “the further development of family legislation in Latvia [Latvian SSR] is no longer separable from the development of family legislation in the whole of the USSR.”⁵⁰

During World War II, while the territory of Latvia was occupied by Nazi Germany (1941–1944), the institution of marriage strengthened in Soviet Russia, as well as the state support to mothers and to children without parents. A few decrees need to be mentioned in this connection:

1. The decree of 21 November 1941, introducing the childlessness tax to be paid by single citizens and childless couples. The tax had to be paid by men between the age of 20 and 50, and by women aged between 20 and 45. An individual was liable to the tax until the birth of his/her child.⁵¹ The funds collected were intended to be used for the state care of war orphans and as state support to large families. The childlessness tax, under various conditions, remained in place in the Soviet tax system until the very collapse of the state in 1990/1991. This tax, too, is indicative of the public dimension in the life of Soviet citizens: bringing up children was the responsibility of the whole of society. People having no children of their own had to bear part of the financial burden of raising orphans or children whose parents were poor.

2. The decree of 8 September 1943 *On Adoption*, providing for the right of adopters to give the child their name; the child’s consent was needed if the child was over 10 years of age. The child’s new name was recorded in birth registry books.⁵²

3. The decree of 8 July 1944 “On the increase in state aid to expectant mothers, mothers of large families and unmarried mothers, on the strengthening of protection of motherhood and childhood, on the institution of the honorary title of Mother-Heroine, and on the establishment of the Order of the Glory of Motherhood and Motherhood Medal”. This decree expanded the childlessness tax to include those parents who had one or two children. However, the rate payable was differentiated. People without children paid 6% of their income, parents with one child paid 1%, and parents with two children paid 0.5%. In turn, mothers of at least 3 children were receiving substantial state aid. Simultaneously, this decree ended the legality of actual cohabitation as a form of marriage, its section 19 providing that only a registered marriage gave rise to those rights and responsibilities of the spouses which were guaranteed by laws. The decree encouraged the couples living in actual cohabitation to reg-

⁴⁹ “Latvijas Republikas 1934. gada 2. augusta “Likums par pilsētu bāriņtiesām”, *Valdības Vēstnesis*, vol. 177, 1934, p. 1.

⁵⁰ Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, p. 20.

⁵¹ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21 ноября 1941 года О налоге на холостяков, одиноких и бездетных граждан СССР. *Ведомости Верховного Совета СССР*, № 42, 1941.

⁵² Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 сентября 1943 года Об усыновлении, *Ведомости Верховного Совета СССР*, № 34, 1943.

ister their marriage, indicating the actual time of their life together. Section 20 of the decree revoked the right of a mother to apply to court to establish paternity and to recover child support funds from a person she was not married to. The new term "lone mother" was introduced, to denote a mother who gave birth to a child while being unmarried. If a child's mother was not married, the child, being registered in accordance with the decree, received his or her mother's surname. Furthermore, the decree introduced the requirement that the fact of marriage be fixed in the spouses' passports, specifying information about the other spouse, the place and time of concluding the marriage. Divorce was transferred to the exclusive competence of the people's court, and a complex divorce procedure was established.⁵³ The primary task of the court, when considering a case, was to reconcile the spouses. Only in cases when the first instance court had failed to reconcile the spouses did the claimant have the right to appeal to the second instance court, where the case would be examined on merits.⁵⁴ This immediately reflected in the statistics of dissolved marriages: 205 000 marriages were dissolved in the USSR in 1940, and 6 600, which is 31 times less, in 1945.⁵⁵ Because of the state ideology, as well as the fact that, in accordance with the requirements set in the Decree, the divorce procedure was announced in the local press, those couples who remained committed to divorce were generally condemned by society and considered to be without morals. The party responsible for the divorce (an adulterer or a drunkard), if he or she was unable to salvage the marriage, was often punished by being expelled from the Communist party.⁵⁶

4. The last wartime decrees to change the legal regulation of the family and marriage sphere were the decree of 10 November 1944 "On the procedure for acknowledging a marriage in fact when one of the spouses has died or gone missing in action"⁵⁷ and the decree of 14 March 1945 "On the application of the USSR Supreme Council Presidium's decree of 8 July 1944 to the children whose parents have not registered their marriage".⁵⁸ These decrees made it

⁵³ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г. "Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении высшей степени отличия – звания "Мать-героиня" и учреждении ордена "Материнская слава" и медали "Медаль материнства", online: <http://base.garant.ru/186976/> (12.07.2017).

⁵⁴ Фархтдинов Я.Ф., Камалдинов Р.Р., *Этапы развития семейного права в России*.

⁵⁵ Тольц М., *О советском опыте регулирования семейной жизни граждан*.

⁵⁶ Кошечев А. В., "Расторжение брака по советскому законодательству", *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*, vol. 4, 2010, p. 77.

⁵⁷ Фархтдинов Я.Ф., Камалдинов Р.Р., *Этапы развития семейного права в России*.

⁵⁸ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 14 марта 1945 г. «О порядке применения Указа Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г. в отношении детей, родители которых не состоят между собой в зарегистрированном браке», *Ведомости Верховного Совета СССР*, № 15, 1945.

possible for those who, because of the war, had been unable to comply with the decree of 8 July 1944 and register their marriage, to protect their rights, including the rights of their children, enabling the latter to claim inheritance from a father who had been killed in the war.

All these changes were largely due to the war, during which the mobility of people was high and stable social links became broken; thus, it was difficult to prove the existence of actual cohabitation in court, with the help of witnesses, and, moreover, a considerable number of people were forming several parallel families. It should be taken into account that a large number of farmers who had been forced into kolkhozes during collectivisation had no passports until the time they went to war, which made it impossible for them to leave their home villages. A “great migration of peoples” occurred during the war with many men not returning home. This too affected the stability of the institution of marriage. Conversely, the post-war years in the USSR were marked by rapid growth in the number of registered marriages, which was due both to the State’s requirement of registered cohabitation and to the advent of peace with people returning home to their loved ones after a long period of absence.⁵⁹

Summing up, we may say (following from its earliest stages the establishment of the principle of all citizens being equal in marriage and family rights, regardless of their beliefs or ethnic origin, and in particular the equality of men and women in family relations) that Soviet family law in the years of Stalin’s rule renounced liberalism and the principle of non-interference of the State in family relations, and established the following principles in State policy and law:

1. the principle of family protection by the state, which was tightly connected to the principle of family relations being legally regulated by the state. This was established not only in the laws regulating marriage and the family, but also in the constitutions of the USSR and the LSSR.⁶⁰
2. the principle of protecting the interests of mother and child, which, *inter alia*, was aimed at supporting mothers and enabling them to combine the upbringing of a child with full-time employment by creating in the country a network of nurseries, kindergartens, schools with extended-day groups, and boarding schools.
3. the joint responsibility of society for the upbringing of children, including their sustenance, as evidenced by the imposition of the childlessness tax.

⁵⁹ Араловец Н.А., *Городская семья в России, 1927–1959 гг.*, Тула, 2009, pp. 154–155.

⁶⁰ Both in the 1936 and the 1977 Constitutions of the USSR.

The following was proclaimed in the marriage law: the principle of monogamy, the principle of free and voluntary marriage, the freedom of divorce under state control.⁶¹

The extremely complex and burdensome divorce procedure, according to which the court could refuse to dissolve a marriage if it did not see legal grounds for a divorce, was in force in the USSR for 21 years. The decision of the USSR Supreme Court Plenum of 16 September 1949, which contained explanations of regulations binding on courts, stipulated that a court could not dissolve a marriage if the applicant's motives specified in the divorce petition were incompatible with communist morals. It was only in 1969 that this binding explanation was cancelled by the USSR Supreme Court Plenum.⁶² From 1946 onwards, a simplified divorce procedure was envisaged only in exceptional circumstances provided for by law, e.g., when one or other of the spouses was: actively serving a prison sentence of longer than 3 years duration, or suffering from a chronic incurable mental disease.⁶³

* * *

After Stalin's death in 1953, the "strong hand of the state" relaxed its grip on many legal matters. This period is referred to as "Khrushchev's Thaw" (Nikita Khrushchev being the First Secretary of the CPSU from 1953 to 1964). This period began with the 20th Congress of the CPSU, at which Khrushchev gave a speech "On the Cult of Personality and Its Consequences".⁶⁴ The state government policy introduced by Stalin was condemned, as were the repressions against the people, and the course of the state policy was altered radically in pursuit of the following aim: to restore the principles of socialist legality and legal order, democratisation and the rights and freedoms of the citizens.⁶⁵ Even so, the "thaw" in the USSR under Khrushchev's rule did not touch on family law, as the family policy established in Stalin's time continued and no regulations were amended.

The complicated and humiliating procedure for divorce was in place up to Leonid Brezhnev's time (1964–1982), when, on 10 December 1965, the decree "On amendments to the procedure for hearing divorce cases in courts"

⁶¹ Vēbers, J., *Latvijas PSR ģimenes tiesības...*, p. 13.

⁶² Пленум Верховного Суда СССР Постановление от 4 декабря 1969 года N. 10. "О практике применения судами основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье", online: <http://xn--b1azaj.xn--p1ai/USSR/postanovlenie-plenuma-vs-sssr/N10-ot-04.12.1969-sssr.html> (03.03.2017).

⁶³ Кошечев А. В., "Расторжение брака по советскому законодательству", с. 77.

⁶⁴ Хрущев Н.С., "Доклад на XX съезде КПСС О культе личности и его последствиях", *Известия ЦК КПСС*, № 3, 1989.

⁶⁵ Биюшкина Н.И., "Принципы советского права в контексте кодификации 1950-х – 1960-х гг.", *Genesis: исторические исследования*, vol. 6, 2015, с. 291–310.

was passed. This decree repealed the obligation to publish information about a divorce process in the local press, as well as the two-stage hearing of a divorce case in court, the first court trying to conciliate the spouses, the second – dissolving the marriage. After the amendments, divorce cases were heard by a single court.⁶⁶

This was not the end of changes in the marriage and family law, as work started in the union republics to develop new codes of laws on marriage and the family. The work in fact started in the heart of the federation – Moscow, the USSR Supreme Council approving, on 27 July 1968, the *Fundamentals of Legislation of the USSR and the Union Republics on Marriage and the Family*.⁶⁷ The union republics needed to follow the guidelines set in the Fundamentals when developing their own codes.

To begin with, the new fundamentals of legislation on marriage and family simplified the divorce procedure. The new regulation provided that, if both spouses wished to divorce and had no underage children and property disputes, the marriage could be dissolved in a civil status registry office. Such procedure was also incorporated in the union republics' codes, including the LSSR Code of 1969 *On Marriage and the Family*, which stipulated that a marriage was dissolved in court, and in cases when “divorce has been agreed on by spouses that have no underage children” (Section 39) or “the marriage to be dissolved is to a person that has been recognised as missing, legally incapable, or has been punished by imprisonment for a period of at least three years” (Section 40), the marriage was dissolved by a civil status registry office. The divorce became absolute after three months following the submission of petition, so as to give the spouses time to reconsider.⁶⁸

The principle of “Soviet social justice” was incorporated into the new regulation to an even greater extent – e.g., the regulation on alimony claims was developed in a more detailed way.⁶⁹ For this reason, some legal norms were made retroactive. The retrospective effect applied to those family relations which had not been regulated in the 1926 Code,⁷⁰ e.g., declaring a marriage null and void if it had been concluded without the intention to form a family or if the requirements for the conclusion of marriage had not been complied with (i.e., only an unmarried person of full age, who was legally capable and was not closely

⁶⁶ О некоторых изменениях порядка рассмотрения в судах дел о расторжении брака Указом Президиума Верховного Совета СССР от 10 декабря 1965 г., *Ведомости Верховного Совета СССР*, N 49, 1965, с. 725.

⁶⁷ Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик Закон СССР от 27.06.1968 об утверждении основ законодательства СССР и союзных республик о браке и семье, *Ведомости ВС СССР*, N 27, 1968, с. 241.

⁶⁸ *Latvijas PSR laulības un ģimenes kodeksa komentāri*, ed. J. Vēbers, Riga, 1985, p. 109.

⁶⁹ Биюшкина Н.И., *Принципы советского права...*, p. 291–310.

⁷⁰ Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, p. 27.

related by blood or by adoption to the other spouse, could marry).⁷¹ Although these restrictions on marriage, except for the above-mentioned declaration of a fictitious marriage as unlawful, had already existed in the Soviet marriage law from the early days and a whole chapter (sections 74 to 84) of the 1918 Code had provided for the procedure by which and the grounds on which a court could declare a marriage invalid from the moment of conclusion,⁷² still the 1926 Code had not provided for a legal mechanism to terminate such unlawful marriage, envisaging that a marriage was terminated only in two cases – by the death of one of the spouses or by divorce.⁷³ Thus, the 1968 Code's provision on a marriage being recognised by court as invalid was, considering the 1926 Code, new to Soviet law. The fact that the 1926 Code had regulated termination of marriage quite marginally and had no regulation whatsoever on recognising a marriage as invalid can, to a certain extent, be explained by the liberal attitude to the institution of marriage at the time the Code was adopted, as well as by the "strong hand of the State" on the legal regulation of marriage that existed in the second half of the 1930s.

In addition, the 1968 Code provided for new grounds for recognising a marriage as illegal – the fact of entering a fictitious marriage, i.e. marrying without the intention to form a family. Fictitious marriages became an issue in Soviet society in the latter half of the 1960s, and for two reasons:

1. at the time, the size of housing allotted by the Soviet State to its citizens was directly dependent on whether the person was single or married, i.e., a married couple had better chances to get a separate flat rather than a room in a dormitory or in a communal apartment where the State would accommodate several families at the same time, often one family per room.
2. the permission granted to Jews and their families to leave the USSR. In a country which had effectively isolated itself from the rest of the world by the "iron curtain" and prohibited its citizens from travelling, a fictitious marriage to a Jew could be the only possible way to leave the Soviet state.

Among the retroactive norms of the 1968 Code, there were also those regulating the establishment of paternity of extramarital children upon application by both spouses to a civil status registry office,⁷⁴ which had previously been prohibited so as to motivate parents to register their marriage. Even though

⁷¹ *Latvijas PSR laulības un ģimenes kodeksa komentāri*, pp. 119–121.

⁷² Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве от 16 сентября 1918 года, online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a690x330.htm (23.02.2017).

⁷³ Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Постановление от 19 ноября 1926 года "О введении в действие Кодекса законов о браке, семье и опеке", online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_861/doc861a657x504.htm (23.02.2017).

⁷⁴ Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, pp. 27, 28.

the Soviet law was in favour of setting extramarital children equal in rights to those born in marriage, the status “extramarital child” still existed.

Historically, in Soviet family law it was the established origin of a child that gave rise to parental rights and responsibilities. If there was no paternity established for a child, the mother alone was entitled to all the rights and responsibilities of a parent. Whereas, the paternity of a child having been established under the relevant regulations, all parental rights and responsibilities were assigned also to the father. Thus, as it followed from the provisions of Section 18 of the *Fundamentals of Legislation of the USSR and the Union Republics on Marriage and the Family*, as approved by the USSR Supreme Council on 27 June 1968, both parents had equal rights and responsibilities, regardless of whether they were spouses, whether they lived together or whether they lived separately. The mentioned provision was transposed in the codes of the union republics, including the Latvian SSR *Code on Marriage and the Family*, where it was transposed through Section 61.⁷⁵ Theoretically, this norm applied to all possible forms of family – incomplete families, where the parents had never lived together; families where the parents lived together, and families where parents no longer lived together. However, it was a dubious idea – to create a single regulation for actual family relations that were so essentially different. As a result, though envisaging formal equality, this abstract norm was not equally applicable in different actual circumstances. Therefore, the USSR courts in their practice, despite the formal equality established by the republics’ codes, always considered the actual reality, i.e., that children were mostly taken care of by mothers, and took into account the emotional relations between the child and the parents when resolving disputes; thus, the courts usually decided that the child would live with his/her mother after divorce.⁷⁶ Soon after the adoption of the *Fundamentals of Legislation of the USSR and the Union Republics on Marriage and the Family*, namely, on 4 December 1969, the Plenum of the USSR Supreme Court provided a binding explanation for the application of those Fundamentals and of the Codes of marriage and family laws adopted by the union republics, which, *inter alia*, stated that parents could only raise their child together if: “the father lives together with the child and the child’s mother or sees the child on a regular basis, demonstrating parental care and attention.”⁷⁷

⁷⁵ *Latvijas PSR laulības un ģimenes kodeksa komentāri*, p. 158

⁷⁶ Pēlmane L., “Vecāku varas institūta transformācija vecāku aizgādības tiesībās”, *Jurista Vārds*, Nr. 29. (624), 2010, online: <http://www.juristavards.lv> (03.03.2017).

⁷⁷ Пленум Верховного Суда СССР Постановление от 4 декабря 1969 года N. 10. “О практике применения судами основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье”, online: <http://xn--b1azaj.xn--p1ai/USSR/postanovlenie-plenuma-vs-sssr/N10-ot-04.12.1969-sssr.html> (03.03.2017).

The social justice principle, as understood by the Soviet law, was also implemented in the regulations regarding the procedure for the payment of alimony (child support allowance), which stipulated that the allowance to be paid to minors was determined in proportion to the number of children and the salary of the person responsible for payment. Such procedure had already been established by the decision of the USSR Central Executive Committee issued on 27 June 1936 – “On the prohibition of abortions, increases in financial aid to parents, establishment of state aid to large families, expansion of the network of maternity homes, nurseries and kindergartens, the reinforcement of criminal responsibility for the non-payment of alimony, and on some amendments to divorce regulations”⁷⁸ and had continued to exist. According to the *Fundamentals of Legislation of the USSR and the Union Republics on Marriage and the Family*, which was approved by the USSR Supreme Council in 1968, the alimony obligation was not limited to support allowance paid to underage and disabled children, disabled parents and grandparents, but extended also to supporting a disabled spouse for a certain period after divorce. The childlessness tax, which had been introduced in 1941, also remained in place as a mechanism of implementing the principle of social justice.⁷⁹

Summing up the developments in the Soviet marriage and family law in the period between 1953 and 1970, one may say that the personal liberty, which had been restricted in the time of Stalin’s personality cult, was partially restored, as: abortions were once again allowed, procedures for divorce and for establishing paternity of an extramarital child were simplified.

Concurrently, legal writing got more advanced, therefore, the regulation contained in the 1968 Fundamentals and in the 1969 Latvian SSR *Code of Laws on Marriage and the Family* was legally more complete and detailed. However, compared to the first decade of the Soviet law, self-determination of persons in a family was not fully restored, as the family was not only supported by the State, but also entrusted with publicly important tasks. Section 1 of the Latvian SSR *Code of Laws on Marriage and the Family* contained the “Objectives of the Latvian SSR legislation on marriage and the family: “to further reinforce the Soviet family, which is based on Communist moral principles, ... to ensure that a family would raise children strictly in accordance with the principles of public education, cultivating their devotion to the Homeland and communist attitude to labour, preparing them for active participation in the building of

⁷⁸ Постановление ЦИК СССР N 65, СНК СССР N 1134 от 27.06.1936 (извлечение) О запрещении абортов, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатёж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах, online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a242x337.htm (22.08.2017).

⁷⁹ Биюшкина Н.И., *Принципы советского права в контексте кодификации...*, pp. 291–310.

a communist society; to protect, by all means, the interests of the mother and children and to secure a happy childhood for every child; to contribute to eliminating the harmful customs and relics of the past in family relationships...” Protection of the rights of a mother could lead to restrictions on those of a father. In the doctrine of Soviet family law, too, it was acknowledged that “the principle of equality between a man and a woman does not exclude the necessity to establish specific provisions as regards the legal status of women. This is usually necessary because of a woman’s special status as a mother in the society and in the family.”⁸⁰

The stated objectives simultaneously determined both the public nature of marriage and family law, and the control of spousal relations on the part of the State and society (public). The public oversight was ensured through non-state courts – comrades’ courts, which were formed in workplaces, and through Party and Komsomol (Soviet Communist Youth) organisations. Relationships between spouses could be reviewed by a comrades’ court in the respective workplace, or at a Party or Komsomol meeting. The State control was incorporated in the law itself; e.g., the State was invested with the right to recognise that a marriage had been concluded without the intention to raise a family and to declare the marriage invalid.

The procedures established in the Soviet marriage and family law in 1968/1969 remained effective, with some minor changes (in LSSR – updates regarding establishment of paternity were made in 1980; in 1992, after the restoration of the Republic, the Preamble was excluded and Section 1 was substantially amended, loyalty to the USSR being replaced with loyalty to the Republic of Latvia;⁸¹ some amendments were introduced to protect the rights of children⁸²), up to the restoration of independence of the Republic of Latvia and reinstatement of the Civil Law on 1 September 1993.⁸³

Bibliography

Bleire D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A., *Latvijas vēsture 20. gadsimts*, 2^aed., Riga, 2005.

⁸⁰ Vēbers, J. *Latvijas PSR ģimenes tiesības...*, p. 13.

⁸¹ Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1992. gada 14. janvāra likums Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas laulības un ģimenes kodeksā, online: <http://m.likumi.lv/doc.php?id=72430> (03.03.2017).

⁸² Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1992. gada 24. marta likums Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas laulības un ģimenes kodeksā un citos kodeksos bērnu tiesību aizsardzības jomā, online: <http://likumi.lv/doc.php?id=65476> (03.03.2017).

⁸³ Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1993. gada 25. maija likums Par atjaunotā Latvijas Republikas 1937. gada Civillikuma ģimenes tiesību daļas spēkā stāšanās laiku un piemērošanas kārtību, online: [http://likumi.lv/ta/id/57034-par-atjaunota-latvijas-republikas-1937-gada-civillikuma-gimenes-tiesibu-dalas-speka-stanasanas-laiku-un-kartibu](http://likumi.lv/ta/id/57034-par-atjaunota-latvijas-republikas-1937-gada-civillikuma-gimenes-tiesibu-dalas-speka-stasanas-laiku-un-kartibu) (03.03.201&)

- Blūzma V., "Latvijas inkorporācija PSRS sastāvā un padomju tiesību uzspiešana Fiedorczyk P., "The Principles of the Soviet Family Law and the Way of its reception in the legislation of Socialist Countries", *Pocta Karlu Schellemu k 60. narozeninam*, ed. M. Frýdek, J. Tauchen, Ostrava, 2012, pp. 244–252.
- Latvijai (1940–1941)", *Latvijas tiesību vēsture (1914–2000)*, ed. D. A. Lēbers, Rīga, 2000.
- Latvijas PSR laulības un ģimenes kodeksa komentāri*, ed. J. Vēbers, Rīga, 1985.
- Lazdiņš J., Osipova S., "Latvijas tiesību sistēmas ģenēzes un evolūcijas aspekti Eiropas tiesību kontekstā", *Tiesību harmonizācija Baltijas jūras reģionā pēc ES paplašināšanās*, Rīga, 2012.
- Markss, K., Engelss, Fr., *Komunistiskās partijas manifesti*, Rīga, 2015.
- Meder S., *Rechtsgeschichte*. 2^aed., Böhlau, 2005.
- Osipova S., "Die Entwicklung der lettische Rechtssprache nach der Gründung der Republik Lettland am Beispiel der juristischen Ausbildung.", *Einheit und Vielfalt in der Rechtsgeschichte im Ostseeraum*. Hrsg. M. Luts-Sootak, S. Osipova, Fr. L. Schäfer, Peter Lang Verlag, 2012.
- Osipova S., "Sieviešu tiesības Latvijā 1918.–1940.: starp politisko pilntiesību un civiltiesisko nevienlīdzību.", *Latvijas Universitātes žurnāls. Juridiskā zinātne*, vol. 8, 2015.
- Pēlmane L., "Vecāku varas institūta transformācija vecāku aizgādības tiesībās", *Jurista Vārds*, Nr. 29. (624), online: <http://www.juristavards.lv>
- Reich N., *Sozialismus und Zivilrecht. Eine rechtstheoretische-rechtshistorische Studie zur Zivilrecht Theorie und Kodifikationspraxis im sowjetischen Gesellschaft- und Rechtssystem*, Athenäum, 1972.
- Vēbers J., *Ģimenes tiesības*, Rīga, 1970.
- Vēbers J., *Latvijas PSR ģimenes tiesības: mācību līdzeklis LPSR augstskolu studentiem*, Rīga, 1984.
- Vēbers J., *Padomju civiltiesības. I daļa. Vispārīgā daļa. Īpašuma tiesības*, Rīga, 1979.
- Антипова Л., *Введение. Декрет о расторжении брака, 16 (29) декабря 1917 г.*, online: http://www.1000dokumente.de/index.html/index.html?c=dokument_ru&dokument=0002_ehe&object=context&l=ru
- Араловец Н.А., *Городская семья в России, 1927–1959 гг.*, Тула, 2009.
- Биюшкина Н.И., "Принципы советского права в контексте кодификации 1950-х – 1960-х гг.", *Genesis: исторические исследования*, vol. 6, 2015.
- Веберс Я. Р., *Родство как основание возникновения прав и обязанностей по советскому семейному и гражданскому праву*, Москва, 1963.
- Вышинский А. Я., *Вопросы теории и права*, Москва, 1949.
- Коханова Л. А., Алексеева Т. С., *История Российской государственности. Учебное пособие*, Москва, 2008.
- Кошечев А. В., "Расторжение брака по советскому законодательству", *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*, № 4, 2010.
- Миронов Б. Н., *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства*, 1 том, Санкт-Петербург, 1999.

- Сарыгчева Н. В., *История становления института гражданского брака в России*, online: <http://nina-saricheva.ru/stattya2.html>
- Стайтс Р., *Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм. 1860–1930*, Москва, 2004.
- Тольц М., *О советском опыте регулирования семейной жизни граждан*, online: http://www.gazeta.ru/comments/2014/07/22_x_6129129.shtml
- Фархтдинов Я.Ф., Камалдинов Р.Р., *Этапы развития семейного права России*, online: <http://www.tisbi.ru/home/science/journal-of-tisbi/2000/4/25/>
- Хрущев Н.С., “Доклад на XX съезде КПСС О культе личности и его последствиях”, *Известия ЦК КПСС*, № 3, 1989.

Legislation

- Latvijas Republikas 1934. gada 2. augusta “Likums par pilsētu bāriņtiesām”. [In:] *Valdības Vēstnesis*, Nr. 177. 10.08.1934.
- Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1992. gada 14. janvāra likums Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas laulības un ģimenes kodeksā, online: <http://m.likumi.lv/doc.php?id=72430> (03.03.2017).
- Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1992. gada 24. marta likums Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas laulības un ģimenes kodeksā un citos kodeksos bērnu tiesību aizsardzības jomā, online: <http://likumi.lv/doc.php?id=65476> (03.03.2017).
- Latvijas Republikas Augstākās Padomes 1993. gada 25. maija likums Par atjaunotā Latvijas Republikas 1937. gada Civillikuma ģimenes tiesību daļas spēkā stāšanās laiku un piemērošanas kārtību, online: <http://likumi.lv/ta/id/57034-par-atjaunota-latvijas-republikas-1937-gada-civillikuma-gimenes-tiesibu-dalas-speka-stasanas-laiku-un-kartibu>
- Latvijas Republikas Civillikums, [In:] *Valdības Vēstnesis*, Nr. 41, 1937.
- KPFSR civilkodekss: Ar pārgrozījumiem līdz 1940. g. 15. nov.*, Rīga, 1940.
- Svod grazhdanskikh zakonienij gubernij Pribalstijskih. Chast III Svoda mestnih zakonienij gubernij Ostzejskih.* Petrograd, 1915. (Свод гражданских узаконений губерний Прибалтийских (Часть III Свода местных узаконений губерний Остзейских). Петроград, 1915).
- Декрет ВЦИК и СНК о гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния 18(31) декабря 1917 г., online: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/17-12-18.htm>
- Декрет о расторжении брака, 16 (29) декабря 1917 г., online: http://www.1000dokumente.de/index.html/index.html?c=dokument_ru&dokument=0002_ehe&object=context&l=ru
- Декрет Советом Народных Комиссаров РСФСР 23 об отделении церкви от государства и школы от церкви принятый января 1918 года, online: <http://drevo-info.ru/articles/15402.html>

- Кодекс законов об актах гражданского состояния, брачном, семейном и опекунском праве (принят 16.09.1918), online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a690x330.htm
- Постановление Наркомздрава РСФСР, Наркомюста РСФСР от 18.11.1920 “Об охране здоровья женщин”, online: <http://lawru.info/dok/1920/11/18/n1205637.htm>
- Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Постановление от 19 ноября 1926 года “О введении в действие Кодекса законов о браке, семье и опеке”, online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_861/doc861a657x504.htm
- Кодекс законов о браке, семье и опеке РСФСР, online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_861/doc861a657x504.htm
- Конституция (Основной закон) СССР в редакции от 5 декабря 1936 г., online: http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/
- Постановление ЦИК СССР N 65, СНК СССР N 1134 от 27.06.1936 (извлечение) О запрещении аборт, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи многодетным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатёж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах, online: http://www.lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a242x337.htm
- Постановлением XII Всероссийского Съезда Советов от 11 мая 1925 года «Об Утверждении Конституции (Основного Закона) РСФСР», online: http://constitution20.ru/ckeditor_assets/attachments/39/konstitutsiya_rsfsr_1925.pdf
- Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21 ноября 1941 года О налоге на холостяков, одиноких и бездетных граждан СССР. «Ведомости Верховного Совета СССР», № 42, 1941.
- Указ Президиума Верховного Совета СССР от 14 марта 1945 г. «О порядке применения Указа Президиума Верховного Совета СССР от 8 июля 1944 г. в отношении детей, родители которых не состоят между собой в зарегистрированном браке» // Ведомости Верховного Совета СССР, № 15, 1945.
- О некоторых изменениях порядка рассмотрения в судах дел о расторжении Закон СССР от 27.06.1968 об утверждении основ законодательства СССР и союзных республик о браке и семье, *Ведомости ВС СССР*, N 27, 1968.
- Пленум Верховного Суда СССР Постановление от 4 декабря 1969 года N. 10. “О практике применения судами основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье”, online: <http://xn--b1azaj.xn--p1ai/USSR/postanovlenie-plenuma-vs-sssr/N10-ot-04.12.1969-sssr.html>

Adam R. Bartnicki

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: adambartnicki@me.com

telefon: 503302892

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.04

Rosja Borysa Jelcyna – polityczna spuścizna komunizmu

SUMMARY

Boris Yeltsin's Russia – the political legacy of communism

Boris Yeltsin was not able to (or could not) complete the democratic revolution, so he based state-building on the alliance of the old order and the new order. As a consequence, Russia after 1991 was built on the foundation of the USSR, while further problems of the country were solved not by the intensification of democratic reforms, but rather by an increasingly stronger adaptation to new realities of solutions, people, systems, mechanisms and concepts from the communist era. The retreat from democratic ideas of society, and thus the weakening of the political power of democratic leaders, made Yeltsin more and more inclined towards the leadership model he knew from the time of his membership in the Communist party. His elite and interest management system, was in fact a copy of the Gorbachev system. It seemed to be a natural and obvious style of control and better from the state's point of view.

Key words: Russia, Yeltsin, communism, democratization, post-communism

Słowa kluczowe: Rosja, Jelcyn, komunizm, demokratyzacja, postkomunizm

Ponad 25 lat reform polityczno-ustrojowych wyraźnie pokazało, że w rosyjskiej polityce nadal dominują mechanizmy kontynuacji – odwołania do starych idei i wzorów adaptowanych do nowych uwarunkowań. Są one przeciwstawiane mechanizmom zmiany postrzeganym jako zagrożenie dla tożsamości Rosji i źródła kryzysu. W tych warunkach wprowadzenie demokracji okazało się procesem niezwykle trudnym. Natura owych problemów zwiierała się w szeregu przesłanek – począwszy od kwestii historyczno-kulturowych, swoistego „zapotrzebowania społecznego” na rządy „silnej ręki”, przez brak tradycji wolnościowych, problemy związane z „zarządzaniem przestrzenią” państwa i wyzwania geograficzne, które niejako wymuszały koncentrację władzy. Faktem jest, że każda dotychczasowa próba liberalizacji w Rosji kończyła

się niepowodzeniem i powrotem do rozwiązań niedemokratycznych. Podobnie rzecz miała się w przypadku Borysa Jelcyna, który zdobywał władzę uzbrojony w idee demokracji (i suwerenności), ale bardzo szybko zaczął się od nich dystansować. Jego system wartości politycznych ewoluował od liberalizmu do konserwatyzmu. Nie miało to nic wspólnego z aksjologią, ale wyłącznie z prostą grą interesów. Demokracja pozwoliła Jelcynowi na polityczną autokreację, była ideą, dzięki której doszedł do władzy. Początkowo rzeczywiście chciał reformować kraj, jednak z biegiem czasu zorientował się, że nie jest w stanie prowadzić go w racjonalnym i pożądanym przez siebie kierunku. Rosja demokratyczna wydawała mu się zwyczajnie niesterowna, grożąca chaosem, a nawet rozpadem. Zamiast demokratycznej rewolucji, zdecydował się więc na posttotalitarną kontynuację. Jelcyn zwalczał komunizm, ale tak naprawdę nie chodziło tu o ideologię, tylko o ludzi, którzy stali na jego drodze. Wiele elementów państwa sowieckiego z rozmysłem zresztą przejął. W ten sposób doszło do swoistej transpozycji komunizmu. Jego część imperialną, społeczną i tę dotyczącą władzy politycznej zaadaptowano do idei nowej Rosji. Można nawet postawić tezę, że względna siła rosyjskiej demokracji w latach 1991–1999 wynikała głównie ze słabości Jelcyna, a to, że nie był on w stanie osiągnąć totalnej hegemonii pozwalało utrzymać namiastkę wolności. Jelcyn miał niewątpliwie zasługi w tworzeniu się niepodległego państwa, cała sfera wolności była już jednak tylko aktywnym rozwinięciem przemian zapoczątkowanych przez Michaiła Gorbaczowa.

Niniejsza analiza jest próbą przybliżenia niektórych elementów¹ państwa sowieckiego włączonych lub zaadaptowanych do systemu władzy w Rosji po 1991 roku. Jej istotą jest próba odpowiedzi na pytania:

1. Dlaczego Borys Jelcyn nie przeprowadził prawdziwej dekomunizacji systemu władzy?
2. Jakie elementy państwa sowieckiego zostały zaadaptowane do systemu politycznego współczesnej Rosji i jakie miało to konsekwencje dla przemian polityczno ustrojowych?

1. Dekomunizacja, której nie było

Nad przeobrażeniami politycznymi w Rosji lat dziewięćdziesiątych ciążyło znamię permanentnej destabilizacji. W dużym stopniu była ona funkcją kultury politycznej elit, ale także prawnego niedowład państwa. Wobec braku demokratycznych i prawnych procedur rozwiązywania konfliktów wszelkie próby wyjścia z kryzysu kończyły się zazwyczaj kolejnymi fazami destabilizacji, walki

¹ W analizie pominięto m.in. niezwykle wyraźne elementy kontynuacji państwa sowieckiego, ujawniające się w kształcie i charakterze Rosji jako państwa federacyjnego czy w polityce zagranicznej.

między „starym” i „nowym”, oddalającej Rosję od pewnej „normy”. Stabilność w Rosji zawsze określało się tym, na ile swobodnie przemieszczały się główne sprzeczności „epoki przejściowej” – między „nową” i „starą” erą². Głównymi elementami przywracającymi funkcjonalną równowagę systemu wydawały się wtedy impulsy tradycyjnej kultury politycznej. Polityczne zmiany w latach 1991–1993 nie skruszyły prawdziwych fundamentów życia politycznego ZSRR. W znacznym stopniu były tylko mniej lub bardziej udaną adaptacją istniejącego systemu do zmieniających się realiów. Wiele elementów składowych transformującej się Rosji było jedynie prostą kontynuacją tradycji i rozwiązań sprzed 1991 r. W tym przypadku możemy mówić o ich bardzo szerokim wachlarzu, począwszy od rozwiązań konstytucyjnych, po model sprawowania władzy czy też elementy kultury politycznej³. Trzeba przy tym zaznaczyć, że szeroka adaptacja elementów poprzednich konstrukcji ustrojowych wpływała pozytywnie na stabilność systemu politycznego Rosji lat dziewięćdziesiątych, jednocześnie utrudniając jego demokratyzację⁴. Przejście w nową rzeczywistość stało się możliwe m.in. dzięki „falszerstwu” funkcji i struktur – tj. dzięki układowi, w którym nowy monarcha/sekretarz generalny „udawał” prezydenta, arystokraci/dygnitarze partyni – parlamentarzystów⁵. Stało się to jednym z czynników wpływających na kontaminację rosyjskiej demokracji, a następnie jej stopniowe usuwanie z rosyjskiego krajobrazu politycznego. Borys Jelcyn nie potrafił (lub nie mógł) dokończyć rewolucji demokratycznej, budowę państwa oparł więc na sojuszu starego i nowego porządku. W znacznym stopniu Rosja stała się tym samym funkcjonalnym przedłużeniem ZSRR.

6 listopada 1991 r., dekretem prezydenta Borysa Jelcyna wprowadzono zakaz działalności KPZR i KP RFSRR na terenie Rosji oraz zapowiedziano likwidację ich struktur organizacyjnych. Prezydent nie posunął się jednak do ostatecznego sądu nad komunizmem czy jakiejś formy dekomunizacji. Z pewnością mogło to okazać się bardzo trudne, ale też był to jedyny moment w najnowszej historii Rosji, kiedy można było tego dokonać. Jelcyn rozwiązał KPZR, ale faktycznie dał członkom byłej już kompartii możliwość funkcjonowania w polityce i gospodarce. Nie zdecydował się też na radykalną zmianę całego systemu politycznego – uchwalenie nowej konstytucji i wybory do parlamentu. Uznał, że „ważniejsze jest bezzwłoczne rozpoczęcie reform gospodar-

² В. Пастухов, *Парадоксальные заметки о современном политическом режиме, „Pro et Contra”* (dalej: PeC) 1996, nr 1, t. 1, s. 7.

³ В. Гельман, *Правящий режим и проблема демократической оппозиции в постсоветском обществе*, <http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/jan1994/Analiz.htm> (10.23.2012).

⁴ В. Меркель, А. Круассан, *Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях, „Политические исследования”* 2002, nr 2, s. 21.

⁵ М.В. Ильин, *Очерки хронополитической типологии: Проблемы и возможности типологического анализа эволюционных форм политических систем*, Москва 1995, cz. II–III, s. 24–29.

czych”⁶. Zakłócenie ewolucyjnego procesu polegającego na przechodzeniu przedstawicieli starej nomenklatury do nowej elity władzy było więc pozorne. Bardzo szybko miało się to okazać znaczącym niedopatrzeniem, a nawet błędem. W tym okresie Jelcyń zmuszony był jednak do kompromisu z częścią dawnych elit; dekomunizacja mogła zaś zwrócić przeciwko niemu tych, którzy na niego koniunkturalnie postawili. Jelcyń nie uczynił więc rzeczy absolutnie kluczowej: nie spróbował dostosować struktury władzy państwowej do dokonujących się przemian ustrojowych. Rozpoczynając reformy gospodarcze, zastopowano reformy polityczne.

Z pozoru trudno zrozumieć, dlaczego Jelcyń utrzymał zarówno sowieckie instytucje, jak i sowieckie mechanizmy sprawowania władzy, dlaczego nie rozwiązał parlamentu i nie doprowadził do zmiany konstytucji RFSRR. Wtedy, kilka tygodni po sierpniowym puczu⁷, działania takie można było logicznie i po części zapewne – szczerze umotywić chęcią budowania zupełnie nowej, demokratycznej Rosji. Wybory parlamentarne przeprowadzone jesienią 1991 r. dałyby zwycięstwo siłom proreformatorskim. Prezydent w tej kwestii nie zdobył się jednak na zdecydowane działania. Być może zakładał, że post-sowiecki parlament nie będzie miał moralnego prawa, by kwestionować jego decyzje, a on sam, wyposażony w rozległe pełnomocnictwa, osiągnie absolutną dominację? Mógł, co prawda, obawiać się, że w razie rozwiązania legislatury, sam również będzie zmuszony poddać się ponownej próbie wyborczej, ale jesienią 1991 r. skończyłaby się ona jego oczywistym triumfem. Możliwe też, że Jelcyń uznał reformę gospodarczą i doprowadzenie do rozwiązania ZSRR za sprawy w tym momencie pilniejsze? Z pewnością nie mógł zakładać, że parlament tak szybko i w sposób tak zdecydowany stanie się jego największym przeciwnikiem. Rozumiał jednak problem. Sam pisał, że brak reformy parlamentarnej po puczu był jednym z jego największych błędów⁸. Tłumaczył to jednak obawą, że społeczeństwo nie było gotowe na to, by „wybrać innych, «lepszyc; deputowanych”⁹. Ten skład parlamentu znał i mógł przypuszczać, że będzie w stanie go kontrolować, nowa legislatura była natomiast wielką zagadką. W tym kontekście warto również przypomnieć, że Jelcyń musiał się liczyć z naciskami różnych grup interesu, które miały swoich przedstawicieli w parlamencie. Nadal były one na tyle potężne, że mogły storpedować każde jego działanie. Przykładowo, podjęta po sierpniowym puczu, próba rozstania się z komunistycznym dogmatem o wyższości kolektywnych form władania i gospodarowania ziemią, tj. wprowadzenie prywatnej własności gruntów, zakończyła się pełnym fiaskiem. Potężne lobby rolnoprzemysłowe, wyrażające

⁶ С.П. Рябкин, *Новейшая история России (1991–1997)*, СПб.: Нева 1997, s. 118.

⁷ Pucz Janajewa 19–21 sierpnia 1991 r.

⁸ B. Jelcyń, *Notatki prezydenta*, tłum. z ros. A. Kotowska, Warszawa 1995, s. 172.

⁹ Ibidem.

interesy terenowej biurokracji, związanej z kolchozami i sowchozami, postawiło skuteczną zapórę reformatorskim zapędom. Najważniejszą przeszkodą na drodze do radykalnych działań był jednak aparat. Jelcyn w drugiej połowie 1991 r. z pewnością chciał walczyć ze „starym”, ale nie bardzo potrafił zdefiniować co ma na myśli. Tym samym nie potrafił określić, co należy zmienić. Oczywiście jego przeciwnikiem wydawał się Michaił Gorbaczow i popierająca go część KPZR, ale nie aparat w ogóle. Prezydent Rosji już dość wcześniej zaczął dokooptowywać do swego otoczenia ludzi, którzy mogli dawać biurokracji gwarancję przetrwania, a nawet zachowania wpływów. Było to nieodzowne do zawarcia historycznego kompromisu między „starym” i „nowym”. Biurokracja była otwarta na transformację, ale nie na rewolucję. Wszelkie działania radykalne byłyby więc przez nią zwalczane z całą stanowczością. Bez biurokracji nie funkcjonowałoby natomiast państwo. Jelcyn musiał zrobić wszystko, by uspokoić aparat, sprawić, by sprawnie przeszedł on z rzeczywistości ZSRR do rzeczywistości niepodległej Rosji. Silna władza prezydencka, obdarzona ogromnym potencjałem pełnomocnictw, nie była więc przeznaczona do zadań modernizacji lub formowania swego rodzaju „dyktatury rozwoju”. Jej celem stało się stworzenie polityczno-prawnych warunków do tego, żeby postsowieckie elity, przeobraziwszy się, mogły zachować swoją dominującą pozycję w społeczeństwie. W tym kontekście głównym zadaniem systemu był ponowny podział zasobów, a władzy prezydenckiej została wyznaczona rola arbitra decydującego o ich redystrybucji i sposobie rozwiązywania ewentualnych konfliktów. Jelcyn, jeśli chciał rządzić, musiał doprowadzić do sojuszu między starą, sowiecką biurokracją a nową elitą polityczną. Było to trudne, ponieważ zbyt jawny powrót do władzy biurokracji mógł zniechęcić do niego demokratów i stojące za nimi masy Rosjan. Prezydent znalazł się w impasie, nie mógł wystąpić ani przeciwko jednemu, ani przeciwko drugiemu. Ostatecznie znalazł wyjście. Społeczeństwo i demokraci żądali rozprawy z biurokracją, więc ją dostali, ale w takiej formie, by jak najmniej dotknęła ona interesów i bezpieczeństwa aparatu. Jelcyn uderzył tylko w małą część biurokracji – zresztą tą, która była do niego nastawiona wrogo – w aparat partyjny. Rozwiązał też część struktur związkowych, ale w tym przypadku często jedynie formalnie (całe pionierzy urzędników były przenoszone do struktur urzędów i instytucji Rosji) oraz dokonał pewnych czystek we władzach terenowych. Cała reszta biurokracji pozostała niezmienną – od armii i bezpieczeństwa do sądownictwa czy służbę zdrowia. Reformy polegały tu nie na likwidacji czy czystkach, ale na zmianach personalnych. Zachowanie parlamentu RFSRR, pomimo faktu, że był on wybierany jako parlament republiki wchodzącej w skład ZSRR, było również wynikiem takiej kalkulacji. Owszem, rozpisując nowe wybory Jelcyn mógłby spodziewać się zwycięstwa, tylko co by to zmieniło? Pod koniec 1991 r. istniejący parlament był w zasadzie przez niego kontrolowany. Wybory niosły natomiast pewien margines niepewności. Zachowanie legislatywy, instytucji,

rad miejskich uspokajało deputowanych i dawało gwarancję ich dalszej współpracy. Elementem historycznego kompromisu „starego” i „nowego” było też zaniechanie dekomunizacji, sądów nad przeszłością, rozliczeń. Dotyczyło to nawet KPZR. Osądzono w zasadzie wyłącznie ludzi odpowiedzialnych za przeprowadzenie sierpniowego puczu. Związkowa republika ZSRR zaczęła płynnie zamieniać się w „demokratyczną” Rosję.

Pozostawienie sowieckiego parlamentu ostatecznie okazało się dużym błędem – nie tylko ustrojowym, ale też politycznym. Zjazd Deputowanych Ludowych stał się naturalnym centrum grawitacji postkomunistycznych elit i grup interesu, głównie tych sceptycznych czy otwarcie wrogich wobec Jelcyna i forsowanego przez niego kierunku zmian. W końcu pod przywództwem Rusłana Chasbułatowa zaczął tworzyć równoległy (do prezydenckiego) system władzy państwowej. Borys Jelcyn, ale także elity, które wspierały parlament, wepchnęły Rosję w pułapkę, zmuszając społeczeństwo do dokonania wyboru pomiędzy dwoma formami dyktatury: powrotem do nieco wyretuszowanej wersji systemu sowieckiego lub antykomunistycznego autorytaryzmu¹⁰. Ostatecznie, o politycznych, a przez to i historycznych rozstrzygnięciach, nie decydowali jednak Rosjanie, ale wojsko wysłane na ulice Moskwy przez Kreml.

Spacyfikowanie parlamentu nie rozwiązywało, rzecz jasna, problemów kraju, ale dało prezydentowi możliwość ponownego wyznaczenia kursu zmian. Jelcyn zwyciężył, ale znowu zabrakło mu wizji, woli lub sił, żeby ostatecznie pogrzebać sowiecki komunizm – jego układy, mentalność i struktury, całe to „podskórne” życie polityczne-gospodarcze, stanowiące kotwicę, która uniemożliwiała jakkolwiek ruch do przodu. Młode rosyjskie państwo kolejny raz znalazło się na rozdrożu. Należało podjąć decyzję, w którą stronę podążać: w kierunku coraz częściej kojarzonej z chaosem demokracji parlamentarnej, czy raczej w stronę prezydenckiej dyktatury, będącej gwarantem i promotorem reform? Dokończyć rewolucję 1991 r., czy pójść na kolejne kompromisy z biurokracją? Kontynuować reformy rynkowe, czy stabilizować gospodarkę, czekając na pozytywne efekty reform Gajdara? Otworzyć się partnersko na świat, czy przypomnieć o „należnym” Rosji miejscu w systemie międzynarodowym? Budować całkiem nową Rosję, czy oprzeć się na dziedzictwie ZSRR? Zwycięstwo Borysa Jelcyna mogło oznaczać kolejny przełom: ostateczne zrzucenie balastu przeszłości, dynamiczne ruszenie do przodu. Jelcyn nie zamierzał powtarzać błędów z sierpnia 1991 r., kiedy to brak zdecydowanych działań pozwolił złapać drugi oddech tym, którzy tęsknili za starym reżimem. Postanowił zakończyć to, czego nie zdołał lub nie chciał zrobić po puczu Janajewa: gruntownie przebudować system polityczny i ostatecznie pożegnać elementy państwa sowieckiego w Rosji. Symboliczny charakter miała decyzja o zdjęciu warty hono-

¹⁰ L. Shevtsova, *Russia – Lost in Transition*, Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace 2007, s. 17.

rowej sprzed Mauzoleum Lenina na Placu Czerwonym – 6 października 1993 r. ostatni wartownicy zeszli ze służby.

Rozwiązanie parlamentu było ważnym krokiem na drodze do oczyszczenia państwa z politycznych pozostałości „starego”. Kolejnymi powinny być wybory parlamentarne, ale i prezydenckie, które dałyby pełną, demokratyczną legitymację nowym władzom. Miało to swoją logikę. Jelcyn rozwiązał parlament proweniencji radzieckiej, ale sam był wybierany w czerwcu 1991 r. jako prezydent republiki związkowej ZSRR. W tym kontekście, jego moralne i polityczne prawo do decydowania o Rosji było podobne do tego, które uzurpował sobie rozpędzony Zjazd Deputowanych Ludowych. Wiarygodność Jelcyna zależała od jego własnej odwagi: od tego, czy zachowa się jak demokratą, zmuszony do antydemokratycznych działań przez okoliczności, czy tak jak Gorbaczow w 1990 r., który swoją prezydenturę praktycznie nakazał przegłosować deputowanym. Wybory mogły odbudować nadwątlone zaufanie Rosjan do rządzących. Jesienią 1993 r., podstawową legitymacją władzy prezydenta stała się przemoc. Można ją było logicznie i przekonująco wytłumaczyć koniecznością dokończenia niepodległościowej, demokratycznej i rynkowej rewolucji. Jelcyn nie zdobył się jednak na przedterminowe wybory prezydenckie, nie podjął ryzyka, a tym samym tracił resztki swojej wiarygodności. Jeśli nawet za politycznym przewrotem jesienią 1993 r. stały szlachetne intencje wyrwania Rosji z pozostałości „przeszłego”, to zostały one przesłonięte realnymi decyzjami politycznymi. Niechęć czy strach przed poddaniem się ocenie wyborców diametralnie tępiło ostrze wszelkich zmian uderzających w „stare”. Jelcyn zwyczajnie nie mógł posunąć się zbyt daleko w demontażu rosyjskiego postkomunizmu – zabrakło mu argumentów. Reformy zakończyły się na zmianach, które osłabiały bezpośrednich przeciwników prezydenta. Były ważne: uchwalenie konstytucji wydawało się wręcz być kluczowe dla przywrócenia „sterowalności” państwa, ale powinny być początkiem rewolucji, a nie jej zwieńczeniem. Po kilku miesiącach prezydenckiej quasi-dyktatury, kiedy okazało się, że Jelcyn nie będzie „krwawym tyranem”, na nowo uaktywniły się postsowieckie grupy interesu. Prezydent ponownie musiał pójść im na rękę, a to oznaczało faktyczny koniec małej „rewolucji” 1993 r. i ostateczne zakończenie reform demokratycznych w państwie.

2. Polityczna spuścizna komunizmu

W rosyjskim życiu politycznym zachowano bardzo wiele elementów z poprzednich konstrukcji ustrojowych, dominowały jednak elementy mające swoje źródło w państwie sowieckim¹¹. Najważniejszymi składnikami tego „spadku”

¹¹ Patrz: T. Beichelt, *Forms of Rule in the Post-Soviet Space: Hybrid Regimes*, [w:] *Presidents, Oligarchs and Bureaucrats. Forms of Rule in the Post-Soviet Space*, red. S. Stewart i in., Farnham 2012, s. 24.

były: zachowanie władzy przez dużą część polityków z dawnego reżimu, elementy sowieckiej mentalności i zachowań, skłonność do klientelizmu i serwilizmu zarówno w społeczeństwie, jak i wewnątrz elit. Niektóre elementy dawnego systemu nie tylko zostały zaadaptowane do nowej rzeczywistości, ale uległy wręcz pogłębieniu. Takie zjawiska, jak korupcja, przemieszczanie się centrów władzy w stronę „ciemnych”, nielegalnych struktur, lekceważenie norm prawnych, sprzeczności zachodzące między oficjalną propagandą a realnym życiem, były immanentną częścią rzeczywistości ZSRR zachowanej czy nawet rozwiniętej w nowej Rosji. Charakterystyczną cechą komunizmu był głęboki podział między władzą a społeczeństwem. Ten podział, choć w znacznie uboższej formie, wystąpił także w Rosji Jelcyna. Świadczyły o tym chociażby badania opinii publicznej, w których respondenci wskazywali na brak zaufania do ludzi i instytucji władzy. Pewnym przełomem był dopiero niespotykany wzrost zaufania do Putina. Fenomen jego popularności wynikał jednak nie tyle z rzeczywistych dokonań tego polityka, ile raczej z nagromadzonej przez lata pokażnej sumy oczekiwań społecznych, fatalnej reputacji jego poprzednika oraz umiejętnie podsycanej przez maszynę propagandy państwowej nadziei na lepszą przyszłość. Ważną spuścizną czasów ZSRR była potężna biurokratyzacja państwa. Jej znacząca rola nie uległa zmianie. Pozostała ona nie tylko mechanizmem umożliwiającym funkcjonowanie nowego systemu, ale też nosicielką politycznych przyzwyczajzeń i tradycji posłuszeństwa wobec władzy.

Elementy państwa sowieckiego zaadaptowane do systemu politycznego Rosji Jelcyna w większości były rozwiązaniami umożliwiającymi tworzenie autorytarnej formy rządów. W tym miejscu należy wymienić: ograniczoną rolę polityczną rządu i parlamentu; dużą rolę norm, symboli i zwyczajów o charakterze pozakonstytucyjnym i pozaprawnym w bieżących działaniach politycznych; zasadniczy udział grup interesu w procesie formułowania i realizowania polityki państwa; specyficzną kulturę polityczną charakteryzującą się uległością wobec jakiegokolwiek władzy przy braku akceptacji dla personalnej autonomii jednostki; dużą łatwość, z jaką społeczeństwo poddawało się zabiegom socjotechniki i manipulacji politycznej; podobne cele systemów ZSRR i Rosji zarówno w polityce wewnętrznej, jak i międzynarodowej, silną i skupioną w całości wokół Kremla władzę polityczną – w formie nawiązującej do władzy sekretarzy generalnych partii, formę rosyjskiego federalizmu – utrzymywanie siłą skłonnych do secesji republik; przy ograniczonym zainteresowaniu z ich strony losem państwa jako całości; fasadowość wielu elementów systemu politycznego, poczynając od partii politycznych, na normach konstytucyjno-prawnych kończąc; podobna, jak w czasach ZSRR, marginalizacja i instrumentalne traktowanie społeczeństwa, ścisłe podporządkowanie resortów siłowym politycznemu centrum, przy równoczesnej eliminacji jakiegokolwiek kontroli społecznej nad nimi, budowa „skartelizowanego” państwa. Jelcyn odtworzył też

mechanizm patologicznego rozdziału dóbr, adaptując rozwiązania sowieckie do warunków kapitalizmu. Tam, gdzie na decyzje o transakcjach wpływ miała władza, wzmacniane były praktyki wybierania kontrahentów „z klucza”. Powodowało to budowę klientelistycznych sieci, opartych na działaniach uznaniowych władz. Z jednej strony uzależniało to ich decyzje od polityki, z drugiej zaś promowało ludzi bezwzględnych i zarazem lojalnych, którzy nie mogliby liczyć na kontrakty na rynkowych warunkach.

Ważną, a przy tym oryginalną cechą rosyjskiego postkomunizmu, była specyficzna nieokreśloność i praktyczne nieuformowanie interesów postotalitarnego społeczeństwa, przy jednocześnie silnym ukierunkowaniu interesów elit. Konsekwencją tego stała się niemal zupełna marginalizacja społeczeństwa jako podmiotu kreującego politykę i przejęcie tej roli przez zespół korporacyjnych grup interesów „lobby dyrektorskiego”, „wielkiego biznesu” i biurokracji. W tym układzie priorytety państwa czy społeczeństwa pozostawały zawsze drugorzędne. Richard Sakwa pisał, że różne lobby aktywne w czasach ZSRR: wojenne, dyrektorskie, agrarne – w nowej Rosji przybrały postać korporacyjną. W latach 1990–1993 w rosyjskim quasi-parlamencie działały tworzone przez nich frakcje: „Związek Agrarny” czy „Związek Przemysłowy”. Stało się to jedną z przeszkód uniemożliwiających rozwój prawdziwego pluralizmu. Deputowanych postrzegano bowiem bardziej jako przedstawicieli korporacji niż wyrazieli potrzeb państwa czy społeczeństwa. W ich interesie leżało spowolnienie przekształceń gospodarczych, zachowanie systemu dotacji, protekcjonalizmu państwowego, utrzymanie wysokich wydatków na obronność. Na początku lat dziewięćdziesiątych zaczęła też jednak kształtować się nowa elita ekonomiczna. W jej skład wchodził kapitał handlowy, sfera usług, bankowość, znaczna część przemysłu wydobywczego i przetwórczego – ta, która względnie szybko poradziła sobie z dostosowaniem się do nowych warunków i osiągnęła sukces ekonomiczny. Żądała ona ograniczenia roli państwa w gospodarce, większej swobody gospodarowania i szerszych kontaktów ze światem zewnętrznym – a więc transformacji Rosji w kierunku liberalnym. Obydwie grupy interesu stopniowo zaczęły kontrolować media, gospodarkę, politykę, pośrednio i bezpośrednio wpływać na bieg wydarzeń, decyzje i rozstrzygnięcia polityczne. Władimir Lepiechin twierdził, że w Rosji lat dziewięćdziesiątych wykształciła się specyficzna struktura systemu składająca się z dwóch równoległych warstw: górnej – obejmującej legalne instytucje i organizacje polityczne, i dolnej – w skład której wchodził zaciemniony system nielegalnych interesów i zależności. Powstawanie czy przenikanie się elit politycznych i gospodarczych w Rosji pozostawało zresztą bardzo nieprzejrzyste. Analizę dodatkowo komplikował fakt, że elity te często występowały w dwóch wykluczających się typach strukturalnej integracji, tj. jako elity sfragmentaryzowane – poruszające się na całkowicie konfrontacyjnych płaszczyznach, kiedy chodziło o podział stref wpływu w biznesie czy władzę w regionach, i skonsolidowane –

jako pewne klasy czy grupy interesu w walce o utrzymanie swojej pozycji polityczno-gospodarczej. Ich rywalizacja i współpraca była dostrzegalna nawet w rządzie – poszczególni ministrowie pozostawali wyrazicielami i obrońcami ich interesów, spełniając często rolę opozycji wewnątrz gabinetu! W ten sposób następowała marginalizacja roli partii politycznych i samego parlamentu, który miał jedynie pośredni wpływ na konkretne rozstrzygnięcia i decyzje. Rywalizacja i współpraca różnych grup interesu stała się też istotnym, o ile nie decydującym, aspektem sporów politycznych w Rosji lat dziewięćdziesiątych. Bezpośrednio wpływała na cel i charakter przemian gospodarczych, ale też rzutowała na kształt, strukturę, ewolucję rosyjskiego reżimu politycznego oraz zachowania i wybory prezydenta. W ten sposób system Jelcyna odnalazł swoją równowagę nie w demokracji czy wolnym rynku, ale w stworzeniu warunków do wykorzystania demokracji i wolnego rynku przez postradzieckie elity i grupy interesu.

Jednym z kluczowych składników radzieckiej rzeczywistości zaadaptowanym do nowych warunków było specyficzne postrzeganie sukcesji władzy jako przywileju ograniczonego do bardzo wąskiej elity – już nie partii komunistycznej, ale grupy rządzącej. W tym aspekcie władza i państwo były traktowane jako swoisty łup czy niezbywalne dominium rządzącego, zaś wszelkie przejawy opozycji odbierane były jak zamach na przynależne rządzącym patrymonium. W Rosji Jelcyna marginalizowano znaczenie standardów państwa demokratycznego. Z reguły ignorowano przy tym fakt, że demokracja to nie tylko wybory, ale także złożony system wartości, a samo istnienie konkurencji politycznej jest zjawiskiem nie tylko prawomocnym, ale też pozytywnym, co więcej, naturalne są aspiracje opozycji do przewodzenia społeczeństwu i państwu. Próby budowania grup i obozów zdolnych do podjęcia roli alternatywy wobec dominującego reżimu politycznego były nieudane. Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy był bipolarny układ sił politycznych, który nie sprzyjał tworzeniu się alternatyw, sprowadzając polityczne wybory do dychotomii „stabilność władzy – chaos demokracji”. Problem ten potęgował koniunkturalizm poszczególnych polityków, partii i grup społecznych. W konsekwencji opozycję w przestrzeni publicznej dopuszczano wtedy i tylko wtedy, gdy ta nie próbowała podważać wyróżnionej pozycji reżimu – znała „swoje miejsce w szeregu”.

Kolejnym „dziedzictwem” czasów sowieckich było skrajne upośledzenie legislatywy i władzy sądowniczej kosztem władzy wykonawczej, a także faktyczne wykluczenie z polityki społeczeństwa¹². Formalny trójpodział władzy jedynie maskował dominację prezydenta i jego najbliższego otoczenia nad procesami decyzyjnymi. Aleksandr Sołowiew zauważył, że rosyjska polityka,

¹² Zob. np.: E. Kuźelewska, *Porównanie pozycji ustrojowej prezydenta Federacji Rosyjskiej i Republiki Białoruś*, „*Studia Politologiczne*” 2014, t. 33, s. 429–432.

jak i sama rządząca elita, zorientowane były na realne zasoby i siły aktorów kwestionujących władzę, a nie na ich formalny status¹³. Taki sposób percepcji i prowadzenia polityki sprawiał, że fundamentem procesu dochodzenia do równowagi systemu stawały się nie instytucje czy normy prawne, lecz układy towarzyskie i doraźnie rozgrywane interesy. Prawo nie stanowiło tu przeszkody. Jelcyn działał w granicach prawa do momentu, w którym mogło ono ograniczyć jego pozycję. Ustaw przyjętych przez parlament, jeśli te mu z jakichś względów nie odpowiadały, po prostu nie podpisywał. Wydawał sprzeczne z konstytucją dekrety, negował też rozstrzygnięcia Sądu Konstytucyjnego, jeśli jego werdykty uważał za kłopotliwe czy nieodpowiadające jego oczekiwaniom. Stosunkowo niska w społeczeństwie, a także w elitach władzy, kultura prawna sprawiła, że litera prawa była często traktowana niemal na równi z różnego rodzaju normami pozaprawnymi, ocierającymi się niekiedy o przestępstwo. Andrzej Czajowski pisze, że „charakteryzując kulturę prawną Rosjan, podkreśla się cechujący ją nihilizm polegający na negatywnym stosunku do prawa, sceptycyzmie wobec potencjalnych możliwości rozwiązania problemów społecznych zgodnie z wymogami sprawiedliwości zatwierdzonej normatywnie”¹⁴.

Wybory parlamentarne stały się pozbawionym treści rytuałem i stanowiły jedynie uzupełnienie głównej manifestacji siły i stabilności reżimu – wyborów prezydenckich. Robert A. Dahl pisał, że w prawdziwych demokracjach „każdy obywatel musi mieć równą i rzeczywistą możliwość głosowania i wszystkie głosy muszą być identycznie traktowane”¹⁵. Formalnie warunek ten był w Rosji Jelcyna respektowany. Wybory miały charakter tajny, równy, powszechny i bezpośredni¹⁶, trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że ich realne znaczenie było stopniowo sprowadzane do akceptowalnego przez reżim minimum¹⁷. Rodziło się przekonanie, że „ten, kto rządzi, nie może przegrać”¹⁸. Co ciekawe, Władimir Putin został niejako „namaszczony” na następcę przez Jelcyna. Mogło to sugerować, że w Rosji nastąpiła funkcjonalna adaptacja rozwiązań quasi-monarchicznych czy właśnie komunistycznych. Można przy tym zadać pytanie, dlaczego reżim nie zdecydował się na faktyczną likwidację demokratycznych procedur i demokratycznej legitymizacji. Leonid Bljacher daje pro-

¹³ А.И. Соловьев, *Культура власти российской элиты: искушение конституционализмом?*, „Polis” 1999, nr 2, <http://www.politstudies.ru/fulltext/1999/2/7.htm> (19.03.2001).

¹⁴ A. Czajowski, *Zasada państwa prawnego w teorii i praktyce*, [w:] *Studia z teorii polityki*, t. 3, Wrocław 2000, s. 196–197.

¹⁵ R. A. Dahl, *O demokracji*, Kraków 2000, s. 90.

¹⁶ Zgodnie z teorią Schumpetera systemy polityczne są demokracjami w takim stopniu, w jakim ich decydenci życia zbiorowego wybierani są w równych, uczciwych i okresowych wyborach. J. Schumpeter, *Kapitalizm, socjalizm, demokracja*, przeł. M. Rusiński, Warszawa 1995, s. 336.

¹⁷ V. Gel'man, *Authoritarian Russia. Analyzing Post-Soviet Regime Changes*, Pittsburgh 2015, s. 18.

¹⁸ M. McFaul, *Russia's 1996 Presidential Election. The End of Polarized Politics*, Stanford 1997, s. 24.

stą odpowiedź. Według niego reżim obawiał się utraty „zewnętrznej”, transcendentalnej legitymizacji płynącej ze strony społeczności międzynarodowej, która stała się współczesnym wariantem legitymizacji pochodzącej od Boga¹⁹. Trudno się z tym do końca zgodzić. Wydaje się, że Zachód i owa „społeczność międzynarodowa” były traktowane przez rosyjski reżim nad wyraz instrumentalnie. Samo zachowanie demokratycznych procedur w państwie wynikało raczej z potrzeby zagwarantowania władzy legitymizacji wewnętrznej, swoistego społecznego przyzwolenia na władzę za pośrednictwem mniej lub bardziej uczciwej procedury wyborów. Organizacja wyborów legitymizowała władzę w oczach społeczeństwa, poprzez stwarzanie pozorów wpływu obywateli na funkcjonowanie państwa, a także poprzez namiastkę dialogu władzy ze społeczeństwem w okresie kampanii wyborczej. Wybory były również okazją do mobilizacji aparatu administracyjnego, weryfikacji jego skuteczności, wyłaniania „rezerwy kadrowej” na wyższe stanowiska w aparacie centralnym i regionalnym.

Istotnym elementem kontynuacji ZSRR w Rosji był też Borys Jelcyn. Niewątpliwie przeszedł on olbrzymią ewolucję: od szefa prowincjonalnego aparatu partyjnego w Swierdłowsku – do przywódcy ruchu demokratycznego. Zmiana ta nigdy nie była jednak całkowita. System komunistyczny (i to właśnie w prowincjonalnym wydaniu) wywarł głęboki i niezatarty ślad w jego mentalności, postrzeganiu świata, organizacji własnego otoczenia, metodach pracy, sposobie i formie relacji z podwładnymi. Borys Jelcyn był wytworem sowieckiej nomenklatury, w takim systemie wyrastał i mniej lub bardziej świadomie odtwarzał jego realia. System władzy w czasach Jelcyna odwzorowywał więc komunistyczny schemat zależności, powiązań, a także sposób uprawiania polityki, którego istotą była skłonność do intryg, a warunkiem sukcesu – możliwość zbliżenia się do lidera, i umiejętność wpływania na jego decyzje. Jelcyn nie był mentalnie przygotowany do tego, by być demokratą, nie był też jednak despotą, zależało mu na opinii Rosjan i Zachodu. Zdawał sobie sprawę z tego, że nie może przekroczyć pewnej granicy, nie może zlekceważyć wyborów, przesadnie ograniczyć pluralizmu. Bardziej jednak przeszkadzał, niż pomagał rozwojowi rosyjskiej demokracji. W jego działaniach nie widać było zamiaru umocnienia, konsolidacji państwa demokratycznego, a jedynie chęć umocnienia własnego przywództwa. To Jelcyn nauczył rosyjskie elity, jak naginać, a nawet omijać procedury demokratyczne, jak lekceważyć i marginalizować opozycję, zawłaszczając środki masowej informacji i korumpować dziennikarzy; jak ubezwłasnowolnić polityków i inteligencję; jak odsuwać społeczeństwo od wpływu na życie polityczne; w jaki sposób życie to dezintegrować i lekceważyć. Na powrót zaczął

¹⁹ А. Бляхер, „Презумпция виновности”. *Метаморфозы политических институтов в России*, РеС 2002, t. 7, nr 3, s. 83.

postrzegać gospodarkę i własność jako dominium państwa, gdzie „władca” decyduje o nadaniach i tytułach w zamian za posłuszeństwo. To Jelcyn wywołał społeczną tęsknotę za stabilizacją i rządami „silnej ręki”, zniechęcił Rosjan do demokracji i wolnego rynku, umożliwił powstanie rosyjskiego „oligarchizmu”, przywrócił Rosji stare sowieckie postrzeganie rzeczywistości międzynarodowej, na nowo zalegalizował przemoc państwową.

Jednym z najważniejszych elementów komunistycznego „spadku” były służby specjalne byłego ZSRR. Z pewnością ich obecność w życiu politycznym i gospodarczym Rosji lat dziewięćdziesiątych miała charakter stały. Tak naprawdę struktury bezpieczeństwa nigdy nie zostały rozwiązane ani nawet zweryfikowane. Liczne przekształcenia dotyczyły nazewnictwa, organizacji, personaliów, ale nie samej istoty działalności. Powiązania, możliwości operacyjne, sieć agentów, zasoby kadrowe i organizacyjne pozwalały byłemu KGB w miarę sprawnie wejść w rzeczywistość Rosji po 1991 r. Wbrew obawom funkcjonariuszy nie okazała się ona nieprzyjazna czy wroga. Mogło się to wydawać zaskakujące, ponieważ w rządzonej przez Gorbaczowa Rosji KGB pozostało jedną z niewielu instytucji, która oparła się pierestrojce²⁰. Po 1991 r. nie było to już jednak faktem obciążającym. 6 listopada 1991 r. Jelcyn rozwiązał, co prawda KGB, ale nie jako element rozliczenia z komunistyczną przeszłością – chociaż tak to przedstawiano na użytek opinii publicznej i demokratów – ale dlatego, że nie był w stanie w pełni jej kontrolować. Niemal nikt nie żądał przy tym rozliczeń, a te, które przeprowadzono, celowo rozmywały odpowiedzialność. Nikt nie żądał zburzenia Łubianki – symbolu opresji aparatu bezpieczeństwa. Już 26 listopada rozpoczął się proces odtwarzania, na bazie rosyjskiego KGB, struktury podporządkowanej nowej władzy. Jelcynowska demokracja dawała też nowe możliwości działania na styku gospodarki i polityki. Skierowanie aktywności służb w tę stronę było posunięciem celowym. Chodziło o to, by zajęły się one budowaniem pozycji ekonomicznych, oddając kontrolę nad polityką ekipie Jelcyna. Bardzo szybko zostały wmontowane w system gospodarczy. Otworzyły własne przedsiębiorstwa i firmy, przeważnie w najbardziej dochodowych sektorach gospodarki. Ich działalność uzupełniły różnego rodzaju agencje polityczno-informacyjne, kontrolujące przepływ informacji. Nikt oficjalnie nie wie, jak wpływały one na gospodarkę, bieżącą politykę i nastroje społeczne, jednak ich udział w życiu politycznym wydaje się bezsporny. Służby były stałym elementem systemu i czynnym uczestnikiem wydarzeń – choć do 1998 r. pozostającym na marginesie realnej władzy. Znaczenie służb bezpieczeństwa było więc mniejsze niż to przedstawiali np. Felsztiński i Litwinienko²¹. Przyczyna była oczywista – Rosją w swojej symbiozie rządziły elity starego i nowego

²⁰ C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, tłum. z ros. R. Brzeski, Warszawa 1999, s. 563.

²¹ A. Litwinienko, J. Felsztinski, *Wysadzić Rosję*, tłum. z ros. M. Szymański, Poznań 2007.

biznesu, sprzymierzone z dawną nomenklaturą oraz centralną i regionalną biurokracją. Służby były w tym układzie raczej narzędziem rozgrywek wewnątrz grupy rządzącej niż samodzielnym kreatorem wydarzeń. Nie służyły państwu, tylko poszczególnym politykom jako swoiste „agencje ochrony”. Ich rola okresowo wzrastała, szczególnie w okresie dominacji na Kremlu „grupy Korżakowa”²², jednak w 1996 r. ostateczne zwycięstwo w walce o wpływ na władzę w Rosji odnieśli „oligarchowie”. Sytuacja zmieniła się dopiero w czasie kryzysu finansowego 1998 r. Wielki biznes uległ radykalnemu osłabieniu, a rządząca Rosją polityczno-biznesowa korporacja rozpadła się na dwa wrogie obozy. Służby nagle stały się jedną z nielicznych sił kontrolowanych przez Kreml, dobrze zorganizowaną i stosunkowo lojalną. Władimir Putin pojawił się na salonach politycznych w Moskwie nie jako samodzielna siła, ale jako wykonawca zaleceń jelicynowskiej „familii”²³. Taka sytuacja trwała jednak stosunkowo krótko. Służby szybko zaczęły odbudowywać strukturę, opartą na ekspansji kadrowej ludzi wywodzących się z KGB (FSB). Ich atutami było posłuszeństwo, lojalność i zdyscyplinowanie, a potencjalnie także „głód” wpływów politycznych i majątku. Wkrótce okazało się, że na Kremlu brakuje przeciwwagi równoważącej rosnące wpływy Putina i FSB. Jelcyn i „familia” dopuścili do współrządzenia żywioł, nad którym nie mogli zapanować i który szybko zepchnął w cień swoich mocodawców.

Tabela 1. „Siłownicy” w elitach [%]

Wyszczególnienie	Wyższe kierownictwo kraju	Rząd	Regionalne elity (przyw. PF)	Parlament		Suma
				Izba wyższa	Izba niższa	
„Kohorta” Gorbaczowa (1988)	4,8	5,4	0	4,7		3,7
„Kohorta” Jelcyna (1993)	33,3	11,4	2,2	2,8	6,3	11,2
„Kohorta” Jelcyna (1999)	46,4	22,0	4,5	7,3	6,8	17,4
„Kohorta” Putina (2002)	58,3	32,8	10,2	14,9	9,4	25,1

Źródło: O. Крыштановская, *Режим Путина: либеральная милитократия?* Рес 2002, t. 7, nr 4, s. 162.

²² B. Jelcyn, *Prezydencki maraton*, tłum. z ros. A. Łabuszewska, Warszawa 2001, s. 21.

²³ Chociaż do polityki, jako współpracownik Sobczaka, a później wicemer Petersburga, trafił prawdopodobnie jako agent KGB, mający za zadanie inwigilowanie środowiska demokratycznego. Patrz: M. Gessen, *Putin. Człowiek bez twarzy*, tłum. z ros. J. Szajkowska, M. Witkowska, Warszawa 2012, s. 105–107.

Historia zatoczyła koło: po demokratkach, liberałach, technokratkach i „oligarchach” po władzę sięgnęły siły, które były sercem i kręgosłupem imperium ZSRR – służby specjalne. Stopniowe zlewanie się aparatu bezpieczeństwa z aparatem państwa sugerowało proste analogie z czasami ZSRR. Teraz sytuacja była jednak zupełnie inna. KGB był kontrolowany przez partię, a sam aparat bezpieczeństwa musiał walczyć o wpływy z innymi strukturami siłowymi. W Rosji Putina owa niedogodność została w znacznym stopniu usunięta. Zabrakło miejsca na społeczną czy polityczną kontrolę FSB, szybko pojawiła się natomiast kontrola aparatu bezpieczeństwa nad społeczeństwem i państwem.

Podsumowanie

Na rządach Jelcyna wyraźnie zaciążyła mentalna nieuchronność kontynuacji. Prezydent nie potrafił się od niej wyzwolić. Nie potrafił przekonać Rosjan, że jest inna droga. Dekada jego rządów pokazała, iż bliska analogia systemów władzy państwowej ZSRR i Rosji nadal była pozytywnie odbierana przez większość obywateli Rosji. Kiedy w reformujących się krajach byłego bloku wschodniego, odrzucano atrybuty i wzory poprzedniego systemu, widząc w pełnym przeobrażeniu szansę na odzyskanie suwerenności, wyjścia z ekonomicznego impasu i dołączenia do grona państw demokratycznych, w Rosji Jelcyna dominowało pragnienie zachowania jak największej spuścizny komunizmu. Nastąpiło przy tym zadziwiające zespolenie pamięci ZSRR z obrazem nowej Rosji. ZSRR zaczynało być tożsame z Rosją, KPZR stała się partią rosyjską, armia sowiecka była postrzegana jako armia rosyjska, prezydent Rosji miał być nową formą sekretarza generalnego partii. W Rosji Jelcyna nie dokonano żadnej dekomunizacji czy chociażby rozrachunku z przeszłością. Nikt, poza grupką demokratów, nawet się tego nie domagał. Nie rozliczono komunistycznych zbrodni: Rosjanie nie zburzyli symbolu sowieckiej opresji – siedziby KGB na Łubiance, Lenin nadal spoczywał w centralnym punkcie Moskwy. To nie komunizm, a demokracja zaczęła być postrzegana jako przyczyna problemów państwa i społeczeństwa. Władza nie zrobiła jednak nic lub prawie nic, by przekonać Rosjan, że ta postkomunistyczna nostalgia jest błędem. Przeciwnie, sama odwzorowywała formy i przyzwyczajenia wyniesione z poprzedniej epoki. Jelcyn wszedł przez drzwi, które otworzył mu Gorbaczow²⁴, nie posunął się jednak zbyt daleko do przodu. System komunistyczny okazał się silniejszy niż ZSRR. Tkwił w przekonaniach, układach, przyzwyczajeniach, interesach i strukturach. Żeby go pokonać, potrzebna była prawdziwa rewolucja, coś więcej niż tylko przejście władzy po genseku i parę nie-

²⁴ В. Третьяков, *Свердловский выскокка*, „Независимая газета” 2000, 6 stycznia.

konsekwentnych ruchów, czasem ledwie imitujących radykalne zmiany. Gorbaczow wyszedł na zewnątrz systemu, który go stworzył, Jelcyn zaś nie potrafił przełamać mentalnych ograniczeń struktury, w jakiej wyrósł i funkcjonował. Nie można jednak powiedzieć, że nie próbował. Starał się, miał w planach jakąś utopijną wizję zmian²⁵, ale nie potrafił lub nie mógł jej zrealizować. W konsekwencji, po kilkunastu miesiącach reform, Rosja zabuksowała w miejscu, a następnie zaczęła powolny marsz od quasi-demokracji, w stronę quasi-autorytaryzmu²⁶.

Stwierdzenie, że zbudowany przez Jelcyna system władzy był ledwie zmodernizowaną wersją systemu politycznego ZSRR byłoby jednak nadużyciem. System komunistyczny wyróżniało trzy główne cechy: totalitarny reżim polityczny, absolutna dominacja państwa w gospodarce i niedobór dóbr jako podstawowy składnik życia ekonomicznego i politycznego²⁷. Cechy te zostały w Rosji w zasadzie wyeliminowane. W wyniku zachodzących zmian dokonano bardzo głębokich, fundamentalnych czy wręcz rewolucyjnych przeobrażeń w systemie politycznym i społecznym. Przede wszystkim dotyczyły one sfery stosunków politycznych, tj. sposobu formowania władz i samej istoty funkcjonowania systemu politycznego. Do historii odeszło państwo partyjne, oparte na całkowitym zespoleniu władzy i własności, absolutnym podporządkowaniu społeczeństwa reżimowi i groźnej ideologicznej doktrynie partyjno-państwowego totalitaryzmu. Na jej miejscu pojawił się zupełnie nowy model stosunków politycznych, eklektycznie łączący ze sobą często sprzeczne tendencje: autorytaryzm i demokrację, nepotyzm, „oligarchizację”, a także absolutyzm w formie „samodzierżawia”²⁸. Na pierwszy rzut oka takie nagromadzenie w systemie politycznym różnych, często niewspółgrających ze sobą elementów, mogło sprawiać wrażenie chaosu, praktyka pokazała jednak, że system polityczny w Rosji cechował się własną, specyficzną logiką i harmonią. Co więcej, współistnienie w nim różnych form powodowało znaczną elastyczność władzy, a tym samym jej zdolność do szerokiej adaptacji i funkcjonowania w stale zmieniających się warunkach.

²⁵ „Potrzebowałem władzy nie dla zaspokojenia osobistych ambicji, ale do tego, by wyciągnąć kraj z otchłani, w której znalazł się w dziewięćdziesiątym roku. Chciałem, by ludzie byli szczęśliwi, żeby ludzie byli wolni, aby Rosja była silnym, poważanym i cywilizowanym krajem”. Б.Н. Ельцин, „Я хотел, чтобы люди были свободны”, „Известия” 2006, 1 lutego. Wywiad przeprowadzony przez Władimira Mamontowa w przeddzień 75. urodzin Jelcyna.

²⁶ Lub, jak twierdzi Krasin „dziwnej antynomicznej symbiozy demokracji i autorytaryzmu” czytają: Ю.А. Красин, *Политическое самоопределение России: проблемы выбора*, „Polis” 2003, nr 1, s. 124–133.

²⁷ V. Mau, *The Logic of Russian Transition Trends and results of the first post-Communist decade*, „Russia in Global Affairs” 2004, t. 2, nr 3, s. 47.

²⁸ Л. Шевцова, *Россия: логика политических перемен*, [w:] *Россия политическая*, ред. Л. Шевцова; Моск. Центр Карнеги, М.: РОССПЭН, 1998, s. 320.

Fundamentalnym problemem postkomunistycznej transformacji stała się dychotomia między konstytucyjną podstawą państwa z jego oficjalnymi instytucjami a praktyką. Prowadziła ona do szeregu konfliktów pomiędzy instytucjonalnymi i nieinstytucjonalnymi uczestnikami życia politycznego, aspirującymi do odgrywania głównych ról w systemie politycznym. Stopniowe ograniczanie przez Kreml samodzielności i uprawnień innych konstytucyjnych ośrodków władzy powodowało, że ich rolę zaczęły przejmować różnego rodzaju nieformalne układy personalne, a także powiązane z reżimem grupy interesu. Polityka przestała być prywatnym poletkiem partyjnej klikki. Faktem jest, że także w końcowym okresie funkcjonowania ZSRR władza nie była monolitem, jednak w Rosji Jelcyna konflikty i różnice interesów wyszły z gabinetów, stając się swoistą normą polityczną, stałym i dostrzegalnym elementem systemu. Dużą i stopniowo przyswajaną wartością stała się umiejętność ich regulowania. O ile w latach 1991–1993 dochodziło jeszcze do zbrojnego rozstrzygnięcia spornych kwestii, o tyle w późniejszym okresie konflikty nie przekraczały w zasadzie reguł demokratycznej konfrontacji. W tym przypadku umiejętność ich regulowania można byłoby więc uznać za przejaw kielkującej demokratyzacji życia politycznego. Jednak nie do końca. Podstawowy udział w „cywilizowaniu” konfliktów miało stopniowe umacnianie systemu władzy. Pogłębiająca się po 1993 r. praktyka rozwiązywania sporów przez nieformalne rozmowy i powoływanie równie nieformalnych organów, tj. różnego rodzaju „okrągłych stołów”, powodowała stopniowe ograniczanie integracyjnej roli organów przedstawicielskich, partii politycznych, a także funkcji Sądu Konstytucyjnego, przyczyniając się jeszcze bardziej do wzrostu politycznej roli Kremla.

Bibliografia

- Афанасьев М.Н., *Клиентелизм и российская государственность*, Москва 2000.
- Aron, L., *Yeltsin: A Revolutionary Life*, New York 2000.
- Ayer, Eleanor H., *Boris Yeltsin: Man of the People*, New York 1992.
- Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001.
- Colton, T. J., *Transitional Citizens: Voters and What Influences Them in the New Russia*, Cambridge, MA 2000.
- КОЛТОН Т.Й., *Ельцин*, Азбука-Аттикус 2015.
- David-Fox M., *Crossing Borders. Modernity, Ideology, and Culture in Russia and the Soviet Union*, University of Pittsburgh Press 2015.
- Democracy and Authoritarianism in the Postcommunist World*, M. A. McFaul, K. Stoner-Weiss, V. Bunce, Cambridge 2009.

- Jach A., *Rosja 1991–1993. Walka o kształt ustrojowy państwa*, Kraków 2011.
- Клямкин И., Шевцова Л., *Внесистемный режим Бориса II: некоторые особенности политического развития постсоветской России*, Моск. Центр Карнеги, Москва 1999.
- Klyamkin I., Shevtsova L., *This Omnipotent and Impotent Government: The Evolution of the Political System in Post-Communist Russia*, Moscow 1999.
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001.
- McFaul M., *Russia's Unfinished Revolution: Political Change from Gorbachev to Putin*, Cornell University Press 2001.
- Медведев Р., *Борис Ельцин. Народ и власть в конце XX века: Из наблюдений историка*, Москва 2011.
- Rosefielde S., *Russia in the 21st Century: The Prodigal Superpower*, Cambridge 2005.
- Skrzypek A., *Druga smuta. Zarys dziejów Rosji 1985–2004*, Warszawa 2004.
- Shevtova L., *Puins Russia*, Waszyngton 2003.
- Шевцова Л., *Посткоммунистическая Россия: логика развития и перспективы*, Моск. Центр Карнеги, Москва 1995.
- Шевцова Л., *Режим Бориса Ельцина*, Моск. Центр Карнеги, М.: РОССПЭН, 1999.
- Зудин А., *Режим Владимира Путина: контуры новой политической системы*, Моск. Центр Карнеги, Москва 2002.

Katarzyna Laskowska

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: laskowska@uwb.edu.pl

telefon: 857457158

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.05

Radzieckie prawo wobec alkoholizmu

SUMMARY

The Soviet law against alcoholism

Katarzyna Laskowska, the author of this article, discusses the evolution of Soviet law against alcoholism in the years 1917–1991. She illustrates the scope and changes of both administrative law and criminal law in terms of alcohol consumption and its availability. Additionally, she underlines the responsibility of alcohol for crimes committed while under its influence. The article also includes an assessment of the efficiency of anti-alcohol law in the Soviet Union and examines why the measures taken appear to have had so little effect in reducing alcohol consumption in Soviet society.

Key words: penal law, administrative law, Soviet Union, alcoholism

Słowa kluczowe: prawo karne, prawo administracyjne, Związek Radziecki, alkoholizm

Alkoholizm w Rosji ma bardzo długą historię. Analogicznie, przez wiele wieków państwo to podejmowało szereg przedsięwzięć prawnych zmierzających do przeciwdziałania i zwalczania tej patologii. Wprowadzie ich efekty do dziś są niewielkie, ale, jak ukaże niniejsze opracowanie, prawo radzieckie dążyło do ograniczania spożywania alkoholu i przestępczości z nim związanej.

Celem niniejszej publikacji jest ukazanie zakresu, ewolucji oraz podłoża zmian prawa antyalkoholowego w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Rozważania będą dotyczyły okresu 1917–1991. Jak ustalono, reakcja prawna wobec zjawiska alkoholizmu szczególnie nasiloną była w trzech okresach¹: I. – październik 1917 – lata trzydzieste XX w., II. – koniec lat pięć-

¹ Т.И. Желудков, *Предисловие*, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогеноварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*, Академия МВД СССР, Москва 1988, s. 2. Jest to zbiór aktów prawnych dotyczących alkoholizmu, z którego korzystano przy opisie rozwiązań z tego zakresu. Ich tłumaczenie zostało wykonane przez autorkę tego opracowania.

dziesiątych – początek lat siedemdziesiątych XX w. i III. – połowa lat osiemdziesiątych – 1991. W związku z tym, zagadnienia dotyczące radzieckiego prawa antyalkoholowego zostaną omówione z zachowaniem tej periodyzacji.

Przystępując do analiz, należy zaznaczyć, że w państwie radzieckim wobec omawianego zjawiska patologii społecznej stosowano dwa określenia: alkoholizm i pijaństwo. W aktach prawnych używano je, bądź zamiennie, bądź łącznie. Od lat przez pijaństwo rozumiano „nadużywanie napojów spirytusowych, które wyraża się w różnym stopniu regularnością spożycia i jest związane z określoną społeczno-psychologiczną degradacją jednostki”, a przez alkoholizm – fizyczne i psychologiczne uzależnienie połączone z degradacją jednostki². W literaturze podkreślano ściśle związki między tymi zachowaniami. „Pijaństwo, będące przejawem braku kultury i ciemnoty, prowadzi do utraty poczucia odpowiedzialności, osłabienia kontroli społecznej nad swoim postępowaniem, co sprzyja popełnieniu przestępstwa”³.

Okres I. – październik 1917 – lata trzydzieste XX w.

Niemal natychmiast po Rewolucji Październikowej w dokumencie *Обращение “К населению” от 5 ноября 1917 года*⁴ Włodzimierz Lenin wzywał do „tłumienia prób anarchii ze strony pijaków” (...). Była to odpowiedź na działania sił kontrrewolucyjnych, dokonujących w okresie od końca października do początku grudnia 1917 r. w miastach tzw. „pijanych pogromów”, czyli napadów na składy wina w różnych częściach Piotrogradu⁵. Przyczynę pogromów stanowiły przechowywane w ok. 700 składach win ogromne ilości tego trunku. W przekonaniu społeczeństwa stanowiły one potężne bogactwo, a zarazem przyczynę jego trudnej sytuacji materialnej po rewolucji. W dniu 26 listopada 1917 r. Wojskowo-rewolucyjny Komitet podjął decyzję o zniszczeniu tych zapasów⁶. W ten sposób „w tym okresie pijacy i chuligani stanęli w jednym szeregu z wrogami władzy radzieckiej”⁷. Następstwem tego było

² Н.Ф. Кузнецова, *Криминологическая характеристика взаимосвязи преступности и пьянства*, [w:] *Криминология*, red. В.Б. Коробейников, Н.Ф. Кузнецова, Москва 1988, s. 275.

³ Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский, *Курс советского уголовного права (часть общая)*, т. 2, Ленинград 1970, s. 67.

⁴ За: Д.В. Царев, *Советское законодательство об уголовной ответственности за преступления против основ конституционного строя и безопасности государства*, https://superinf.ru/view_help_stud.php?id=3147 (20.03.2017).

⁵ Т.И. Желудков, *op. cit.*, s. 2–3.

⁶ Л.Д. Мирошниченко, *История борьбы с пьянством и алкоголизмом в 20–30-х годах*, <http://www.medicus.ru/narcology/specialist/istoriya-borby-s-pyanstvom-i-alkogolizmom-v-20-30-h-godah-22527.phtml> (20.03.2017).

⁷ А.Ю. Перемолотова, *Противодействие преступлениям, совершаемым в состоянии алкогольного опьянения*, Рязань 2004, s. 9.

powołanie komisarza do walki z pijaństwem w tym mieście, któremu wszyscy, zarówno żołnierze, jak i osoby fizyczne mieli okazywać pełną współpracę oraz bez sprzeciwu wykonywać jego polecenia⁸.

Jako że „Trzeźwość traktowana była przez bolszewików jako ogólnopartyjna norma i jako jeden z bliższych celów rewolucji dla swego narodu”⁹ w kolejnych miesiącach, w poszczególnych częściach Związku Radzieckiego zaczęły obowiązywać akty różnej rangi przewidujące zakaz produkcji i sprzedaży alkoholu. Na przykład, w lutym 1918 r. w guberni Jekatierinosławskiej wydano zakaz produkcji oraz handlu wszelkimi napojami zawierającymi spirytus (wina, samogonu i surogatów napojów alkoholowych). Nakazano zamknięcie sklepów z tymi produktami, dopuszczając jedynie sprzedaż wina dla celów leczniczych oraz medycznych. Kontrolę nad przestrzeganiem zakazu miał sprawować odpowiedni organ – lokalne rady robotników, żołnierzy i chłopskich deputatów. Naruszanie wprowadzonych rozwiązań zagrożone było „prześladowaniem przez organy Robotniczego i Chłopskiego rządu, włącznie z możliwością przekazania sprawy sądowi trybunału rewolucyjnego”¹⁰. W tym czasie w innej części kraju – w Charkowie za sprzedaż alkoholu bez odpowiedniej zgody przewidziano konfiskatę mienia i karę więzienia do 6 miesięcy¹¹.

W ramach ochrony porządku publicznego w Instrukcji skierowanej do funkcjonariuszy milicji z 1918 r.¹² nakazywano zatrzymywać „pijanych, którzy chwieją się lub padają lub pozwalają na siebie krzyczeć, hałasują, śpiewają”. Podobnie, Prezydium Komitetu ds. obrony Kijowa w 1919 r.¹³ podjęło decyzję o zatrzymywaniu i karaniu wszystkich osób nietrzeźwych przebywających na ulicy tego miasta grzywną do 10 tys. rubli, aresztem i pracami przymusowymi na okres do 3 lat, a sprawców przestępstw popełnianych w stanie nietrzeźwości oraz osoby zajmujące się sprzedażą alkoholu – karą śmierci przez rozstrzelanie.

⁸ Постановление Совета Народных Комиссаров от 26 ноября (9 декабря) 1917 г. о назначении И.Ф. Выдзана комиссаром по борьбе с пьянством в Петрограде, *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 6.

⁹ А.Д. Мирошниченко, *op. cit.*

¹⁰ Обязательное постановление Екатеринославского губернского комитета Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов от 16 февраля 1918 г. “О запрещении выделки и продажи для питья спирта и других спиртных напитков”, *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 8–9.

¹¹ Приказ Харьковского главного штаба по борьбе с контрреволюцией от 17 февраля 1918 г. “О борьбе с пьянством и об упразднении должности харьковского военного комиссара”, *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 9.

¹² Инструкция милиционерам советской рабоче-крестьянской милиции, декабрь 1918 г., *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 10.

¹³ О мерах по борьбе с пьянством, принятых Президиумом Комитета обороны г. Киева от 1 августа 1919 г., *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 11.

W tym czasie wydano Постановление от 19 декабря 1919 года “О воспреещении на территории Р.С.Ф.С.Р. изготовления и продажи спирта, крепких напитков и не относящихся к напиткам спиртосодержащих веществ”¹⁴, będące pionierskim aktem określającym strategię wobec alkoholizmu. W ten sposób ustanowiono „pierwszy etap antyalkoholowej polityki totalitarnego państwa – etapu dyktatury trzeźwości”¹⁵. W Postanowieniu zakazano produkowania bez odpowiedniej zgody mocnych alkoholi, niezależnie od sposobu ich produkcji, mocy, czy ilości. Określono zawartość mocnego alkoholu (powyżej 1,5% spirytusu) – według Trallesa, a wino – do 12% spirytusu. Za zgodą rządu pozwolono sprzedawać alkohol, jedynie, na potrzeby lecznictwa czy nauki. Szczególnie surową odpowiedzialność przewidziano za jego zakup w niedozwolonych miejscach. Groziła za to kara konfiskaty alkoholu i konfiskaty całego majątku oraz pozbawienie wolności połączone z pracami przymusowymi na okres nie niższy niż 5 lat. Analogiczne kary groziły także m.in. za wyniesienie alkoholu z miejsca jego przechowywania oraz za wprowadzenie takiego alkoholu do obrotu. Wszczywanie postępowań w takich sprawach należało do milicji, inspekcji ds. uzależnień, inspekcji ds. zarządzania państwowymi przedsiębiorstwami przemysłu spirytusowego i przedstawiciele Ludowego Komisariatu Żywności. W Postanowieniu szczegółowo wskazano też zawartość protokołu prowadzonej sprawy. Rozpatrywane one były przez sądy ludowe, a w przypadku sprawców – urzędników – przez nadzwyczajne komisje i trybunały rewolucyjne¹⁶. Jednakże, pomimo tych ograniczeń, „produkcja samogonu z każdym dniem narastała, nie zważając na zagrożenie surowymi karami”¹⁷.

W pierwszej radzieckiej kodyfikacji karnej uregulowano dwie kwestie dotyczące alkoholu i alkoholizmu. Po pierwsze, w kodeksie karnym RSFSR z 1922 r.¹⁸ odniesiono się do problemu odpowiedzialności nietrzeźwych sprawców przestępstw. W art. 17 kk *a contrario* przewidziano, że osoby wprowadzające się w stan odurzenia alkoholowego w celu popełnienia przestępstwa ponoszą odpowiedzialność karną. Zatem, nie zaliczono ich do osób niepoczytalnych, tj. z niej zwolnionych. Po drugie, skryminalizowano nielegalną produkcję alkoholu. Wprowadzono art. 140 zakazujący wytwarzania „w celu zbytu wina, wódki i innych napojów alkoholowych bez wymaganej zgody lub powyżej dozwolonej mocy, a także niezgodnego z prawem przechowywania takich napojów w celu zbytu”. Zachowania te podlegały karze prac przymusowych

¹⁴ <http://www.consultant.ru> (20.03.2017).

¹⁵ Л.Ю. Перемолотова, *op. cit.*, s. 10.

¹⁶ <http://www.consultant.ru> (20.03.2017).

¹⁷ Л.Д. Мирошниченко, *op. cit.*

¹⁸ Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о введении в действие Уголовного кодекса РСФСР, www.library.ru (20.03.2017).

na okres do 1 roku z konfiskatą części mienia. Kontynuację zakazu stanowił art. 141 dotyczący naruszenia zasad handlu napojami alkoholowymi zagrożonymi odpowiedzialnością karną, który przewidywał za to karę pozbawienia wolności lub prace przymusowe na okres nie mniej niż 6 miesięcy lub grzywnę do 500 rubli w złocie.

W tym samym roku Постановление НКВД и НКЗ РСФСР с объявлением инструкции о продаже моноградных, плодово-ягодных и изюмных вин распивочно от 29 декабря 1922 г. в ресторанах и столовых¹⁹ administracyjnie uregulowało również sprzedaż wina w lokalach i restauracjach. W szczególności, określono w nim dopuszczalny wiek nabywców tego alkoholu, tj. powyżej 16 lat, wprowadzono obowiązek spożywania go w specjalnych kieliszkach oraz zakazano wynoszenia poza lokal. Sprzedaż wina nieodpowiedniej jakości (np. rozwodnionego) zagrożona była odpowiedzialnością karną.

W analizowanym okresie poważny problem w kraju stanowiła produkcja samogonu. Jak wynika z ówczesnej propagandowej prasy, co tydzień wykrywane i likwidowane były fabryki tego trunku. Podkreślano, że produkcją nielegalnego alkoholu zajmowała się znaczna część społeczeństwa, w tym na wsi – kułacy, a w mieście – mieszczenie i spekulanci²⁰. Przekonanie władzy o nasilaniu się tej kategorii przestępstw spowodowało wzmożenie walki z nią. Do skutecznego wykrywania i likwidowania miejsc produkcji samogonu motywowano szczególnie milicjantów, wypłacając im połowę wartości grzywny, uiszczonej przez zatrzymanego producenta samogonu. Wobec takiej zachęty ściganie ich stało się coraz bardziej efektywne. Organizowane masowe obławy prowadziły do wykrywania miejsc nielegalnej produkcji. Natomiast, sądom zalecano orzekanie surowych kar administracyjnych wobec osób biorących udział w tym procederze. Poza tym, przy okazji świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy wprowadzono specjalne „двухнедельники и месячники по борьбе с самогонкой”²¹. Fakt wzmożonego ścigania producentów samogonu w okresie przedświątecznym potwierdzał dokument²² nakazujący zwracanie szczególnej uwagi na mieszkańców obrzeży miast i podmiejskich wsi – miejsc nasilonej nielegalnej produkcji tego trunku.

Постановление ЦИК СССР и СНК СССР от 26 августа 1923 г., “О возобновлении производства и торговли спиртными напитками в СССР”²³ usankcjonowało pełną kontrolę państwa nad przemysłem spiry-

¹⁹ *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 17.

²⁰ *Борьба с самогоном. Сообщение газеты, Из истории борьбы с пьянством...*, s. 19.

²¹ А.Д. Мирошниченко, op. cit.

²² Циркуляр Наркомвнудел УСССР “Об усилении борьбы с самогонварением в связи с наступлением религиозных праздников” от 31 декабря 1923 г., *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 23.

²³ <http://project36.ru/index.php?> (20.03.2017).

tusowym. Nieco różniej Постановление ЦИК и СНК СССР от 28 августа 1925 года "О введении в действие положения о производстве"²⁴ zlikwidowało wszelkie obowiązujące dotąd ograniczenia dotyczące produkcji alkoholu. Określono moc trunku dopuszczonego do obrotu na 40% (wódka) i 60% (koniaki i likiery) według Trallesa. Jak tłumaczono, zmierzano w ten sposób do zmniejszenia nielegalnej produkcji samogonu i zwiększenia wpływów do budżetu. Uważano, że „sprzedaż wódki stanowi zło”, ale mniejsze niż „niewola zachodnioeuropejskich kapitalistów”²⁵.

W połowie lat dwudziestych XX w. władza zastanawiała się dlaczego w warunkach upadłego kapitalizmu, który uważano za główną przyczynę pijaństwa, społeczeństwo radzieckie nadal jest tak bardzo zainteresowane spożywaniem alkoholu. Wierzono bowiem, że nowy ustrój, poprawa bytu, rozwój kultury i sportu przyczyni się do spadku skali tego zjawiska. Natomiast, występująca wówczas sytuacja nie potwierdzała tego entuzjazmu. Nie spowodowała też spadku produkcji samogonu, który wytwarzano, zarówno na własne potrzeby, jak i na zarobek. Jego poważny walor stanowiła niewysoka cena²⁶.

Zdecydowano się więc nasilić zwalczanie procederu środkami karnoprawnymi. W kodeksie karnym RSFSR z 1926 r.²⁷ wprowadzono art. 101 przewidujący odpowiedzialność za wyprodukowanie bez wymaganej zgody lud powyżej dozwolonej mocy, w celu zbytu win, wódek i innych napojów alkoholowych, a także niezgodne z prawem przechowywanie w celu zbytu takich napojów. Zachowanie to zagrożono karą prac przymusowych na okres do 1 roku z fakultatywną konfiskatą części mienia. W art. 102 zabroniono produkcji i przechowywania samogonu w celu zbytu, a także handel nim. Za taki czyn przewidziano karę pozbawienia wolności lub prac przymusowych na okres do 1 roku z konfiskatą całości lub części mienia. Łagodniej, bo karą prac przymusowych na okres do 3 miesięcy, zagrożono powyższe zachowania podjęte, w szczególności, w wyniku bezrobocia lub w celu zaspokojenia minimalnych potrzeb swoich lub swojej rodziny. Natomiast, za wytworzenie, przechowywanie, naprawę i zbyt urządzeń służących do produkcji samogonu przewidziano pozbawienie wolności lub prace przymusowe na okres do roku lub grzywnę do 500 rubli.

Jako że w 1926 r. wystąpił znaczny, zwłaszcza na wsiach, wzrost liczby przestępstw popełnianych w stanie nietrzeźwości, w tym zabójstw i uszczerbków na zdrowiu²⁸, dlatego podjęto kolejne decyzje. Wydano Постановление

²⁴ http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2622.htm (20.03.2017).

²⁵ Л.Д. Мирошниченко, *op. cit.*

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ Постановление от 22 ноября 1926 года Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о введении в действие Уголовного кодекса РСФСР, www.soldat.ru (21.03.2017).

²⁸ Л.Ю. Перемолотова, *op. cit.*, s. 11.

СНК РСФСР “О мерах ограничения продажи спиртных напитков” от 4 марта 1927 г.²⁹, w którym zabroniono sprzedaży alkoholu określonym kategoriom osób (małoletnim i nietrzeźwym), a także w niektórych miejscach (teatralnych bufetach, klubach kulturalno-oświatowych). Radzie Komisarzy Ludowych i innym komitetom wykonawczym nadano prawo zakazywania lub odbierania posiadanego prawa sprzedaży alkoholu. Dotyczyło to wszystkich wyrobów alkoholowych poza bezalkoholowym piwem i winem. Naruszenie ustanowionego prawa zagrożone było odpowiedzialnością administracyjną (gdy po raz pierwszy) i odpowiedzialnością karną (gdy przepisy naruszono po raz drugi).

W tym samym roku, po raz pierwszy w ustawodawstwie radzieckim, uregulowano kwestie dotyczące leczenia osób uzależnionych. Приказ ЦАУ от 14 апреля 1927 года № 53 “С объявлением инструкции по применению принудительного лечения алкоголиков, представляющих социальную опасность”³⁰ przewidywał, że przymusowemu leczeniu poddane powinny być osoby posiadające zaburzenia psychiczne z powodu alkoholizmu, systematycznie naruszające porządek prawny oraz zagrażające bezpieczeństwu rodziny i innych osób, a także niszczące mienie. Wskazano organy wnioskujące o taki środek i organy go wykonujące, a także tryb składania skarg na niewłaściwe leczenie.

W 1928 r. kolejny raz restrykcyjnie potraktowano proceder bimbrownictwa. Wydając Постановление ВЦИК и СНК РСФСР “О мерах усиления борьбы с самогонварением” от 2 января 1928 г.³¹ całkowicie zabroniono produkcji i przechowywania samogonu nawet bez celu zbytu, jak również tych czynności dokonywanych niekoniecznie na ogromną skalę oraz wytwarzania, przechowywania, naprawy i zbytu nie na skalę przemysłową urzędzeń służących do produkcji samogonu. Zatem, zabroniono wszelkich zachowań związanych z obrotem tym trunkiem. Za naruszenie tego prawa groziła odpowiedzialność administracyjna – prace przymusowe na okres do 2 tygodni lub grzywna do 25 rubli (wymierzał je komitet wykonawczy lub naczelnik rejonowych oddziałów administracyjnych) lub prace przymusowe na okres do 1 miesiąca lub grzywna do 100 rubli (wymierzał je naczelnik okręgowych oddziałów administracyjnych).

W kolejnym roku kontynuowano surową politykę antyalkoholową. Wydając Постановление СНК РСФСР “О мерах ограничения торговли спиртными напитками” от 29 января 1929 г.³² zabroniono otwierania nowych miejsc sprzedaży alkoholu w miastach przemysłowych i okolicach robotniczych

²⁹ СУ РСФСР 1927, № 24, ст. 158.

³⁰ *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 39–41.

³¹ СУ РСФСР 1928, № 7, ст. 60.

³² СУ РСФСР 1929, № 20, ст. 224.

osiedli, a także – na wniosek organizacji robotniczych nakazano zamykanie już istniejących. Ponadto, zabroniono sprzedaży alkoholu w dni odpoczynku (wolne od pracy) i w dni wypłaty wynagrodzenia robotnikom (w pobliżu fabryk). Zakazano też obrotu alkoholem m.in. w kinach, teatrach, parkach, łaźniach, jak też w stołówkach prywatnych i państwowych.

W latach 1928–1929 tak mocno wybrzmiewały hasła o potrzebie trzeźwości, że w związku z tym zorganizowano szereg konferencji tematycznych, kursy propagandy antyalkoholowej, a także powoływano nowe organizacje zajmujące się profilaktyką antyalkoholową. W akcje propagandowe angażowano także dzieci, które uczestniczyły w około 200 demonstracjach przeciwko alkoholizmowi dorosłych. Towarzyszyło im hasło: „Wylać całą wódkę”, „Potrzebujemy trzeźwych rodziców”, „Rozstrzeliwać pijaków”³³.

Jak wynika z prezentacji wdrażanych rozwiązań, zmierzały one, przede wszystkim, do zaostrożenia odpowiedzialności za przebywanie w miejscach publicznych w stanie nietrzeźwości, wprowadzania różnych przejawów reglamentacji w zakresie dostępności czy produkcji alkoholu, w tym samogonu oraz do przymusowego leczenia alkoholików. Można uznać je za podstawowe fundamenty antyalkoholowej polityki ówczesnej władzy, która jednakże, w analizowanym okresie nie przyniosła spodziewanych rezultatów.

W latach trzydziestych XX w. państwowy przemysł spirytusowy rozwijał się dobrze. Niedrogi alkohol był łatwo dostępny w piwiarniach i restauracjach oraz klubach bilardowych (tylko piwo), a poziom spożycia, według dostępnych danych, był niewysoki³⁴. W latach 1930–1940 nastąpił widoczny spadek spożycia alkoholu na osobę – z 3 litrów w 1938 r. do 1,9 litra w 1940 r. Podkreślano też obniżenie poziomu „pijanej przestępczości”³⁵. W ramach dbałości o wysoką, światową jakość radzieckich wódek w 1937 r. we wszystkich gorzelniach zunifikowano ich receptury oraz rozszerzono asortyment³⁶.

Okres II. – koniec lat pięćdziesiątych – początek lat siedemdziesiątych XX wieku

W kolejnym okresie tendencję spadkową zastąpił trend zwyżkowy spożycia alkoholu na osobę: od 1,85 l w 1950 r. do 6,7 l w 1970 r.³⁷ W związku z tym, w ramach nasilenia walki z alkoholizmem wydając Постановление ЦК КПСС

³³ А.Д. Мирошниченко, op. cit.

³⁴ Ibidem.

³⁵ А.Ю. Перемолотова, op. cit., s. 13.

³⁶ Государственная монополия на производство водки в России, <http://project36.ru/index.php?> (21.03.2017).

³⁷ А.Ю. Перемолотова, op. cit., s. 13.

и Советского правительства от 15 декабря 1958 года “Об усилении борьбы с пьянством и о наведении порядка в торговле крепкими спиртными напитками”³⁸ zobowiązano organizacje partyjne, związkowe i komсомольские do prowadzenia pracy wychowawczej wśród społeczeństwa, a także do okazywania nietolerancji wobec osób nadużywających alkoholu. Do poprawy zachęcano zwłaszcza komunistów mających takie problemy. Organy państwowe zobowiązano do podjęcia konkretnych działań: zabezpieczenia warunków do przymusowego leczenia alkoholików czy do pozbawiania alkoholików praw rodzicielskich. Wprowadzono kolejne obostrzenia co do miejsc sprzedaży, np. zakaz sprzedaży w sklepach spożywczych, kawiarniach i bufetach. Ograniczono sprzedaż alkoholu na dworcach i w portach lotniczych. Nie wolno było sprzedawać alkoholu w okolicy szpitali, szkół, sanatoriów oraz w miejscach publicznego odpoczynku. Zakazano jego sprzedaży nieletnim. W przeciwdziałanie nadużywaniu alkoholu angażowano dobrowolne drużyny ludowe. W 1960 r. do ich zadań zaliczono m.in. obowiązek prowadzenia wspólnej z organami milicji, sądu i prokuratury „aktywnej walki pijaństwem”³⁹.

W tym czasie poza środkami administracyjnymi, odpowiednią reakcją przewidziano w kodeksie karnym RSFSR z 1960 r.⁴⁰ W art. 12, art. 39 uregulowano kwestie dotyczące odpowiedzialności karnej za przestępstwa popełnione w stanie nietrzeźwości. W art. 12 przyjęto, że sprawca przestępstwa popełnionego w stanie nietrzeźwości, nie podlega uwolnieniu z odpowiedzialności karnej. Nie dotyczyło to oczywiście upojenia patologicznego⁴¹. Art. 39 uczynił „popełnienie przestępstwa związanego z wykorzystaniem źródła zwiększonego niebezpieczeństwa przez osobę znajdującą się w stanie nietrzeźwości” okolicznością wpływającą na zaostrzenie kary. Pod owym pojęciem należało rozumieć różne rodzaje i środki transportu, których nienależyte wykorzystanie powodowało szkody⁴². Z kolei, w świetle art. 62 alkoholika popełniającego przestępstwo w stanie nietrzeźwości na wniosek określonych organizacji, sąd mógł skierować na przymusowe leczenie. Taki skazany na karę niezwiązaną z pozbawieniem wolności odbywał leczenie w placówkach służby zdrowia w specjalnym trybie. Natomiast, skazany na wymienioną karę podlegał leczeniu w czasie jej odbywania, a w razie potrzeby, także po opuszczeniu zakładu

³⁸ *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 77–81.

³⁹ Положение о добровольных народных дружинах РСФСР по охране общественного порядка от 30 марта 1960 года, СП РСФСР 1960, Нр 14, ст. 56.

⁴⁰ Уголовный кодекс РСФСР от 27 октября 1960 г., Ведомости Верховного Совета РСФСР от 31 октября 1960 года. № 40. ст. 591, http://www.lawrussia.ru/bigtexts/law_3558/ (21.03.2017).

⁴¹ *Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г.*, ред. Г.П. Тихонова, А.А. Большаков, Ленинград 1962, s. 38.

⁴² *Ibidem*, s. 100–101.

karnego w placówkach służby zdrowia w specjalnym trybie⁴³. O przerwaniu leczenia decydował sąd na podstawie informacji placówki służby zdrowia, w której prowadzone było leczenie alkoholika. W przypadku popełnienia przestępstwa przez osobę nadużywającą alkoholu i powodującą przez to trudną sytuację materialną swojej rodziny, sąd, obok kary niezwiązanej z pozbawieniem wolności, mógł orzec na wniosek określonej organizacji dozór kuratora.

Wydając Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 8 мая 1961 г. "Об усилении ответственности за самогонование и изготовление других спиртных напитков домашней выработки"⁴⁴ ponownie rozwinęto zakres odpowiedzialności karnej za wytwarzanie, przechowywanie napojów alkoholowych domowej produkcji bez celu zbytu, jak też wytwarzanie, przechowywanie urządzeń do produkcji bez celu zbytu. Czyny te zagrożono karą pozbawienia wolności na okres do 1 roku lub grzywną do 300 rubli. Natomiast, za powyższe czynności w celu zbytu przewidziano karę pozbawienia wolności na okres od 1 roku do 3 lat z fakultatywną konfiskatą mienia. Poza tym, za takie zachowania wprowadzono też odpowiedzialność administracyjną (grzywna lub powiadomienie organizacji robotniczych).

Wobec alkoholików kształtowano też odpowiednią politykę karną prowadzoną przez sądy. Постановление Пленума Верховного Суда РСФСР от 10 июня 1961 г. с изменениями, вынесенными Пленумом Верховного Суда РСФСР от 11 сентября 1962 г.⁴⁵ zobowiązało sędziów do ustalania wszystkich okoliczności nielegalnego obrotu alkoholem (produkcja, handel, przechowywanie), tak, by „ani jedna osoba nie pozostała bezkarna”, w tym pomocnicy i podżegacze. W 1966 r. popełnienie przestępstwa w stanie nietrzeźwości przyjęto traktować jako okoliczność wpływającą na zaostrenie kary. Rozwiązanie to dotyczyło chuligaństwa⁴⁶.

W kolejnych latach próbowano zmienić politykę wobec alkoholu. Wydając Постановление ЦК КПСС и Совмина СССР от 16 мая 1972 года "О мерах по усилению борьбы против пьянства и алкоголизма"⁴⁷ zdecydowano, że w celu obniżenia poziomu spożycia napojów spirytusowych należy m.in. „znacząco rozszerzyć produkcję napojów bezalkoholowych, po to, by w pełni zabezpieczyć zapotrzebowanie ludności na te napoje.” Zezwolono na większą produkcję wina i piwa. Zezwolono, by sprzedaż alkoholu

⁴³ Sąd nie orzeka czasu trwania leczenia. Warunkiem jego zakończenia jest odbycie kursu leczniczego i przekonanie o braku niebezpieczeństwa ponownego dokonania przestępstwa w stanie nietrzeźwości. Zob.: *Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г...*, s. 139.

⁴⁴ Ведомости Верховного Совета РСФСР 1961, № 18.

⁴⁵ Бюллетень Верховного Суда РСФСР 1962, № 10.

⁴⁶ Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 8 июля 1966 г. "Об усилении ответственности за хулиганство", *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 86.

⁴⁷ *Из истории борьбы с пьянством...*, s. 91–93.

o mocy 30% i powyżej odbywała się między 11.00 a 19.00. Utrzymano nadal istniejący szereg obostrzeń co do wieku klientów i miejsc sprzedaży alkoholu.

W ramach zwalczania alkoholizmu wydano Положение о Комиссиях по борьбе с пьянством от 21 августа 1972 г.⁴⁸ powołujące komisje do walki z pijaństwem. Do ich zadań należały m.in.: koordynacja działalności organów państwowych i organizacji społecznych ukierunkowanych na zwalczanie pijaństwa oraz podejmowanie działań zapobiegawczych. Były one usytuowane, zarówno na lokalnych szczeblach władzy, jak i w Radzie Ministrów RSFSR. Uznano, że działania te były konieczne, ponieważ w latach 1970. znacznie obniżyła się granica wieku osób spożywających alkohol⁴⁹.

W 1974 r. powrócono do kwestii leczenia osób uzależnionych. Wydano Указ Президиум Верховного Совета РСФСР от 1 марта 1974 года "О принудительном лечении и трудовом перевоспитании хронических алкоголиков"⁵⁰, w którym przyjęto, że chroniczni alkoholicy muszą przejść specjalistyczne leczenie w leczniczo-profilaktycznych placówkach służby zdrowia. Wniosek o jego zastosowanie mogła złożyć organizacja społeczna, robotnicza, państwowa, bliscy alkoholika. Koszty pobytu pokrywał chory ze swego wynagrodzenia lub emerytury. Na leczenie nie mogły być skierowane m.in. kobiety po 55. i mężczyźni po 60. roku życia oraz nieletni do 18 roku życia, a także inwalidzi i kobiety w ciąży.

Powyższe regulacje cechowało dalsze nasilenie ograniczenia dostępności alkoholu i zwalczanie produkcji samogonu. Antyalkoholowa polityka lat 1950–1970 nie była jednak skuteczna, głównie z powodu zainteresowania państwa w osiągnięciu dochodów do budżetu z obrotu alkoholem⁵¹. Związane to było z tym, że w ZSRR około 30% dochodów państwa stanowiły zyski ze sprzedaży alkoholu. Wynikało to z monopolistycznej roli państwa w zakresie produkcji⁵².

Okres III. – połowa lat osiemdziesiątych XX wieku – 1991

Wraz ze zmianami społeczno-politycznymi w ZSRR w 1985 r. rozpoczęto wielką kampanię antyalkoholową. Jej inicjatorami byli członkowie Biura Politycznego KC KPSS M.S. Sołomiencew i J.K. Ligaczow. Przyjęto wówczas 2 akty:

⁴⁸ Бюллетень Верховного Совета РСФСР 1972, № 34, ст. 845.

⁴⁹ Н.Ф. Кузнецова, *op. cit.*, s. 275.

⁵⁰ <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=2744&dst=100002/#0> (20.03.2017).

⁵¹ Л.Ю. Перемолотова, *op. cit.*, s. 15.

⁵² И.М. Мащевич, *Теория и история криминологии права. Алкоголизм и наркотизм в России, "Российский криминологический взгляд"* 2009, № 3, s. 254.

Постановление ЦК КПСС от 7 мая 1985 “О мерах по преодолению пьянства и алкоголизма”⁵³ i Постановление Президиум Верховного Совета СССР от 16 мая 1985 года “Об усилении борьбы с пьянством”⁵⁴. W pierwszym stwierdzono, że „problem pijaństwa i alkoholizmu w kraju w ostatnich latach zaostrzył się”, a „Walka z tym społecznie niebezpiecznym złem prowadzona była w sposób kampanijny, bez koniecznej organizacji i konsekwencji”. Wskazywał on na moralny upadek społeczeństwa i potrzebę odnowy w duchu *pieriestrojki*. Zauważał, że alkohol stanowi przyczynę „upadku wartości moralno-obyczajowych wśród budowniczych komunizmu” i ich niewłaściwego stosunku do pracy⁵⁵. Podkreślał potrzebę wzmocnienia walki z alkoholizmem poprzez ograniczenie produkcji alkoholu, liczby miejsc i czasu jego sprzedaży.

Drugi akt przewidywał kary administracyjne i środki karne. Pod groźbą nagany lub grzywny administracyjnej w wysokości od 20 do 30 rubli zabroniono w nim spożywania napojów spirytusowych, w szczególności, na ulicach, stadionach, parkach, środkach transportu, oprócz miejsc handlu i lokali gastronomicznych, jak też przebywania w miejscu publicznym w stanie nietrzeźwości. Wyższą grzywną zagrożono wymienione zachowania popełnione ponownie w ciągu roku. Surowsze kary administracyjne, w tym prace poprawcze lub areszt administracyjny do 15 dób przewidziano za kolejne takie zachowania. Ponadto, spożywanie alkoholu lub przebywanie w stanie nietrzeźwości w miejscu pracy zagrożono grzywną od 30 do 50 rubli. Kara administracyjna grzywny od 50 do 100 rubli przewidziana była też wobec przełożonych pracowników uczestniczących w rozpijaniu swych podwładnych. Grzywnę administracyjną wprowadzono ponadto za zakup samogonu lub innych produktów alkoholowych domowej produkcji, za naruszenie zasad handlu wódką i innymi napojami spirytusowymi przez sprzedawców, doprowadzenie nieletniego do stanu nietrzeźwości, spekulację alkoholem (łącznie z konfiskatą przedmiotów tego procederu). Natomiast, odpowiedzialność karną przewidziano za wytworzenie lub przechowywanie bez celu zbytu samogonu, araku, wódki i innych napojów spirytusowych oraz urządzeń do ich produkcji.

Równocześnie, w 1985 r. i w 1986 r. znacznie podniesiono ceny na alkohol, by zniechęcić do jego zakupu. Według oficjalnych danych w 1987 r. spożycie go spadło o 63,5% w porównaniu z 1984 r.; znacznie wzrosło natomiast zapotrzebowanie na samogon⁵⁶.

⁵³ history4you.ru/.../d1ba9000-f850-4535-bacd-9c60df87c2f4 (22.03.2017).

⁵⁴ <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssr2607.htm> (22.03.2017).

⁵⁵ *Антиалкогольная кампания в СССР*, <http://back-in-ussr.info/2012/03/antialkogolnaya-kampaniya-v-sssr/> (22.03.2017).

⁵⁶ А.В. Немцов, *Потребление алкоголя и смертность в России, “Социологические исследования”* 1997, nr 9, s. 113 i 114.

Niestety, w wyniku wprowadzonych regulacji upadło wiele winiarni i innych przedsiębiorstw produkujących alkohol w ZSRR. Nastąpił wręcz demontaż przemysłu spirytusowego. Znaczna część producentów poniosła ogromne straty, co spowodowało mniejszy wpływ podatków do budżetu państwa. Taka polityka wywołała też niezadowolenie społeczeństwa, kolejki w sklepach, rozwój produkcji samogonu oraz spekulacji i wzrost śmiertelności ludzi. W latach 1990. uznano ją za błędną⁵⁷.

W 1988 r. wydano Постановление ЦК КПСС от 25 октября 1988 г. "О ходе выполнения постановления ЦК КПСС по вопросам усиления борьбы с пьянством и алкоголизмом"⁵⁸, które położyło kres kampanii antyalkoholowej.

Podsumowując powyższe informacje należy stwierdzić, że przeciwdziałanie i zwalczanie alkoholizmu w państwie radzieckim było bardzo trudne, ponieważ istnienie i rozwój zjawiska wynikał z przyzwyczajęń, obyczajów i stereotypów występujących w społeczeństwie od pokoleń. Był też uwarunkowany wielowiekową tradycją różnych narodów Rosji⁵⁹.

Wobec alkoholizmu reagowano, zarówno prawem administracyjnym, jak i prawem karnym. Przepisy miały charakter kodeksowy oraz pozakodeksowy. Ustawodawstwo regulowało, przede wszystkim, kwestie dotyczące ograniczania spożycia alkoholu, jak też jego produkcji i handlu przez osoby fizyczne i gorzelnie oraz odpowiedzialności osób popełniających przestępstwa w stanie nietrzeźwości, a także przymusowego leczenia uzależnionych. W szczególności, przewidywały przedsięwzięcia o charakterze organizacyjnym, ekonomicznym i wychowawczym. Jednakże, stosowane środki administracyjne i karne były bardzo surowe, często nieadekwatne do społecznego niebezpieczeństwa czynu. W założeniu miały mieć charakter odstraszący wobec naruszających prawo. Nie rozwiązały jednak problemu alkoholizmu w tym kraju.

Bibliografia

Źródła prawa

Инструкция милиционерам советской рабоче-крестьянской милиции, декабрь 1918 г., [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонованием в советском государстве (1917–1985 гг.)*.

⁵⁷ *Государственная монополия...*, op. cit.

⁵⁸ www.narcom.ru/publ/info/811 (22.03.2017).

⁵⁹ Н.Ф. Кузнецова, op. cit., s. 278–280. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский, op. cit., s. 68.

- Циркуляр Наркомвнудел УСССР “Об усилении борьбы с самогонварением в связи с наступлением религиозных праздников” от 31 декабря 1923 г., [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Обязательное постановление Екатеринославского губернского комитета Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов от 16 февраля 1918 г. “О запрещении выделки и продажи для питья спирта и других спиртных напитков”, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- О мерах по борьбе с пьянством, принятых Президиумом Комитета обороны г. Киева от 1 августа 1919 г., [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Положение о добровольных народных дружинах РСФСР по охране общественного порядка от 30 марта 1960 года, СП РСФСР 1960, Нр 14, ст. 56.
- Положение о Комиссиях по борьбе с пьянством от 21 августа 1972 г., Бюллетень Верховного Совета РСФСР 1972, Нр 34, ст. 845.
- Постановление Совета Народных Комиссаров от 26 ноября (9 декабря) 1917 г. о назначении И.Ф. Выдзана комиссаром по борьбе с пьянством в Петрограде, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Постановление от 19 декабря 1919 года “О воспрещении на территории Р.С.Ф.С.Р. изготовления и продажи спирта, крепких напитков и не относящихся к напиткам спиртосодержащих веществ”, <http://www.consultant.ru> (20.03.2017).
- Постновление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о введении в действие Уголовного кодекса РСФСР, www.library.ru (20.03.2017).
- Постановление НКВД и НКЗ РСФСР с объявлением инструкции о продаже моноградных, плодово-ягодных и изюмных вин распивочно от 29 декабря 1922 г. в ресторанах и столовых, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Постановление ЦИК СССР и СНК СССР от 26 августа 1923 г., “О возобновлении производства и торговли спиртными напитками в СССР”, <http://project36.ru/index.php?> (20.03.2017).
- Постановление ЦИК и СНК СССР от 28 августа 1925 года “О введении в действие положения о производстве”, http://www.libussr.ru/doc-ussr/ussr_2622.htm (20.03.2017).
- Постновление от 22 ноября 1926 года Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о введении в действие Уголовного кодекса РСФСР, www.soldat.ru (21.03.2017).
- Постановление СНК РСФСР “О мерах ограничения продажи спиртных напитков” от 4 марта 1927 г., СУ РСФСР 1927, Нр 24, ст. 158.

- Постановление ВЦИК и СНК РСФСР “О мерах усиления борьбы с самогонноварением” от 2 января 1928 г., СУ РСФСР 1928, Нр 7, ст. 60.
- Постановление СНК РСФСР “О мерах ограничения торговли спиртными напитками” от 29 января 1929 г., СУ РСФСР 1929, Нр 20, ст. 224.
- Постановление ЦК КПСС и Советского правительства от 15 декабря 1958 года “Об усилении борьбы с пьянством и о наведении порядка в торговле крепкими спиртными напитками”, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонноварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Постановление Пленума Верховного Суда РСФСР от 10 июня 1961 г. с изменениями, вынесенными Пленумом Верховного Суда РСФСР от 11 сентября 1962 г., Бюллетень Верховного Суда РСФСР 1962, Нр 10.
- Постановление ЦК КПСС от 7 мая 1985 “О мерах по преодолению пьянства и алкоголизма”, history4you.ru/.../d1ba9000-f850-4535-bacd-9c60df87c2f4 (22.03.2017).
- Постановление Президиум Верховного Совета СССР от 16 мая 1985 года “Об усилении борьбы с пьянством”, <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss2607.htm> (22.03.2017).
- Постановление ЦК КПСС от 25 октября 1988 г. “О ходе выполнения постановления ЦК КПСС по вопросам усиления борьбы с пьянством и алкоголизмом”, www.narcom.ru/publ/info/811 (22.03.2017).
- Приказ Харьковского главного штаба по борьбе с контрреволюцией от 17 февраля 1918 г. “О борьбе с пьянством и об упразднении должности харьковского военного комиссара”, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонноварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Приказ ЦАУ от 14 апреля 1927 года Нр 53 “С объявлением инструкции по применению принудительного лечения алкоголиков, представляющих социальную опасность”, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонноварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Уголовный кодекс РСФСР от 27 октября 1960 г., Ведомости Верховного Совета РСФСР от 31 октября 1960 года. № 40. ст. 591., http://www.lawrussia.ru/bigtexts/law_3558/ (21.03.2017).
- Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 8 мая 1961 г. “Об усилении ответственности за самогонноварение и изготовление других спиртных напитков домашней выработки”, Ведомости Верховного Совета РСФСР 1961, Нр 18.
- Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 8 июля 1966 г. “Об усилении ответственности за хулиганство”, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонноварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Указ Президиум Верховного Совета РСФСР от 1 марта 1974 года “О принудительном лечении и трудовом перевоспитании хронических алкоголиков”, <http://www.consultant.ru> (20.03.2017).

Literatura

- Антиалкогольная кампания в СССР*, <http://back-in-ussr.info/2012/03/antialkogolnaya-kampaniya-v-sssr/> (22.03.2017).
- Беляев Н.А., Шаргородский М.Д., *Курс советского уголовного права (часть общая)*, т. 2, Ленинград 1970.
- Борьба с самогонном. Сообщение газеты*, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*.
- Царев Д.В., *Советское законодательство об уголовной ответственности за преступления против основ конституционного строя и безопасности государства*, https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=3147 (20.03.2017).
- Государственная монополия на производство водки в России*, <http://project36.ru/index.php?> (21.03.2017).
- Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г.*, ред. Г.П. Тихонова, А.А. Большаков, Ленинград 1962.
- Кузнецова Н.Ф., *Криминологическая характеристика взаимосвязи преступности и пьянства*, [w:] *Криминология*, ред. В.Б. Коробейников, Н.Ф. Кузнецова, Москва 1988.
- Мацкевич И.М., *Теория и история криминологии права. Алкоголизм и наркотизм в России*, “Российский криминологический взгляд” 2009, nr 3.
- Мирошниченко Л.Д., *История борьбы с пьянством и алкоголизмом в 20–30-х годах*, <http://www.medicus.ru/narcology/specialist/istoriya-borby-s-pyanstvov-i-alkogolizmom-v-20-30-h-godah-22527.phtml> (20.03.2017).
- Немцов А.В., *Потребление алкоголя и смертность в России*, “Социологические исследования” 1997, nr 9.
- Перемолотова Л.Ю., *Противодействие преступлениям, совершаемым в состоянии алкогольного опьянения*, Рязань 2004.
- Желудков Т.И., *Предисловие*, [w:] *Из истории борьбы с пьянством, алкоголизмом, самогонварением в советском государстве (1917–1985 гг.)*, Академия МВД СССР, Москва 1988.

Piotr Fiedorczyk

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: fiedorczyk@uwb.edu.pl

telefon: 48 85 745 7153

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5456-0394>

Aron Daniel Józwicki

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: aron.jozwicki@gmail.com

telefon: 48 85 745 7153

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.06

O krótkich dziejach polskich „Voprosov ugovnogo i graždanskogo prava”

SUMMARY

A short history of the Polish ‘Voprosy ugovnogo i graždanskogo prava’

This essay presents a short analysis of Stalin solicitors in their efforts to establish a Russian legal journal on the Polish market. The “Voprosov ugovnogo i graždanskogo prava”, was released as a quarterly addition to a monthly journal “Nowe Prawo”. With the first edition published on the 16th of March 1951, the journal was originally aimed at legal academics in the USSR and other socialist republics. Its’ main purpose was to explore Polish criminal and civil laws and to present a study on development of the socialist system in Poland. The content of journal articles reaffirmed commitment of the Polish legal academia in implementation of Soviet ideology in teaching law.

Key words: Consultative and Scientific Committee, New Law, Democratic Law Review, law of Stalinist Poland, Socialism, Marxism, education of law in Poland 1950

Słowa kluczowe: Komisja Konsultacyjno-Naukowa, Nowe Prawo, Demokratyczny Przegląd Prawniczy, prawo w stalinowskiej Polsce, socjalizm, marksizm, nauka prawa w Polsce 1950

Rok 1948 okazał się początkiem burzliwych przemian nie tylko w sferze politycznej, ale również w nauce polskiej. Wkrótce po odsunięciu W. Gomułki oraz po przejściu pełni władzy przez ekipę Bolesława Bieruta nastąpił przyspieszony proces sowietyzacji powojennej Polski. Z uwagi na fakt, iż ostatecznie zlikwidowano „odchylenie prawicowonacjonalistyczne w partii”, nowy układ

rzządzających z łatwością wpływał na wszelkie sfery życia społecznego. Nieuniknione było narzucenie wzorców radzieckich niemal w każdej dziedzinie życia codziennego. Przyjmując stalinowskie metody zarządzania państwem, zmierzając w rewolucyjnym tempie ku socjalizmowi, nie było możliwości pominięcia jednej z najistotniejszych gałęzi nauki, mianowicie prawa, stanowiącego fragment marksistowskiej nadbudowy. W tym kontekście pojawiało się zagadnienie kodyfikacji prawa w duchu sowieckim¹. Rozpoczęte wcześniej próby kodyfikacji prawa karnego i cywilnego zostały uznane za zbyt „burżuazyjne”, zatem dalsze prace nad projektami nie mogły już być kontynuowane w dotychczasowej koncepcji. Rozwój prawa, w tym prawa cywilnego i karnego, miał zmierzać wyłącznie w kierunku budowy ustroju socjalistycznego, i to w trybie przyspieszonym. W zawiązku z „postępowymi” założeniami ideologicznymi, wszelkie nowe zmiany i reformy cząstkowe, wprowadzano zgodnie z założeniami przyspieszonej sowietyzacji².

Proces czerpania z wzorców radzieckich, mimo iż miał charakter przyspieszony, wcale nie przeminął tak szybko jak logika podpowiada. Można wręcz uznać, że jego skutki, szczególnie w dziedzinie prawa, były tak zakorzenione, jak zakorzeniony był system komunistyczny w Polsce. Zmiany były wyraźne w każdej dziedzinie nauki, bo zmieniła się ideologia, bo podległość nowej idei wiodącej nagradzano.

Celowo zwróciliśmy uwagę na drastyczne przemiany u schyłku lat czterdziestych ubiegłego wieku i lat kolejnych, mimo że są one dość dokładnie opisane w pracach naukowych odnoszących się do tamtego okresu. W naukach prawnych w październiku 1950 r. istniejący dotychczas organ prasowy Ministerstwa Sprawiedliwości „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” (wydawany w latach 1944–1950) przyjął nazwę „Nowe Prawo”. Trudno jest to dziś ocenić, lecz wydaje się, że miało to wydźwięk nie tylko symboliczny, ale i dosłowny. „Nowe prawo”, nad którym stale pracowano i które zostało skodyfikowane w konsekwencji kolejnych przemian już w latach sześćdziesiątych, przetrwało praktycznie do upadku systemu komunistycznego, a w przypadku kodyfikacji cywilnych obowiązuje nieprzerwanie do dziś.

Zmiana nazwy czasopisma na „Nowe Prawo” była więc zapowiedzią, ale także wyrazem zmian prawnych i ustrojowych w Polsce. Dawał temu wyraz artykuł wstępny w pierwszym numerze „Nowego Prawa”: „zmiana nazwy naszego pisma, połączona z reorganizacją komitetu redakcyjnego, jest ściśle powiązana z dwoma ogromnie doniosłymi i naczelnymi problemami, jakie mamy obecnie na odcinku wymiaru sprawiedliwości”. Były nimi „wielka reforma ustroju i organizacji wymiaru sprawiedliwości z dnia 20 lipca 1950 r.” oraz

¹ H. Świątkowski, *Za wzorem prawa kraju socjalizmu*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1949, nr 11, s. 3–6.

² A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999, s. 232.

początek prac nad kodyfikacjami, wynikający z uchwały Prezydium Rządu z 27 września 1950 r.³ „Opracowanie nowych kodeksów pod względem treści i formy opartych na założeniach nauki marksistowskiej, na bogatym doświadczeniu prawa radzieckiego, odpowiadających naszemu etapowi rozwojowemu, konkretnym warunkom i potrzebom – to ogromne zadanie, wymagające poważnych, intensywnych wysiłków. Wymaga to poważnej, rzetelnej pracy badawczej, gruntownego przygotowania teoretycznego, opracowania wielu problemów z punktu widzenia naszych konkretnych potrzeb, wymaga wzmożonej pracy organizacyjnej” – pisali redaktorzy „Nowego Prawa” w artykule wstępnym⁴.

Już w 1950 r. ówczesni redaktorzy czasopisma i osoby zaangażowane w wydawanie „Nowego Prawa” wystąpiły z inicjatywą dołączenia do czasopisma stałego miesięcznego dodatku w języku rosyjskim. Miał on nosić nazwę „Voprosy ugołownogo i graždanskogo prava”. Inicjatywa miała ziścić się już w listopadzie 1950 r. Wtedy bowiem zamierzano wydać pierwszy numer wspomnianego miesięcznika prawniczego w języku rosyjskim, w nakładzie 1000 egzemplarzy. Wydawcą miało być Ministerstwo Sprawiedliwości, zaś organem odpowiedzialnym Komisja Konsultacyjno-Naukowa (KKN) przy Ministerstwie Sprawiedliwości⁵. Warto zatem poświęcić miejsce Komisji Konsultacyjno-Naukowej i osobom zaangażowanym w jej funkcjonowanie.

Komisję Konsultacyjno-Naukową powołano zarządzeniem ministra sprawiedliwości Henryka Świątkowskiego z dnia 30 września 1949 r. Treść zarządzenia regulująca podstawy prawne Komisji nie była zbyt rozbudowana, w zasadzie ograniczona była do kwestii organizacji Komisji i zakresu jej pracy. Krótko opisane uprawnienia wyraźnie wskazują, iż twór powstały na mocy tych przepisów odegrać ma wiodącą rolę w kształtowaniu polskiej stalinowskiej myśli prawniczej. Komisja realizując swe zadania miała wpływ nie tylko na naukę i kierunek jej rozwoju, ale także na nauczanie prawa⁶.

Za cel główny powołania KKN można uznać treść ustępu 1, który stwierdza, że Komisję powołano „w celu teoretycznego opracowania i pogłębienia zagadnień prawa i wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej na gruncie nauki marksizmu-leninizmu i dla okazywania konsultacyjnej pomocy w tej dziedzinie poszczególnym komórkom Ministerstwa Sprawiedliwości”.

³ Uchwała Prezydium Rządu, „Nowe Prawo” 1950, nr 10, s. 2.

⁴ Nowe Prawo, „Nowe Prawo” 1950, nr 10, s. 1–2.

⁵ Dane podaję na podstawie dokumentu *Karta ewidencyjna*, wystawionego 2 listopada 1950 r. przez Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk (Archiwum Akt Nowych, dalej: AAN, zespół akt Ministerstwo Sprawiedliwości, dalej: MS, sygn. 5452, k. 8).

⁶ P. Fiedorczyk, *Z dziejów stalinizacji polskiej nauki prawa. Komisja Konsultacyjno-Naukowa przy Ministrze Sprawiedliwości (1949–1951)*, [w:] *Konstytucjonalizm, doktryny, partie polityczne. Księga dedykowana profesorowi Andrzejowi Ziębie*, red. R. Kłosowicz i in., Kraków 2016, s. 261.

Zarządzenie ministra w ustępie 2 określało podstawowe zadania Komisji. Pierwszym z nich było planowanie i prowadzenie badań naukowych w dziedzinie myśli prawniczej i wymiaru sprawiedliwości we współpracy z Centralną Szkołą Prawniczą im. Teodora Duracza oraz wówczas jeszcze z „Demokratycznym Przeglądem Prawniczym”. Komisja miała zatem mieć bezpośredni wpływ na treść prowadzonych badań naukowych. W kolejnym punkcie uwzględniono pomoc naukowo-teoretyczną w zakresie szkolenia ideologicznego i zawodowego kandydatów do zawodów prawniczych oraz pracowników wymiaru sprawiedliwości w ramach prac prowadzonych w tym zakresie przez Ministerstwo Sprawiedliwości (we współpracy z Departamentem Kadr i Szkolenia Ministerstwa Sprawiedliwości). Kierunek zmian ideologicznych był znany i z góry określony, zatem komunistyczna indoktrynacja była realizowana skutecznie. Punkt 3 mówił o konsultacji i pomocy teoretycznej w zagadnieniach ustawodawczo-kodyfikacyjnych (we współpracy z Departamentem Ustawodawczym Ministerstwa Sprawiedliwości). Konsultacje i pomoc teoretyczna miały zapewne wpływ na kierunek realizowanych projektów kodyfikacyjnych, co oczywiście się stało choćby z prawem cywilnym, projekt bowiem z lat 1948–49 uznano za zbyt „burżuazyjny” i nienadążający za duchem zmian ideologicznych. Jednym z zadań Komisji miała być także analiza teoretyczna i uogólnienie materiałów statystycznych i innych danych z zakresu polityki sądowej i kryminalnej (we współpracy z Departamentem Nadzoru Sądowego i Prokuratorskiego Ministerstwa Sprawiedliwości). Ostatnim z zadań ujętych w ustępie drugim była konsultacja i pomoc przy układaniu i realizacji planów i programów wydawniczych Ministerstwa Sprawiedliwości (we współpracy z Departamentem Ustawodawczym Ministerstwa Sprawiedliwości)⁷.

Komisja była organem doradczym (w praktyce spełniała znacznie ważniejszą rolę), wszystkie wyznaczone jej zadania miała realizować we współpracy z odpowiednim Departamentem Ministerstwa Sprawiedliwości. Przewodniczącym Komisji miał być jednak minister sprawiedliwości i to on powoływał członków komisji według określonych przez zarządzenie zasad. Powoływano ich „spośród osób pracujących na polu naukowym w dziedzinie prawa i wymiaru sprawiedliwości, związanych z pracą w organach wymiaru sprawiedliwości”. Ponadto minister miał możliwość zapraszania do poszczególnych prac komisji innych specjalistów z dziedziny nauki prawa niebędących pracownikami wymiaru sprawiedliwości. Dodatkowo komisja dysponowała możliwością współpracy konsultacyjnej z osobami niebędącymi członkami owego tworu. Zastępcą przewodniczącego miał być radca ministra do spraw naukowych i to jego zadaniem było kierowanie całokształtem prac zespołu.

⁷ Ibidem, s. 259.

Na podstawie zarządzenia do zespołu minister powołał ok. 30 członków, m.in. Igora Andrejewa, Romana Korab-Żebryka, Leszka Lernella, Jerzego Sawickiego, Seweryna Szera, Stanisława Ehrlicha, a jednym z konsultantów został prof. Jan Wasilkowski. Wymienione osoby są szczególnie istotne, ponieważ zostały one jednocześnie członkami kolegium redakcyjnego czasopisma „Nowe Prawo”, z redaktorem naczelnym Leszkiem Lernellem i sekretarzem redakcji Romanem Korab-Żebrykiem. Ogólnie ujmując kwestię doboru członków komisji, można uznać, że w znacznej większości były to osoby całkowicie oddane władzom lub akceptujące działania władz. Przyznać jednak należy, że ich stopień uwikłania w machinę systemu był różny. Najciekawszym przykładem był Roman Korab-Żebryk, absolwent prawa na USB w Wilnie, żołnierz AK i uczestnik operacji „Ostra Brama” w lipcu 1944 r. „Korab” był następnie więziony przez Sowieców, ale po powrocie do Polski pomogli mu jego wileńscy koledzy ze studiów, dzięki którym został asystentem na Wydziale Prawa i Administracji UW. Pracował ponadto w wydawnictwach Ministerstwa Sprawiedliwości i jako znający język rosyjski trafił do redakcji „Voprosov”⁸. Przyznać trzeba, że uczestnictwo „Koraba” w tym gronie budzi zdumienie, wszak jego AK-owska przeszłość była znana bezpiece.

Ogólnie określone zadania dawały Komisji możliwość bezpośredniej ingerencji i kontroli niemal każdej materii związanej z dziedziną nauki i nauczania prawa. Nie da się przy tym ukryć, że najważniejszy przejaw działalności KKN obejmował „pogłębianie w oparciu o założenia marksizmu-leninizmu teorii i nauki prawa karnego i cywilnego”, co oznaczało odgórnie sterowaną i kontrolowaną, wymuszoną implementację ideologii „marksistowskiej” w środowisku naukowym i badawczym. W zasadzie doszło do tego, że była to jedyna słuszna ideologia, zatem „przestawienie się ideologiczne naukowców starego typu” było nieuniknione. Ten „postępowy” sposób myślenia narzucano w szczególności przez organizacje konferencji „naukowych”, w których mieli uczestniczyć wszyscy specjaliści z danej dziedziny⁹. Taka forma trafiała do najszerszego grona w sferze nauki prawa. Oczywiście, sposobów upowszechniania stalinowskiej myśli prawniczej było więcej, w podobny charakter miały posiedzenia poszczególnych sekcji Komisji, na które zapraszano naukowców i praktyków z zewnątrz.

Bardzo istotnym instrumentem wpływania na polską myśl prawniczą była próba ingerencji w tematy prac badawczych prowadzonych na wyższych uczelniach. Komisja dążyła do ocenzurowania tematów badań naukowych prowa-

⁸ Dane biograficzne podaję na podstawie: T. Balbus, *„Korab” wilniuk klasyczny. Doktor Roman Korab-Żebryk (1916–2004). Biografia Wilnianina, oficera Armii Krajowej, więźnia NKWD, historyka Polski Podziemnej (na tle dziejów XX wieku)*, Wrocław 2012, s. 404–406. Autor nie podaje jednak faktu pracy R. Korab-Żebryka w redakcji „Voprosov”.

⁹ P. Fiedorczyk, op. cit., s. 262.

dzonych w poszczególnych katedrach uniwersyteckich pod pozorem realizowania ogólnopolskiego planu badań naukowych. Kierownicy katedr zobowiązani byli składać Komisji sprawozdania z prowadzonych badań, ta zaś opracowywała wykazy preferowanych tematów, bez wątplenia zachowanych w charakterze przyjętych wówczas założeń ideologicznych. Ze sprawozdań Komisji wynika, że proponowane tematy były podejmowane przez zakłady uniwersyteckie. Konsekwentnie wprowadzając założenia nauki marksizmu w Polsce, nieunikniona była potrzeba zmian kadrowych w strukturach nauki prawa. Usuwano zatem, bądź przenoszono w inne miejsce profesorów, którzy „nie nadążali” za koniecznością przyjęcia nowego stylu w nauce i nauczaniu.

Kolejnym obszarem pracy Komisji było „inicjowanie wydawnictw informacyjnych i podręczników nauki prawa karnego i cywilnego”. Na tej płaszczyźnie, oprócz wydania marksistowskich podręczników prawa karnego i cywilnego, Komisja mogła się poszczycić inicjatywą wydania pierwszego czasopisma w języku rosyjskim „Voprosy ugołownogo i graždanskogo prava”. Czasopismo miało być adresowane do prawników z ZSRR i krajów demokracji ludowej. Prawdopodobnie inicjatywa publikowania tekstów w języku rosyjskim miała być dowodem starań polskich prawników w prężnych dążeniach ku socjalizmowi. Służyć miała wykazaniu, iż polski świat prawniczy twórczo przyswaja radziecką naukę prawa.

Wprowadzenie do regularnego obiegu „Voprosov ugołownogo i graždanskogo prava” nie udało się zgodnie z pierwotnymi założeniami.

Szczęśliwie do dnia dzisiejszego zachowały się w Archiwum Akt Nowych dokumenty, które ukazują zaangażowanie i starania zespołu wydawniczego „Nowego Prawa”. Sprawozdania, plany pracy redakcji, oraz inne oficjalne dokumenty, zachowane w zespole akt archiwalnych Ministerstwa Sprawiedliwości, odsłaniają tajemnice tamtego okresu. Na początek warto przedstawić kilka faktów technicznych, które wynikają z karty ewidencyjnej „Voprosov” z 2 listopada 1950 r. Dokument zawiera podstawowe informacje, dotyczące wspomnianego tytułu w języku rosyjskim. Przede wszystkim został zarejestrowany jako czasopismo pt. „Voprosy ugołownovo i graždanskowo prava” i miał stanowić stały miesięczny dodatek w języku rosyjskim do „Nowego Prawa”. Wydawcą „Voprosov” było Ministerstwo Sprawiedliwości przez opisany wyżej organ, czyli Komisję Konsultacyjno-Naukową przy Ministerstwie Sprawiedliwości. Z zachowanych tekstów wynika, że czasopismo miało się ukazywać od listopada 1950 r. raz w miesiącu nakładem 1000 egzemplarzy o objętości 1–2 arkuszy formatu A4. Ambitne plany zakładały więc, że już pierwszemu numerowi „Nowego Prawa” miał towarzyszyć rosyjskojęzyczny dodatek. Jednak datę wydania pierwszego numeru „Voprosov” prawdopodobnie przesunięto z października 1950 r., gdyż sprawozdanie z pracy redakcji „Nowego Prawa” za miesiąc październik 1950 r. ukazuje, że mimo intensywnych prac nad wydaniem i wydrukowaniem 10/60 numeru „Nowego Prawa” (był to de facto nr 1,

ale zachowano ciągłość numeracji z „Demokratycznym Przeglądem Prawniczym”) nie udało się wydanie numeru w październiku i zostało przesunięte na pierwsze dni listopada. Powodów było kilka, m.in. „znaczne powiększenie objętości numeru”, czy „trudności wynikłe w drukarni” oraz przeprowadzana wówczas reforma walutowa. Ogólne plany wydawnicze były bardzo ambitne, jednak dziś widać, że nie zostały zrealizowane z odpowiednią konsekwencją. Redaktorem naczelnym „Voprosov” był prof. dr Leszek Lernell, a sekretarzem redakcji Roman Korab-Żebryk. Natomiast w skład kolegium redakcyjnego wchodził: dr Igor Andrejew, prof. dr Jerzy Sawicki, prof. dr Seweryn Szer, oraz prof. dr Jan Wasilkowski, ówczesny rektor Uniwersytetu Warszawskiego¹⁰.

Członkowie przedstawionego wyżej składu redakcji stworzyli następujący plan pracy na listopad 1950 r. Po pierwsze, należało dokończyć druk i wydać spóźniony numer 10 „Nowego Prawa”, (czyli de facto pierwszy), następnie uzgodnić treść numeru listopadowego i oczywiście wydać go do 30 listopada. Natomiast w kwestii „Voprosov” pracy było znacznie więcej, ponieważ w krótkim czasie należało podjąć i przeprowadzić wszystkie podstawowe kwestie organizacyjne. Wśród nich wymieniano: zorganizowanie zespołu tłumaczy i przepisywania na rosyjskiej maszynie, zaprojektowanie kliszy tytułowej, uzgodnienie treści pierwszego numeru, oraz wydanie go do 30 listopada 1950 r. Ponadto, do rozwiązania pozostawała kwestia warunków wysyłki i prenumeraty „Voprosov” za granicą, miał to być przecież biuletyn przeznaczony dla naukowych ośrodków prawa w ZSRR i krajach demokracji ludowej¹¹.

Pozostały udokumentowane ślady realizacji postawionych redakcji planów, uchybiono jednak ustalonym terminom. Z pisma kierowanego do Dyrekcji Drukarni Ministerstwa Sprawiedliwości w grudniu 1950 r. wynika, że Komisja Konsultacyjno-Naukowa przystępuje poczynając od 1 grudnia do stałego wydawania czasopisma „Voprosy”. Pismo to miało być jednocześnie traktowane jako stałe zamówienie na druk i oprawę zamawianego tytułu. Zgodnie z panującymi wówczas standardami Biuro Kontroli Prasy zarejestrowało oraz udzieliło stałego zezwolenia na wydawnictwo czasopisma „Voprosy” dopiero 27 listopada 1950 r.

Redakcja potraktowała międzynarodowy charakter „Voprosov” bardzo poważnie, miało ono przecież ukazywać informacje o polskim ruchu naukowym w dziedzinie prawa cywilnego i karnego. Zamierzano nawiązać szeroko zaprojektowaną współpracę z zagranicą, na co wskazuje pisemna prośba kierowana do Wydziału Gospodarczego Ministerstwa Sprawiedliwości. W grudniu 1950 r. redakcja zwróciła się doń prosząc o przydział papieru bezdrzewnego III klasy

¹⁰ Karta ewidencyjna, op. cit. (AAN MS 5452, k. 9).

¹¹ Plan pracy redakcji „Nowego Prawa” na m. listopad 1950 r. (AAN MS 5452, k. 2).

(czyli lepszej jakości). Sekretarz Roman Korab-Żebryk wskazał dwa istotne argumenty:

1. Papier korespondencyjny przeznaczony jest przede wszystkim na korespondencję z zagranicą (Związek Radziecki i kraje demokracji ludowej), toteż musi być odpowiednio reprezentacyjny.
2. Papieru korespondencyjnego używa redakcja ogromnie oszczędnie; korespondencja wewnętrzna prowadzona jest na zwykłym papierze maszynopisu, lub nawet makulaturze¹².

Z kolei samo czasopismo miało być wydawane na papierze płaskim drukowym, klasa V, 80 gramów, w okładce z białego kartonu 120 gramów¹³.

Można zauważyć, że argumentacja sekretarza redakcji zdaje się być bardzo przekonująca i świadczy o wadze współpracy ze Związkiem Radzieckim. Sama zresztą inicjatywa publikowania czasopisma w języku rosyjskim wydaje się być gestem wyraźnej podległości wschodniemu mocarstwu.

Dnia 6 czerwca 1951 Komisja Konsultacyjno-Naukowa przy Ministerstwie Sprawiedliwości skierowała list do Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Dokument zawiera krótki opis wydawanego w Ministerstwie Sprawiedliwości czasopisma „Voprosy ugołovnogo i graždanskogo prava”. Informuje, że jest to publikacja o charakterze biuletynu, przeznaczona dla naukowych ośrodków prawa sądowego w ZSRR oraz krajów demokracji ludowej. Biuletyn miał opisywać polski ruch naukowy z zakresie prawa karnego i cywilnego, a ponadto zamieszczać artykuły i recenzje wydawnictw w dziedzinie prawa cywilnego i karnego. W liście wszystko wydaje się być zgodne z pierwotnym planem i charakterem czasopisma, jednak dalej pojawia się informacja, że dotychczas wydano tylko pierwszy numer „Voprosov”, a w przygotowaniu jest następny. W związku z planowanym kolportażem Komisja Konsultacyjno-Naukowa zapytywała o możliwość rozprowadzania części nakładu za pośrednictwem ośrodków informacyjnych przy polskich placówkach dyplomatycznych w ZSRR i krajach demokracji ludowej. Dodatkowo z listu wynika, że Komisja rozesłała ok. 300 egzemplarzy pierwszego numeru czasopisma za pośrednictwem Wszechzwiązkowego Towarzystwa Łączności Kulturalnej z Zagranicą, oraz na znane jej adresy zakładów naukowych i redakcji czasopism prawniczych¹⁴.

Jak się okazuje, w ciągu ponad pół roku od planowanego wydania pierwszego numeru, redakcja i KKN nie zdołała doprowadzić do stałej comiesięcznej

¹² *Pismo sekretarza redakcji „Voprosov” do Wydziału Gospodarczego Ministerstwa Sprawiedliwości z (?) grudnia 1950 r.* (AAN MS 5452, k. 4).

¹³ *Pismo redaktora naczelnego „Voprosov” do dyrektora drukarni Ministerstwa Sprawiedliwości z 4.XII.1950 r.* (AAN MS 5452, k. 3).

¹⁴ *List sekretarza KKN dra Igora Andrejewy do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 6 czerwca 1951 r.* (AAN MS 5452, k. 11).

publikacji „Voprosov”, jak to planowano. Z zachowanych sprawozdań, dokumentów i raportów można wnioskować, że podczas prac wydawniczych zespół napotykał szereg utrudnień, przez co termin wydania pierwszego numeru stale się zmieniał. Jedno jest pewne: w świetle zgromadzonych dokumentów, mimo wszelkich opóźnień i utrudnień, za włożoną pracę należało się honorarium. Pismo z 24 grudnia 1950 r. do ob. Tadeusza Reka – wiceministra sprawiedliwości, zawiera bowiem prośbę o zatwierdzenie stawek wynagrodzeń: „wykonując uchwałę Komitetu Redakcyjnego z dnia 15 grudnia 1950 r., dotyczącą ustalenia wynagrodzenia autorów, tłumaczy, redaktorów i stenotypistów kwartalnika „Voprosy ugołownogo i graždanskogo prava”, proszę o zatwierdzenie niżej podanych stawek wynagrodzenia, przewidzianych przez następujące pisma okólne i zarządzenia Przewodniczącego PKPG...” Przykładowo, za wydanie numeru redaktor naczelny miał otrzymywać 600 zł, sekretarz redakcji 750 zł¹⁵. Przytoczony fragment dokumentu jest zarazem jedynym, w którym pojawia się informacja o tym, że „Voprosy” miały być wydane jako kwartalnik. Wynika stąd, że ambitne plany redakcyjne co do wydawania miesięcznika zostały zredukowane jeszcze przed wydaniem pierwszego numeru.

Pierwszy numer „Voprosov” ukazał się jako kwartalnik i miał oznaczenie daty „IV kwartał 1950”. Stopka redakcyjna podaje, że nakład wynosił 1000 egzemplarzy, a druk ukończono 16 marca 1951 r.¹⁶ Czasopismo miało więc już na starcie kwartalne opóźnienie. Numer otwierał *Rozdział wstępny*, który przedstawiał zamierzenia redakcji (s. 1–3). Czytamy w nim m.in: „czasopismo stawia przed sobą szereg współczesnych i aktualnych zadań. Czasopismo zamierza przedstawiać informację na temat przeglądu wysiłków prawników ludowej Polski na polu badań naukowych, wysiłków w kierunku zdemaskowania i likwidacji antynaukowych przeżytków i wpływów, burżuazyjnych poglądów i teorii, ukierunkowanych w celu rozwiązania podstawowych pytań teoretycznych prawa karnego i cywilnego w krajach demokracji ludowej. (...) Chodzi o upowszechnienie doświadczeń polskich prawników w pracach nad normami i systemem nowego socjalistycznego prawa karnego i cywilnego, naszych wysiłków w kierunku likwidacji starych norm prawnych i zbudowania takiego systemu prawa, który by aktywnie wspierał dzieło budowy socjalizmu w naszym kraju” (s. 1).

Na s. 2 czytamy: „Chodzi także o upowszechnienie wysiłków pracowników praktyków sądu i prokuratury, prowadzących do realizacji właściwej klasowej polityki sądowej, umocnienia ludowej praworządności oraz do wzmożenia walki ze wszystkimi łamiącymi prawo. (...) Walka o wyższy poziom teore-

¹⁵ Pismo redaktora naczelnego L. Lernella i sekretarza redakcji „Voprosov” do wiceministra sprawiedliwości T. Reka z 29 grudnia 1950 r. (AAN MS 5452, k. 6–7).

¹⁶ R. P. Вопросы уголовного и гражданского права, Биuletyn nr 1 Komisji Konsultacyjno-Naukowej przy Ministerstwie Sprawiedliwości, Warszawa IV kwartał 1950, s. ostatnia, niepaginowana.

tyczny naszej pracy naukowej, o właściwe marksistowskie rozwiązanie podstaw budowy socjalizmu w naszym kraju, o opracowanie nowych kodeksów, o upowszechnienie naszej praktyki prokuratorskiej i sądowej, o ukierunkowanie jej na realizację zadań bojowych, w warunkach zaostrzającej się walki klasowej – to najważniejsze problemy, których rozwiązanie jest pierwszym obowiązkiem prawników krajów demokracji ludowej.

Przewodnikiem w naszej pracy są wspaniałe osiągnięcia państwa radzieckiego w tworzeniu socjalistycznego prawodawstwa, w umocnieniu socjalistycznej praworządności, olbrzymie twórcze sukcesy radzieckiej nauki prawa w dziedzinie prawa karnego i cywilnego, przewodnikiem są także wielkie osiągnięcia radzieckich organów wymiaru sprawiedliwości w walce o socjalistyczną praworządność.

Dzięki stałej, opiekuńczej i przyjacielskiej pomocy prawników radzieckich w rozwiązywaniu teoretycznych i praktycznych zagadnień prawa państw demokracji ludowej, prawnicy tych państw mogą przezwyciężać trudności, które towarzyszą hamują likwidację odziedziczonych starych norm prawnych, mogą poprzez krytykę i samokrytykę podnieść poziom ideologiczny swojej naukowej i praktycznej pracy, są w stanie wybudować nowy socjalistyczny system norm prawnych”.

Słowo wstępne kończyła ambitna deklaracja na s. 3: „Będziemy bardzo zadowoleni, jeśli w naszym czasopiśmie, poświęconym głównie przeglądowi prac polskich prawników w procesie tworzenia systemu nowego socjalistycznego prawa karnego i cywilnego, mających na celu umocnienie praworządności ludowej, a także w dziedzinie naukowej, będzie przedstawiona możliwość upowszechnienia doświadczeń prawników innych krajów demokracji ludowej w tym zakresie.

Swoje sukcesy w dziedzinie budownictwa gospodarczego, kulturalnego, społecznego i państwowego kraje demokracji ludowej zawdzięczają Związkowi Radzieckiemu i wielkiemu chorążemu dzieła pokoju i socjalizmu, towarzyszowi Stalinowi.

Za sukcesy w rozwiązaniu zagadnień w dziedzinie prawa i ustawodawstwa, w umocnieniu socjalistycznej praworządności i w rozwoju naszej nauki prawa na gruncie marksizmu – leninizmu, na gruncie genialnej stalinowskiej nauki o fazach rozwoju i zadaniach państwa socjalistycznego, jesteśmy wdzięczni wielkiemu Związkowi Radzieckiemu, radzieckiej nauce prawa, radzieckiemu ustawodawstwu i doświadczeniom walki realizowanej przez radzieckie organy wymiaru sprawiedliwości.

Radzieccy prawnicy okazują aktywną i wszechstronną pomoc prawnikom państw demokracji ludowej, teoretykom i praktykom. (...) Stymuluje to podwyższenie poziomu naszej pracy, poprawę jej jakości.

Nasze czasopismo będzie tę przyjacielską pomoc wykorzystywać, podobnie jak pomoc prawników krajów demokracji ludowej¹⁷.

¹⁷ Przekład Piotra Fiedorczyka.

Rozdział wstępny był więc czołobitną deklaracją wierności stalinizmowi i Związkowi Radzieckiemu, być może najbardziej czołobitną w polskiej literaturze prawniczej. Jako pierwszy tekst merytoryczny zamieszczono artykuł Jana Wasilkowskiego *Kodifikacja graždanskogo prava v Pol'sze*¹⁸, który w zasadzie był rozszerzoną wersją pracy opublikowanej po polsku w „Nowym Prawie”. Dalej zamieszczono publikowane wcześniej w „Nowym Prawie” sprawozdania o miejscu polskiej nauki prawa w pracach przygotowawczych do stalinowskiego I Kongresu Nauki Polskiej (s. 18–41). W pracach tych, jak wiadomo, wiodącą rolę odegrała Komisja Konsultacyjno-Naukowa¹⁹. Następnie publikowano w tomie bibliografię polskich prac w dziedzinie prawa cywilnego i karnego, podając dane bibliograficzne w polskiej i rosyjskiej wersjach językowych (s. 42–57). Całość kończyła półtorastronicowa informacja o Komisji Konsultacyjno-Naukowej (s. 58–59).

Biuletyn nr 2 ukazał się dopiero w kwietniu 1952 r. (ale z datą 1951), w zmniejszonym nakładzie 600 egzemplarzy²⁰. Widać więc, że ambitne plany wydawania kwartalnika nie były od początku realizowane. Biuletyn jest bardziej obszerny od nr 1, zaszła też istotna zmiana w składzie Komitetu Redakcyjnego: sekretarzem redakcji, w miejsce prześladowanego z powodów przeszłości w AK R. Korab-Żebryka²¹, został Leszek Kubicki. W Biuletynie zamieszczono 30-stronicowy tekst Leszka Lernella o kodyfikacji prawa karnego w Polsce²², następnie artykuł Seweryna Szera o nowym polskim kodeksie rodzinnym²³ oraz tekst Stefana Rozmaryna o stanie nauki prawa karnego i cywilnego w Polsce²⁴. W dalszej części publikowano materiały Komisji Konsultacyjno-Naukowej z zakresu kodyfikacji prawa karnego, rzeczowego i procesu cywilnego (s. 67–81). Tom zamykał przegląd bibliografii polskich prac prawnych z zakresu zagadnień ogólnych, prawa karnego, cywilnego oraz ustroju sądów (s. 82–93).

Więcej zeszytów „Voprosov...” nie wydano²⁵. Nie wiemy dlaczego, wszak stalinizm trwał jeszcze przez kilka lat. Czy decydujące znaczenie odegrała likwidacja Komisji Konsultacyjno-Naukowej, zaś mająca ją zastąpić Polska Akademia Nauk i jej Komitet Nauk Prawnych nie podjęła w tym zakresie „zaszczytnego” dzieła kontynuacji? Jest to bardzo prawdopodobne. Być może

¹⁸ Я. Васильковский, *Кодификация гражданского права в Польше*, Biuletyn..., s. 4–18.

¹⁹ P. Fiedorczyk, op. cit., s. 266.

²⁰ R. P. Вопросы уголовного и гражданского права, Biuletyn nr 2 Komisji Konsultacyjno-Naukowej przy Ministerstwie Sprawiedliwości, Warszawa 1951, s. ostatnia niepaginowana.

²¹ T. Balbus, op. cit., s. 416–417.

²² Л. Лернелл, *К вопросу о кодификации уголовного права в Польше*, Biuletyn nr 2..., s. 3–32.

²³ С. Шер, *Новое семейное право*, Biuletyn nr 2..., s. 33–52.

²⁴ С. Розмарын, *Состояние науки уголовного и гражданского права в Польше*, Biuletyn nr 2..., s. 53–66.

²⁵ P. Fiedorczyk, op. cit., s. 266 błędnie podaje, że wydano tylko jeden numer czasopisma.

zniechęcająco działał brak jakiegokolwiek zainteresowania dla tego typu publikacji w ZSRR i innych krajach „ludowej demokracji”? W ten sposób ambitne plany polskich stalinowskich prawników ograniczyły się do dwóch niewielkich w sumie zeszytów, które w świetle dzisiejszych standardów formalnych nie uzyskałyby nawet statusu prac naukowych.

Bibliografia

- Andrejew I., *List sekretarza KKN dra Igora Andrejewa do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 6 czerwca 1951 r.* (Archiwum Akt Nowych, zespół akt Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 5452).
- Balbus T., *„Korab” wilniuk klasyczny. Doktor Roman Korab-Żebryk (1916–2004). Biografia Wilnianina, oficera Armii Krajowej, więźnia NKWD, historyka Polski Podziemnej (na tle dziejów XX wieku)*, Wrocław 2012.
- Fiedorczyk P., *Z dziejów stalinizacji polskiej nauki prawa. Komisja Konsultacyjno-Naukowa przy Ministrze Sprawiedliwości (1949–1951)*, [w:] *Konstytucjonalizm, doktryny, partie polityczne. Księga dedykowana profesorowi Andrzejowi Ziębie*, red. R. Kłosowicz i in., Kraków 2016.
- Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, *Karta ewidencyjna*, 2 listopada 1950 r. (Archiwum Akt Nowych, zespół akt Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 5452).
- Lernell L., *Pismo redaktora naczelnego „Voprosov” do dyrektora drukarni Ministerstwa Sprawiedliwości z 4.XII.1950 r.* (Archiwum Akt Nowych, zespół akt Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 5452).
- Lernell L., *Pismo redaktora naczelnego L. Lernella i sekretarza redakcji „Voprosov” do wiceministra sprawiedliwości T. Reka z 29 grudnia 1950 r.* (Archiwum Akt Nowych, zespół akt Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 5452).
- Lityński A., *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999.
- Nowe Prawo*, „Nowe Prawo” 1950, nr 10.
- Pismo sekretarza redakcji „Voprosov” do Wydziału Gospodarczego Ministerstwa Sprawiedliwości z (?) grudnia 1950 r.* (Archiwum Akt Nowych, zespół akt Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 5452).
- Plan pracy redakcji „Nowego Prawa” na m. listopad 1950 r.* (Archiwum Akt Nowych, zespół akt Ministerstwo Sprawiedliwości, sygn. 5452).
- R. P. Вопросы уголовного и гражданского права, Biuletyn nr 1 Komisji Konsultacyjno Naukowej przy Ministerstwie Sprawiedliwości, Warszawa IV kwartał 1950.
- R. P. Вопросы уголовного и гражданского права, Biuletyn nr 2 Komisji Konsultacyjno Naukowej przy Ministerstwie Sprawiedliwości, Warszawa 1951.

Świątkowski H., *Za wzorem prawa kraju socjalizmu*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1949, nr 11.

Uchwała Prezydium Rządu, „Nowe Prawo”, 1950, nr 10.

Васильковский Я., *Кодификация гражданского права в Польше*, Biuletyn nr 1 Komisji Konsultacyjno-Naukowej przy Ministerstwie Sprawiedliwości, Warszawa IV kwartał 1950.

Лернелл А., *К вопросу о кодификации уголовного права в Польше*, Biuletyn nr 2 Komisji Konsultacyjno-Naukowej przy Ministerstwie Sprawiedliwości, Warszawa 1951.

Розмарын С., *Состояние науки уголовного и гражданского права в Польше*, Biuletyn nr 2 Komisji Konsultacyjno-Naukowej przy Ministerstwie Sprawiedliwości, Warszawa 1951.

Шер С., *Новое семейное право*, Biuletyn nr 2 Komisji Konsultacyjno-Naukowej przy Ministerstwie Sprawiedliwości, Warszawa 1951.

Mariusz Mohyluk

Uniwersytet w Białymstoku

e-mail: mamoh@flen.pl

telefon: 857457153

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.07

Rola „Wileńskiego Przeglądu Prawniczego” w rozwoju myśli sowietologicznej II Rzeczypospolitej – zarys problemów

SUMMARY

The role of “Wileński Przegląd Prawniczy” in the development of legal Sovietology in pre-war Poland. An outline of the problem

On 23rd February 1930 in Wilno (Vilnius), an inaugurational meeting of members of the East Europe Scientific-Research Institute took place. This Institute played the most important role in Polish Sovietology research prior to World War II. The Institute annually published “Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie”. In addition, legal issues were published in “Wileński Przegląd Prawniczy”. This monthly journal was first published on 1st February 1930 and was dedicated to Wilno lawyers. The role of this journal in Polish and world legal Sovietology is underestimated and requires deep research.

Key words: Soviet law, 2nd Polish Republic, Sovietology, “Wileński Przegląd Prawniczy”, East Europe Scientific-Research Institute

Słowa kluczowe: prawo radzieckie, II Rzeczypospolita, sowietologia, Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, “Wileński Przegląd Prawniczy”

Dnia 23 lutego 1930 r. odbyło się w Wilnie zebranie inauguracyjne członków Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej¹. Spośród innych ośrodków badawczych zajmujących się sowietologią w Polsce międzywojennej odegrał on najdonioślejszą rolę w jej rozwoju. Efektem prac Instytutu było wydanie m.in. czasopisma „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego

¹ M. Kornat, *Polska szkoła sowietologiczna (1930–1939)*, Kraków 2003, s. 32. Zob. idem, *Bolszewizm, Totalitaryzm, Rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, t. 1, Kraków 2003, s. 57–191.

Europy Wschodniej w Wilnie”. Istotnym uzupełnieniem dorobku Instytutu stały się publikacje sukcesywnie zamieszczane w „Wileńskim Przeglądzie Prawniczym” (WPPr). Miesięcznik ten, adresowany do całego wileńskiego środowiska prawniczego, zaczął ukazywać się od 1 lutego 1930 r.²

Pierwszą pozycją w WPPr traktującą o prawie radzieckim, a dokładniej o jego teorii był artykuł Wiktora Sukiennickiego *Marksowsko-Leninowska teoria prawa*³. Autor dość powierzchownie i w gruncie rzeczy sprawozdawczo przybliżył w nim koncepcje teoretyczno-prawne P. Stuczki i E. Paszukanisa. Pomiął w swoich rozważaniach cały burzliwy okres w rozwoju bolszewickich, „rewolucyjnych” koncepcji do 1922 r., co – moim zdaniem – znacząco obniża ich wartość merytoryczną. W. Sukiennicki, pisał m.in., że z końcem okresu komunizmu wojennego (1922 r.), w związku z rozwojem Nowej Polityki Ekonomicznej, ożywieniem życia gospodarczego oraz wydawaniem szeregu kodeksów prawnicy radzieccy zaczęli poważnie dyskutować na temat teoretycznych konstrukcji prawnych dostosowanych i wynikających z radzieckiego ustroju społeczno-politycznego. Tym samym uznano obiektywną konieczność istnienia w państwie nowego typu systemu prawnego⁴. Zdaniem W. Sukiennickiego „większość wówczas działających na terenie ZSRR autorów skłonna była opierać się w swych rozważaniach na najbardziej nowoczesnych w myśli prawniczej teoriach Petrażyckiego (Rejsner, Engel, Iliński) lub Duguita (Gojbarch, Woltson i in.)”. Na zwołanym w Moskwie w 1931 r. I Wszzechzwiązkowym Zjeździe Marksistów – teoretyków państwa i prawa zostały one jednak potępione. Na Zjeździe przyjęto, iż teoria psychologiczna L. Petrażyckiego prowadzi do stanowiska podmiotowego idealizmu, a teoria L. Duguita opiera się na sprzecznym z marksowską zasadą walki klas solidaryzmie społecznym. Z ogólnymi założeniami marksizmu-leninizmu pozostały, w opinii członków Zjazdu, jedynie prace dwóch radzieckich prawników: P. Stuczki i E. Paszukanisa. Tylko ich teorie były zgodne z tezami ogólnego marksowsko-leninowskiego światopoglądu filozoficznego, tj. materializmu historycznego. Według P. Stuczki prawo jest to „odpowiadająca interesom klasy panującej i ochraniająca przez jej zorganizowaną siłę formę stosunków społecznych, tj. stosunków produkcji i wymiany”⁵. Z kolei zdaniem E. Paszukanisa, prawem będą nie wszystkie ogólne stosunki społeczne, cały system lub porządek stosunków społecznych, lecz tylko pewne, specyficzne stosunki społeczne, zachodzące w społeczeństwie kapitalistycznym pomiędzy poszczegól-

² S. Milewski, A. Redzik, *Themis i Pheme. Czasopiśmiennictwo prawnicze w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 2011, s. 366–376.

³ W. Sukiennicki, *Marksowsko-Leninowska teoria prawa*, „Wileński Przegląd Prawniczy” (dalej: WPPr) 1935, nr 5, s. 145–153 oraz nr 6, s. 196–202.

⁴ Zob. też W. Sukiennicki, op. cit., s. 289–290.

⁵ Ibidem, s. 296–297. A. Sylwestrzak, *P.I. Stuczka i jego miejsce w radzieckiej nauce prawa*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego” 1978, nr 7, s. 5–19.

nymi właścicielami przeznaczonych do wymiany na rynku towarów⁶. Owe stosunki społeczne odrywają się od ich podłoża ekonomicznego i przybierają zamaskowaną ideologicznie formę prawną. Właściciele towarów występują tu jako „podmioty uprawnień”, ich kontrahenci – jako „podmioty zobowiązań”, a stosunki wymiany towarów są „stosunkami prawnymi”. W społeczeństwie socjalistycznym, bez wolnego rynku i konkurencji, bez sprzecznych interesów pomiędzy właścicielami towarów, zniknie cała ideologia prawna, wszystkie konstrukcje myślowe stosunków i norm prawnych. W nowym, bezklasowym społeczeństwie socjalistycznym nie będą obowiązywały normy prawne, a pozostaną tylko przepisy i normy celowościowo-techniczne wynikające ze świadomego planowania przyszłości. Niezależnie od merytorycznej oceny uwag W. Sukiennickiego, słusznie jednak on zaznaczył, że w ujęciu P. Stuczki i E. Paszukanisa doszło do zawężenia zakresu pojmowania prawa, ograniczając je wyłącznie do przepisów prawa prywatnego, czy nawet ściślej – prawa cywilnego. „Stuczka, jak Paszukanis – pisał W. Sukiennicki – podkreślają specjalne znaczenie prawa prywatnego, jako prawa szczególnie rozwiniętego i wobec tego wskazującego dalszą linię rozwojową wszystkim innym gałęziom nauk prawnych”⁷.

W pierwszym numerze WPPr z 1936 r. pojawił się dział Europa Wschodnia pod redakcją Witolda Staniewicza, profesora i rektora Uniwersytetu Stefana Batorego, przewodniczącego Sekcji Ekonomicznej Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. W słowie wstępnym wskazał powody jego powstania: „Przede wszystkim skoro szukać mamy dróg ku jaśniejszej przyszłości wiodących, poznać musimy dobrze tych, z którymi wspólnie przyszłość tę tworzyć pragniemy, względnie z którymi żyć mamy w sąsiedzkim pokoju i przyjaźni. Wytworzył się bowiem, niestety, dziś taki stan rzeczy, że nie znamy prawie wcale nawet najbliższych naszych sąsiadów. Zamurowane ściany i ciężkie położenie gospodarcze zrobiły swoje. Po tej i tamtej stronie wyrasta pokolenie – wychowane często w nienawiści, a prawie zawsze w głębokiej niewiedzy o tym, co się dzieje u najbliższego sąsiada. I w tym tkwi największe niebezpieczeństwo dla losów tych ziem, które niezwłocznie winno być zażegnane. Praca nad wzajemnym poznaniem, to najlepsza droga ku zapewnieniu pokoju. Należy ją podjąć niezwłocznie i prowadzić z całą energią. A gdyby nawet nie wydała ona upragnionych wyników, gdyby kiedyś trzeba było podjąć oręż we własnej obronie, to o ileż łatwiejsza i bardziej ludzka byłaby walka z prze-

⁶ W. Sukiennicki, op. cit., s. 298–302. Zob. J. B. Paszukanis, *Ogólna teoria prawa a marksizm*, ze słowem wstępnym J. Kowalskiego, Warszawa 1985; A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996, s. 335–341; W. Staśkiewicz, *Koncepcja prawa J. B. Paszukanisa – dylematy teorii i praktyki*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 8, s. 41–53; A. Kozak, *Poglądy Jewgienija B. Paszukanisa na istotę prawa*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 983, „Przegląd Prawa i Administracji” XXIV, Wrocław 1988, s. 4–17.

⁷ W. Sukiennicki, op. cit., s. 303.

ciwnikiem znanym i należycie ocenionym – niż z wrogiem, pełnym tajemnej grozy i niespodzianek. I właśnie studia nad zagadnieniami prawnymi u naszych sąsiadów zbliżają najbardziej do ich poznania. Pozwalają one bowiem ująć ich cechy najbardziej zasadnicze, najbardziej istotne, które wyodrębnić można z chaosu faktów i zdarzeń, często nieistotnych lub przypadkowych. I z tego ich wielkie znaczenie i doniosłość. To też serdecznie życzyć należy, by inicjatywa Wileńskiego Przeglądu Prawniczego jak najszybciej – zrealizowana została. By w ślad za głębszymi studiami teoretycznymi poszło i bliższe zetknięcie się i zapoznanie naszych prawników z sąsiednimi krajami przez ich zwiedzenie i kontakt z ludźmi, a zwłaszcza umysłową elitą.

Prace te rozpoczął przed paru laty i prowadzi wytrwale Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, wyniki jego prac zawarte są w tomach jego wydawnictw. Obyż w Wileńskim Przeglądzie Prawniczym zyskał on cennego współtowarzysza pracy, który rozszerzy krąg zainteresowań krajami sąsiednimi w społeczeństwie, zdobędzie nowych pracowników i wzbogacając naszą wiedzę prawniczą, przez szereg nowych prac i przyczynków, służyć będzie niezmiennie polskiej racji stanu, której symbolem jest Wilno⁸.

Z cytowanego tekstu wynika, że dział Europa Wschodnia, który powstał z inicjatywy redakcji WPPr miał być poświęcony zagadnieniom prawnym państw – sąsiadów z Północy i Wschodu oraz miał za zadanie wzbogacić i rozszerzyć zakres dociekań Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. Być może chodziło o wypełnienie luki, która wynikła, kiedy zaprzestano wydawania periodyku „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie” (ukazały się tylko dwa roczniki w 1933 r. i w 1934 r.)⁹. Warto też zauważyć powiązania personalne omawianego czasopisma z Instytutem, chociażby w osobach W. Staniewicza i W. Sukiennickiego.

W dziale Europa Wschodnia spośród opracowań stricte sowietologicznych przeważały artykuły Stefana Plicha. Były to:

- 1) *Zadania Sądownictwa Z. S. R. R. w wykonaniu Planów zbożowych*, WPPr 1936, nr 1, s. 34–39,
- 2) *O klasowym charakterze Kodeksu Karnego R.S.F.R.R.*, WPPr 1936, nr 2, s. 69–76,
- 3) *Rok walki o kadry sądownictwa Z.S.R.R.*, WPPr 1936, nr 7, s. 279–281, 1936, nr 8, s. 305–308,
- 4) *Reforma prawa o regulacji urodzeń w Z.S.R.R.*, WPPr 1936, nr 9, s. 347–354, 1936, nr 10, s. 385–388,
- 5) *Sąd i Prokuratura w nowej Konstytucji Z.S.R.R.*, WPPr 1936, nr 12, s. 463–470, 1937, nr 1, s. 25–34, 1937, nr 2, s. 59–65, WPPr 1937, nr 3, s. 93–101, 1937, nr 4, s. 129–133, 1937, nr 5, s. 159–163,

⁸ W. Staniewicz, *Słowo wstępne*, WPPr 1936, nr 1, s. 25–26.

⁹ S. Milewski, A. Redzik, op. cit., s. 289.

- 6) *Kara śmierci w ustawodawstwie ZSRR*, WPPr 1937, nr 7, s. 213–215, 1937, nr 8, s. 237–239, 1937, nr 9, s. 269–270,
- 7) *Prawo o regulacji urodzeń w praktyce sądowej Z.S.R.R.*, WPPr 1937, nr 11, s. 338–345, 1937, nr 12, s. 371–379, 1938, nr 1, s. 19–24,
- 8) *O przestępstwach przeciw rodzinie i małżeństwu w projekcie Kod. Kar. Z.S.R.R.*, WPPr 1938, nr 2, s. 49–53, 1938, nr 3, s. 81–85, 1938, nr 4, s. 125–130, 1938, nr 5, s. 171–175, 1938, nr 6, s. 207–211,
- 9) *Rozdział Kościoła od Państwa a Radzieckie Prawo Karne*, WPPr 1938, nr 8, s. 251–257, 1938, nr 9, s. 281–286, 1938, nr 10, s. 317–322,
- 10) *Prawo o ustroju sądownictwa Z.S.R.R.*, WPPr 1938, nr 11, s. 353–361, 1938, nr 12, s. 397–405.

Od pierwszego numeru z 1939 r. zaniechano wyodrębniania działu Europa Wschodnia. Trudno ustalić, dlaczego tak się stało. Zasługują jeszcze na uwagę artykuły S. Plicha: pierwszy *O tak zwanych „nowych prądach” w sądownictwie*¹⁰, w którym w obszernych fragmentach nawiązuje do rozwiązań systemowych wprowadzonych w radzieckiej Rosji oraz drugi *Praworzędność rewolucyjna a sądownictwo w Z.S.R.R.*¹¹ (niedokończony), dobrze zapowiadający się głównie ze względów merytorycznych. W 1938 r. Stefan Plich był sędzią Sądu Okręgowego w Wilnie (ul. Mickiewicza 36)¹². Po wkroczeniu w 1939 r. wojsk radzieckich na Wileńszczyznę został aresztowany i deportowany do ZSRR¹³.

Obok dorobku S. Plicha w ramach działu Europa Wschodnia opublikowano także następujące artykuły:

- 1) Stanisław Truszkowski, *Adwokatura radziecka*, WPPr 1936, nr 5, s. 193–201,
- 2) Wiktor Sukiennicki, *Kolektywizacja rolnictwa w ZSRR w latach 1929–1930*, WPPr 1937, nr 10, s. 287–298, WPPr 1937, nr 11, s. 321–328,
- 3) Bronisław Wróblewski, *Grupy współdziałania z prokuraturą w ZSRR*, WPPr 1938, nr 7, s. 233–234.

W artykule *Zadania Sądownictwa Z.S.R.R. w wykonaniu Planów zbożowych wileński sędzia stwierdził, że w Z.S.R.R. sądy i prokuratura służą przede wszystkim jako narzędzie polityki. „Teoria marksizmu-leninizmu – pisał – leżąca u podstaw ustrojowych Związku Radzieckiego, opierająca się na zasadzie walki klas, wyklucza z góry istnienie jakichkolwiek organów państwowych, nie służących polityce”*¹⁴. Sądownictwo radzieckie całkowicie zrywało z tradycjami są-

¹⁰ S. Plich, *O tak zwanych „nowych prądach” w sądownictwie*, WPPr 1939, nr 1, s. 1–7.

¹¹ S. Plich, *Praworzędność rewolucyjna a sądownictwo w Z.S.R.R.*, WPPr 1939, nr 8, s. 238–247.

¹² *Kalendarz informator sądowy na 1939 r.*, Warszawa 1939, s. 257.

¹³ J. Tucholski, *Straty wśród polskich oficerów i policjantów w świetle materiałów Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego (czterdzieści krwawych dni rządów NKWD na Wileńszczyźnie)*, „Zbrodnia Nie Ukarana. Katyń–Twer–Charków. Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, J. Snitko-Rzeszut, 1996, nr 6, s. 151–164; *Wykaz wywiezionych*, „Kurier Wileński” 1939, 4 listopada, s. 3.

¹⁴ S. Plich, *Zadania Sądownictwa Z. S. R. R. w wykonaniu Planów zbożowych*, WPPr 1936, nr 1, s. 34.

downictwa carskiego i wszelkimi zasadami ustrojowymi sądownictwa państw kapitalistycznych. Radziecka temida to autorskie dzieło zwycięskiej rewolucji proletariackiej, zaś jego naczelnym zadaniem, była wyłączna służba w interesie proletariatu i udział w „socjalistycznym budownictwie”. Żadne działania polityczne, żadne hasło wysuwane w toku rozwoju nowej Rosji nie mogło pozostać poza zasięgiem i sferą działania oraz zainteresowania sądownictwa radzieckiego. Działalność sądów i prokuratury polegała więc na współdziałaniu w realizacji „socjalistycznej budowy”, a w szczególności w walce o należyte wykonanie planu siewu i zbioru produktów gospodarstwa wiejskiego. „Przyznać trzeba – trafnie zauważył S. Pilch – że całkowite zwycięstwo rządu sowieckiego na odcinku aprowizacyjnym, podniosłoby i wzmocniło bezsprzecznie jego wewnętrzny autorytet; stąd też wielka waga przywiązywana w Rosji do pomyślnego rozwiązania tego problemu”¹⁵.

Niezwykle ważnym – podkreślił S. Pilch – aktem prawnym wciągającym sądownictwo Z.S.R.R. w służbę polityczną państwa na wymienionym odcinku aprowizacyjnym była uchwała Plenum Centralnego Komitetu Wszeczwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) z 5 czerwca 1935 r. W opinii S. Plicha była ona adresowana bezpośrednio do radzieckich sądów w zdaniu, że „plan zaopatrzenia zostanie całkowicie i w terminie wypełniony jedynie w tym wypadku, jeżeli będzie zagwarantowana należyta ochrona zbiorów przed rozwłóceniem i rabunkami, jeżeli zostaną zmobilizowane masy kołchozów i sowchozów do walki z kułacko destrukcyjnymi nastrojami, skierowanymi ku szkodzeniu sprawie zaopatrzenia”¹⁶. Głównie ze względu na brak merytorycznego i ideologicznego przygotowania rozwinięto tezy Centralnego Komitetu w szczegółowych okólnikach, wskazując drogi, sposoby i środki realizacji wskazań, tak aby nie było wątpliwości przy stosowaniu ich w życiu. Powyższe wskazania w stosunku do prokuratury regulował okólnik naczelnego prokuratora Z.S.R.R. A. Wyszynskiego z dnia 16 czerwca 1935 r. Nr 50/9, zaś w odniesieniu do sądów zarządzenie Sądu Najwyższego Z.S.R.R. z dnia 17 maja 1935 roku Nr 21. W dalszej części artykułu, S. Plich w interesujący sposób opisuje realizację powyższych aktów konkludując: „W tych warunkach, kiedy polityczną działalność wysuwa się na czoło, szwankuje w sposób opisany samo stosowanie prawa. Do zadań nałożonych na sądownictwo Radzieckie trzeba ludzi o dużym wyrobieniu zarówno fachowo-jurystycznym, jak i ideowo politycznym. Tymczasem sądownictwo sowieckie *en masse* tych cech dziś jeszcze w zadowalającym stopniu nie posiada, co wyraźnie widać z omawianych wyżej rozporządzeń. Wysiłki kierowniczych sfer sowieckich w kierunku zrealizowania zadań nałożonych na sądownictwo są bezspornie wielkie. Czy i w jakim stopniu uda się zrealizować sowieckiemu prawnictwu włożone nań zadanie,

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, s. 35.

w szczególności na politycznym odcinku planów zbożowych, najbliższa przyszłość powinna”¹⁷.

W artykule *O klasowym charakterze Kodeksu Karnego R.S.F.R.R.*, S. Plich starał się wyjaśnić czytelnikowi na czym polegała tzw. klasowość ustawodawstwa karnego Rosji radzieckiej. Nie miał wątpliwości, że dla marksistów prawo jest tylko wynikiem walki klas i narzędziem w ręku klasy panującej. „Ze wszystkich rodzajów prawa – pisał polski sędzia – prawo karne zawsze koncentruje w sobie najwyraźniej cele polityczne i społeczne, zasady gospodarcze i ustrojowe, pojęcia moralne i etyczne danego społeczeństwa. Za co i komu, oraz jakie grożą kary; to co znalazło swój wyraz w kodeksie karnym, jak to nawet czego w nim nie umieszczono – charakteryzuje postawę danego ustawodawcy.

Prawo karne to niejako część zastępująca całość; zaś w odniesieniu do Z.S.R.R. prawo karne jest najwymowniejszym dowodem klasowej struktury Państwa Radzieckiego i ustawodawczym dokumentem realizacji teoretycznych przesłanek Marksizmu-Leninizmu w ogóle. Na tych ogólnych podstawach zbudowany jest również aktualnie obowiązujący kodeks karny R.S.F.R.R. z 1926 r.”¹⁸. Artykuł ten był znakomitym uzupełnieniem publikacji Juliusza Makarewicza i Rafała Lemkina. To właśnie ci autorzy prawie dziesięć lat wcześniej wydali najobszerniejsze i najwartościowsze pod względem merytorycznym prace, tj. *Kodeks karny republik sowieckich*¹⁹ i *Kodeks karny Rosji Sowieckiej 1927*²⁰. Jednakże od razu należy podkreślić, że dotyczyły one wyłącznie kształtującego się w latach 1917–1927 radzieckiego materialnego prawa (ustawodawstwa) karnego, a więc ich rozważania były zawężone do określonego przedziału czasowego i określonej problematyki karnistycznej. Plich wzbogacił i pogłębił badania poprzedników. W swoich rozważaniach sięgał do opinii i komentarzy radzieckich prawników z lat trzydziestych. Nieobce mu były projekty zmian kodeksu karnego z 1926 r., a mianowicie: projekt kodeksu karnego z 1930 r., opracowany przez Instytut Prawa Komunistycznej Akademii oraz projekt z 1935 r. Przewrotnie skonstatował: „Jednak prawo karne państwa socjalistycznego oprócz tkwiącej w niem immanentnie dialektyki rozwojowej, zależnej od ogólnych, politycznych warunków i postępów socjalistycznego budownictwa, w zasadzie w ogóle nie jest pojmowane jako instytucja trwała, wieczna. Prawo karne dzielić będzie w myśl teoretycznych założeń Marksizmu-Leninizmu ogólną dolę klasowego państwa proletariackiego.

¹⁷ Ibidem, s. 39.

¹⁸ S. Plich, *O klasowym charakterze Kodeksu Karnego R.S.F.R.R.*, WPPr 1936, nr 2, s. 69.

¹⁹ J. Makarewicz, *Kodeks karny republik sowieckich*, Warszawa 1926.

²⁰ R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji Sowieckiej 1927*, Warszawa 1928. Zob. też M. Mohyluk, *Echa radzieckiego prawa karnego w piśmiennictwie prawniczym II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, 2006, t. IV, s. 87–108.

Wraz ze spełnieniem swej roli: wytępieniem wrogich klas i jego resztek, oraz wychowaniem mas pracujących, z obumarciem samego państwa, jako zbędnego w tych warunkach aparatu ucisku i panowania jednej klasy nad drugą, wraz ze zrealizowaniem ustroju komunistycznego – nastąpi obumarcie samego prawa karnego jako środka panowania.

Prawo karne, wraz z całym aparatem państwowym, spocznie według słów Engelsa w muzeum starożytności obok topora kamiennego i kołowrotka”²¹.

Artykuł *Rok walki o kadry sądownictwa Z.S.R.R.*²² stanowił swego rodzaju podsumowanie ustaleń S. Plicha z 1935 r.²³ W radzieckim sądownictwie stworzonym po znielowaniu dawnego aparatu sądowego w okresie wojennego komunizmu, „czerwonego terroru” i w czasie wojny domowej brakowało fachowców. Wyłączne postawienie na proletariat, wynikające głównie z teoretycznych założeń ustrojowych – doprowadziło do zapełnienia braków laikami, i to nie tylko w całej administracji państwowej, ale i w sądach i prokuraturze. W omawianym okresie w Z. S. S. R. kiedy prawo albo w ogóle nie istniało, albo jeśli nawet ogłaszano jakieś normy, to niekonieczne było przestrzegane, a w praktyce wystarczało „rewolucyjne przekonanie i proletariackie sumienie”. Z dumą ogłoszono, że „bez specjalnych prawideł, bez kodeksów uzbrojony lub rozprawiał się i rozprawia ze swoimi ciemieżcami. „Ale wraz z normalizacją warunków życia – pisał S. Plich – musiało wrócić prawo – z zasadniczego stanowiska konieczności norm prawnych obojętne – czy nazwać je prawem burżuazyjnym, czy proletariackim. Rosja Sowiecka wydała własne kodeksy, zarówno z dziedziny prawa materialnego, jak i formalnego, a skomplikowane życie ekonomiczne zmusiło ponadto do wydania wprost niezliczonych ustaw specjalnych. Dziś nadmiar różnych przepisów w Rosji jeszcze bardziej się odczuwa niż w innych krajach, np. w Polsce. Wydano nowe prawa, ale pozostali ludzie, którzy bardzo często nie rozumiejąc tych praw, nie dorósłszy nawet poziomem inteligencji i rozwoju umysłowego do ich zrozumienia – mieli je stosować w życiu i na mocy niezrozumiałych dla siebie przepisów normować skomplikowane stosunki między obywatelami”²⁴. Wnioski były jednoznaczne: po roku walki o polepszenie jakości kadr sądowych (nawet w świetle danych statystycznych autorów radzieckich) efekty były mizerne. Ciągłe obok kryterium wykształcenia przy doborze kadr aparatu państwowego w Z. S. R. R. decydujące znaczenie miało kryterium polityczne. W związku z ogólnymi założeniami państwa proletariackiego przy rekrutacji ludzi niezmiennie zwracano również uwagę na pochodzenie społeczne pracownika. Przytaczając i analizując dane statystyczne z radzieckich źródeł S. Plich zwrócił uwagę na uprzywilejowanie prokuratury

²¹ S. Plich, *O klasowym charakterze...*, s. 76.

²² S. Plich, *Rok walki o kadry sądownictwa Z.S.R.R.*, WPPr 1936, nr 7, s. 279–281, 1936, nr 8, s. 305–308.

²³ S. Plich, *O poziomie naukowym sędziów sowieckich*, WPPr 1935, nr 11, s. 363–370.

²⁴ Ibidem, s. 364.

przed innymi rodzajami sędziów jeśli chodzi o partyjność, proletariackie pochodzenie i poziom naukowy. Z drugiej strony dostrzegł uderzający skład sędziów śledczych, tzn. dość wysoki poziom wykształcenia, mały odsetek robotników, największą liczbę bezpartyjnych. „To nasuwa znowu hipotezę – pisał – że wśród sędziów śledczych kryje się sporo dawnej inteligencji, odpornej bezpośrednio na wpływy partii. Za tym przypuszczeniem przemawia jeszcze rola zakreślona sędziom śledczym i niemal całkowite proceduralne uzależnienie ich od prokuratury. Szeroka gwarancja bezpośredniej kontroli prokuratorskiej zmniejszyła nacisk sfer rządzących na masowe upartyjnienie tego odcinka życia sądowego”²⁵.

„Roczna walka o człowieka – twierdził S. Plich – przyniosła jeszcze jedno spostrzeżenie: awansuje nie ten, kto powinien i kto się do tego nadaje, ale po prostu decyduje „mechaniczno-akordowe nastawienie”. Są ludzie i po 10 lat siedzący na tych samych stanowiskach, którzy mogliby być pożyteczni na wyższych placówkach, ale o nich się nie pamięta, bo dobrze pracują”²⁶. W świetle omówionych faktów S. Plich skonstatował, że po rocznej akcji kwestia kadr ludzkich w sądownictwie radzieckim wciąż nie była rozwiązana. Zauważył jednocześnie, „że daleko posunięta samokrytyka, przejawem czego są choćby cytowane prace sowieckich autorów, dowodzi, że do kwestii naprawy obecnego stanu przystąpiono na serio i z dużym zapałem.”

W artykułach *Reforma prawa o regulacji urodzeń w Z.S.R.R.* i *Prawo o regulacji urodzeń w praktyce sądowej Z. S. R. R.* Plich szczegółowo analizuje radzieckie prawodawstwo w tym zakresie i trafnie wykazuje, że w Rosji radzieckiej w ciągu dwudziestu lat doszło do radykalnych reform. Ich istotą było całkowite odwrócenie stosunku prawodawcy radzieckiego do zagadnienia przerywania ciąży²⁷. Przepisy z końca lat trzydziestych przekreślały dotychczasowe stanowisko, legalizujące przerywanie ciąży, utrzymując jedynie wskazania lekarskie i eugeniczne do spędzania płodu. Nowe ustawodawstwo z dziedziny prawa małżeńskiego i rodzinnego, zmierzało do ustabilizowania stosunków rodzinnych, z jednoczesnym wzmocnieniem podstaw materialnych matki przez zabezpieczenie bytu dzieci. Wszystko podążało, zdaniem S. Plicha, w kierunku realizacji jednego celu: zachęcić do rodzenia dzieci. Za fałszywy uznał podstawowy argument motywów ustawodawczych, iż zakaz spędzenia płodu podyktowany został „wskutek ustalenia szkodliwości sztucznego przerywania ciąży”²⁸.

²⁵ S. Plich, *Rok walki o kadry...*, s. 305.

²⁶ Ibidem, s. 306.

²⁷ S. Plich, *Reforma prawa o regulacji urodzeń w Z.S.R.R.*, WPPr 1936, nr 9, s. 347.

²⁸ S. Plich, *Reforma prawa...*, WPPr 1936, nr 10, s. 388.

W artykułach *Kara śmierci w ustawodawstwie ZSRR*²⁹, *O przestępstwach przeciw rodzinie i małżeństwu w projekcie Kod. Kar. Z.S.R.R.*³⁰ i *Rozdział Kościoła od Państwa a Radzieckie Prawo Karne*³¹ S. Plich poddał głębokim i wnikliwym analizom poszczególne przepisy obowiązującego i projektowanego radzieckiego ustawodawstwa karnego wszędzie wskazując przede wszystkim na jego ewolucję w „rewolucyjnej otoczce” – od całkowitego nihilizmu do skrajnego normatywizmu.

W artykule *Prawo o ustroju sądownictwa Z.S.R.R.*, S. Plich, słusznie zauważył, że obowiązujące od 1924 r. zasady ustroju sądów i na ich podstawie uchwalone normy organizacyjne sądownictwa w poszczególnych republikach związkowych, były zbyt dalekie od zgodności celów stalinowskiego ustawodawcy i celów ustaw wydawanych w odmiennym układzie sił wewnątrzpaństwowych. Nowe uzgodnienie funkcji i celów ustaw stawało się zatem coraz bardziej konieczne. *Prawo o ustroju sądownictwa Z.S.R.R., Republik związkowych i autonomicznych* z 16 sierpnia 1938 r. najogólniej rzecz biorąc jest rozwinięciem syntetycznych zasad IX rozdziału grudniowej Konstytucji stalinowskiej z 1936 r. (art. 102–112)³². Było to praktyczne ujęcie zasady polityczno-ustrojowe i teoretyczne bolszewizmu w obowiązującej dziś koncepcji stalinowskiego państwa. Omówione przez S. Plicha w artykule *Sąd i Prokuratura w nowej Konstytucji Z. S. R. R.* ogólne zasady i płynące nich przesłanki o wykorzystaniu organów sądowych, jako narzędzia walki politycznej, oraz doskonaleniu tego aparatu w służbie partii rządzącej – znalazły obecnie swoje absolutne, teleologiczne potwierdzenie. „Dziś nie może budzić wątpliwości – podsumowywał wileński sędzia – że demokracja konstytucji stalinowskiej w dziedzinie sądownictwa jest niczym innym, jak nową nazwą dyktatury proletariatu, w rzeczywistości dyktatury partii, ściślej – dyktatury rządzącego wierzchołka partyjnego poprzez partyjną biurokrację, a sądownictwo na wskroś politycznym organem władzy państwowej.

Te zasady stanowią ogólny klucz do prawidłowego rozumienia i ujmowania nowego prawa o ustroju sądownictwa Z. S. R. R. Nie mniej z polityczno-ustrojowego punktu widzenia nowa ustawa jest bardzo ważnym etapem stabilizacyjnym w dziedzinie sądownictwa, tworząc bowiem formalną platformę działalności sądów, stanowi tym samym *conditio sine qua non* zrozumienia i ujmowania życia sądowego dzisiejszej Rosji w ogóle”³³.

²⁹ S. Plich, *Kara śmierci w ustawodawstwie ZSRR*, WPPr 1937, nr 7, s. 213–215, 1937, nr 8, s. 237–239, 1937, nr 9, s. 269–270.

³⁰ S. Plich, *O przestępstwach przeciw rodzinie i małżeństwu w projekcie Kod. Kar. Z.S.R.R.*, WPPr 1938, nr 2, s. 49–53, 1938, nr 3, s. 81–85, 1938, nr 4, s. 125–130, 1938, nr 5, s. 171–175, 1938, nr 6, s. 207–211.

³¹ S. Plich, *Rozdział Kościoła od Państwa a Radzieckie Prawo Karne*, WPPr 1938, nr 8, s. 251–257, 1938, nr 9, s. 281–286, 1938, nr 10, s. 317–322.

³² S. Plich, *Prawo o ustroju sądownictwa Z.S.R.R.*, WPPr 1938, nr 11, s. 353.

³³ Ibidem, s. 353–354.

Analizując wstępnie dorobek interpretatorów prawa radzieckiego publikowanych na łamach WPPr w latach 1935–1939 (17 artykułów) można stwierdzić, że jest on zróżnicowany i bogaty głównie ze względu na jego wartość merytoryczną i poznawczą. Spektrum tych prac było stosunkowo rozległe, bo dotyczyło m.in. teorii prawa, prawa konstytucyjnego – w tym ustroju sądów i prokuratury, prawa karnego i prawa rodzinnego. Stricte jurydyczne, badania prawodawstwa radzieckiego S. Plicha były pionierskimi opracowaniami tego typu na gruncie polskich nauk prawnych. Mieściły się one w granicach naukowego przedstawienia jego zasad i poszczególnych przepisów. Dociekania wszystkich autorów publikacji w WPPr stanowią cenne źródło informacji na temat wiedzy polskiej o stanie prawa radzieckiego.

Interpretacje te były momentami nietrafne, może zbyt spłycone, ale były też i wartościowe, celne i oryginalne – szczególnie mam tu na myśli artykuły S. Plicha. Być może rozbieżności te wynikały z faktu, że o prawie radzieckim pisano niejako na „gorąco”, w trakcie jego burzliwych przemian, a więc z określonej perspektywy historycznej. Szkoda, że nie przetłumaczono tych prac, bo w ten sposób dotarłyby one do większego grona zainteresowanych niniejszą problematyką. Zatem udział „Wileńskiego Przeglądu Prawniczego” w postaci publikacji wileńskich prawników w rozwoju polskiej myśli sowietologicznej jest znaczący, a nawet dalej rozwijając tę konkluzję, stanowi wciąż nieodkryty wkład w osiągnięciach światowej sowietologii.

Bibliografia

- Kalendarz informator sądowy na 1939 r.*, Warszawa 1939.
- M. Kornat, *Polska szkoła sowietologiczna (1930–1939)*, Kraków 2003.
- M. Kornat, *Bolszewizm, Totalitaryzm, Rewolucja, Rosja. Początki sowietologii i studiów nad systemami totalitarnymi w Polsce (1918–1939)*, t. 1, Kraków 2003.
- A. Kozak, *Poglądy Jewgienija B. Paszukanisa na istotę prawa*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 983, „Przegląd Prawa i Administracji” XXIV, Wrocław 1988, s. 4–17.
- R. Lemkin, *Kodeks karny Rosji Sowieckiej 1927*, Warszawa 1928.
- J. Makarewicz, *Kodeks karny republik sowieckich*, Warszawa 1926.
- S. Milewski, A. Redzik, *Themis i PHEME. Czasopiśmiennictwo prawnicze w Polsce do 1939 r.*, Warszawa 2011.
- M. Mohyluk, *Echa radzieckiego prawa karnego w piśmiennictwie prawniczym II Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2006, t. IV, s. 87–108.
- J. B. Paszukanis, *Ogólna teoria prawa a marksizm*, Warszawa 1985.
- S. Plich, *O poziomie naukowym sędziów sowieckich*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1935, nr 11, s. 363–370.
- S. Plich, *Zadania Sądownictwa Z. S. R. R. w wykonaniu Planów zbożowych*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, nr 1, s. 34–39.

- S. Plich, *O klasowym charakterze Kodeksu Karnego R.S.F.R.R.*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, nr 2, s. 69–76,
- S. Plich, *Rok walki o kadry sądownictwa Z.S.R.R.*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, nr 7, s. 279–281, 1936, nr 8, s. 305–308.
- S. Plich, *Reforma prawa o regulacji urodzeń w Z.S.R.R.*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, nr 9, s. 347–354, 1936, nr 10, s. 385–388.
- S. Plich, *Sąd i Prokuratura w nowej Konstytucji Z. S. R. R.*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1936, nr 12, s. 463–470, 1937, nr 1, s. 25–34, 1937, nr 2, s. 59–65, 1937, nr 3, s. 93–101, 1937, nr 4, s. 129–133, 1937, nr 5, s. 159–163.
- S. Plich, *Kara śmierci w ustawodawstwie ZSRR*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1937, nr 7, s. 213–215, 1937, nr 8, s. 237–239, 1937, nr 9, s. 269–270.
- S. Plich, *Prawo o regulacji urodzeń w praktyce sądowej Z. S. R. R.*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1937, nr 11, s. 338–345, 1937, nr 12, s. 371–379, 1938, nr 1, s. 19–24.
- S. Plich, *O przestępstwach przeciw rodzinie i małżeństwu w projekcie Kod. Kar. Z.S.R.R.*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1938, nr 2, s. 49–53, 1938, nr 3, s. 81–85, 1938, nr 4, s. 125–130, 1938, nr 5, s. 171–175, 1938, nr 6, s. 207–211.
- S. Plich, *Rozdział Kościoła od Państwa a Radzieckie Prawo Karne*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1938, nr 8, s. 251–257, 1938, nr 9, s. 281–286, 1938, nr 10, s. 317–322.
- S. Plich, *Prawo o ustroju sądownictwa Z.S.R.R.*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1938, nr 11, s. 353–361, 1938, nr 12, s. 397–405.
- S. Plich, *O tak zwanych „nowych prądach” w sądownictwie*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1939, nr 1, s. 1–7.
- S. Plich, *Praworzędność rewolucyjna a sądownictwo w Z.S.R.R.*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1939, nr 8, s. 238–247.
- W. Staśkiewicz, *Koncepcja prawa J. B. Paszukanisa – dylematy teorii i praktyki*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 8, s. 41–53.
- W. Sukiennicki, *Marksowsko-Leninowska teoria prawa*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1935, nr 5, s. 145–153 oraz nr 6, s. 196–202.
- W. Sukiennicki, *Kolektywizacja rolnictwa w ZSRR w latach 1929–1930*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1937, nr 10, s. 287–298, 1937, nr 11, s. 321–328.
- A. Sylwestrzak, *P.I. Stuczka i jego miejsce w radzieckiej nauce prawa*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego” 1978, nr 7, s. 5–19.
- S. Truszkowski, *Adwokatura radziecka*, WPPr nr 5 1936, s. 193–201.
- J. Tucholski, *Straty wśród polskich oficerów i policjantów w świetle materiałów Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego (czterdzieści krwawych dni rządów NKWD na Wileńszczyźnie)*, „Zbrodnia Nie Ukarana. Katyń–Twer–Charków. Zeszyty Katyńskie”, red. M. Tarczyński, J. Snitko-Rzeszut, 1996, nr 6, s. 151–164.
- A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996.
- B. Wróblewski, *Grupy współdziałania z z prokuraturą w ZSRR*, „Wileński Przegląd Prawniczy” 1938, nr 7, s. 233–234.
- Wykaz wywiezionych*, „Kurier Wileński” 1939, 4 listopada, s. 3.

Rafał Kania

Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku

e-mail: rafalkania@op.pl

telefon: 89 6487065

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.08

Marksizm-leninizm a cybernetyka prawa w PRL

Zarys problematyki

SUMMARY

**Marxism-Leninism and the cybernetics of law in the Polish People's Republic.
Outline of the issue**

During the existence of the Polish People's Republic (1944–1989), the dominant ideology was that of Marxism-Leninism. It wielded strong influence on the official world-view. The ideology aspired to explain, in reality, all phenomena and processes. However, within a short period of time it became apparent that Marxism-Leninism had its weaknesses, for example, developing the sciences was conditional upon their non-interference with the objects of Marxism-Leninism. One such science that fell in this arena was the cybernetics of law. Hence, the purpose of this article is to give a short presentation of general assumptions and relation between the cybernetics of law and Marxism-Leninism during the period of "real socialism" in the Polish People's Republic.

Key words: cybernetics of law, Marxism-Leninism, the Polish People's Republic, jurisprudence

Słowa kluczowe: cybernetyka prawa, marksizm-leninizm, Polska Rzeczpospolita Ludowa, prawoznawstwo

Wprowadzenie

Rewolucja bolszewicka w 1917 r. stała się przyczyną zmiany systemu władzy i porządku społeczno-gospodarczego w Rosji oraz powstania Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich. Doprowadziła także do przeprowadzenia eksperymentu na niespotykaną wcześniej w dziejach skalę, który polegał na wprowadzeniu w życie założeń ideologicznych marksizmu-leninizmu. Co więcej, agresywna polityka reżimu stalinowskiego oraz koniunkcja korzystnych, z punktu widzenia wzrostu znaczenia politycznego ZSRR na arenie międzynarodowej, wydarzeń geopolitycznych doprowadziły do rozprzestrzenienia się marksizmu-leninizmu na znacznych obszarach globu. Ustroje państw satelic-

kich Moskwy zostały dostosowane, w większości przypadków siłą, zarówno do obowiązującej w ZSRR ideologii, jak i praktyki politycznej.

Klimat światopoglądowy panujący w państwach bloku socjalistycznego był tworzony nie tylko przez marksizm-leninizm. Pomimo dążenia, przynajmniej w początkowym okresie po II wojnie światowej, do zdominowania życia umysłowego przez propagowanie jedynej słusznej ideologii, szybko okazało się, że oficjalna doktryna państwowa zawiera wiele słabych punktów. W konsekwencji bez wsparcia ze strony nauk szczegółowych, trudno było nie tylko obronić jej dogmaty, ale również utrzymać kontrolę nad systemem społeczno-gospodarczym zbudowanym na tych podstawach.

Wspomniane uwarunkowania spowodowały, że dosyć szybko na obrzeżach oficjalnej doktryny państwowej zaczęły pojawiać się propozycje teoretyczne, aspirujące do satysfakcjonującego opisu i wyjaśnienia różnych aspektów otaczającej rzeczywistości. Szereg pomysłów stanowiło naturalną konsekwencją aktywności intelektualnej środowisk naukowych i było tolerowanych, o ile nie kolidowało z nauką Lenina i Stalina. Dzięki temu milcząco akceptowano ich pozostawanie w oficjalnym obiegu. Działo się tak w szczególności w przypadku dyscyplin dających nadzieję na udoskonalenie niewydolnego systemu społeczno-gospodarczego istniejącego w tzw. krajach demokracji ludowej.

Pomimo niekorzystnego klimatu ideowo-politycznego dla swobodnej twórczości intelektualnej, szereg wyników refleksji naukowej okazało się bardzo wartościowych i płodnych. W państwach bloku wschodniego, na bazie fascynacji industrializacją i dążeń do zbudowania społeczeństwa przemysłowego, opartych na założeniach socjalizmu, na styku nauk ścisłych i humanistycznych zaczęły pojawiać się dyscypliny pozwalające zwiększyć wpływ i kontrolę ośrodka władzy politycznej na system społeczno-gospodarczy. W tym sensie pozostawały one w zgodzie z ideą partii, występującej w roli awangardy ruchu robotniczego, na drodze budowy światowego komunizmu. Dlatego, pomimo pewnych trudności, nowe idee przenikały stopniowo do świadomości przedstawicieli biurokratyzowanej nomenklatury partyjnej. Pośród dyscyplin naukowych rozwijających się w PRL należy wymienić prakseologię, teorię systemów, teorię decyzji, teorię organizacji i kierownictwa oraz cybernetykę. Przedmiotem artykułu będzie próba zaprezentowania wybranych aspektów powiązań między ideologią marksistowsko-leninowską a założeniami cybernetyki prawa w okresie PRL.

1. Fundamenty ideologiczne i założenia ustrojowe Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Uznany za doktrynę oficjalną w powojennej Polsce marksizm-leninizm był ideologią skoncentrowaną na praktycznym oddziaływaniu na rzeczywistość.

Według Lenina, samoistna refleksja intelektualna w obszarze filozofii, sztuki i literatury, modeli instytucji społecznych i systemu prawnego, nie miała większej wartości, o ile nie pozwalała wpływać na kształtowanie rzeczywistości¹.

Szczególna rola w procesie kreowania nowego porządku przypadła, występującemu w roli awangardy przemian, dojrzałemu ideologicznie aktywowi partii komunistycznej. Miał on przez instrumentalne wykorzystanie dorobku intelektualnego ludzkości sterować nieświadomymi masami proletariatu, oczywiście w ich dobrze pojętym interesie. Działo się tak, ponieważ, zdaniem Lenina, masowy ruch robotniczy nie mógł doprowadzić do samoistnego i spontanicznego wykreowania odpowiedniej świadomości rewolucyjnej. Dlatego to partia miała pełnić rolę organizatora, przywódcy i twórcy ideologii oraz wyznaczać kierunki działań masom robotniczym².

W konsekwencji przyjętego założenia uznano, że społeczeństwo komunistyczne nie dysponuje odpowiednią samoświadomością, która pozwoliłaby mu wykroczyć poza ramy naznaczone przez partię komunistyczną³. Kierownictwo partii było jedynym ośrodkiem decyzyjnym, skupiającym w sobie niezbędny potencjał do działań nakreślających kierunki przemian ustrojowych i społeczno-gospodarczych. Aby sprostać temu zadaniu partia komunistyczna, zcentralizowana i zdyscyplinowana, powinna być złożona z uświadomionego aktywu rewolucyjnego. W ten sposób Lenin nadawał organizacji partyjnej rys elitarny. Inną cechą wspomnianego elitaryzmu było założenie, że tylko partia była dysponentem prawdziwej wiedzy naukowej, a dysponując nią, zyskiwała kontrolę nad obiektywnymi procesami społeczno-gospodarczymi. Dlatego posiadała monopol podejmowania wszelkich inicjatyw w państwie. Ten sposób legitymizacji działań dawał w praktyce nieograniczoną władzę rządzącym⁴.

Marksizm-leninizm okresu dojrzałego, w kształcie nadanym ostatecznie przez Stalina, wyrażał interesy warstw rządzących państwem totalitarnym. Kołakowski wskazał na paradoksalną konstrukcję głoszonej ideologii, „doskonałą sztywność” połączoną z „doskonałą plastycznością”. Ideologia przybrała formę katalogu ortodoksyjnie wyznawanych, skatechizowanych formuł. Jednocześnie ich treść była na tyle mglista, że na jej podstawie można było usprawiedliwić dowolną politykę państwa dyktowaną w praktyce przez interesy partii komunistycznej⁵.

¹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie – Rozwój – Rozkład*, Warszawa 1988, s. 672–673; J. Topolski, *Marksizm i historia*, Warszawa 1977, s. 7, 159.

² A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999, passim; L. Kołakowski, op. cit. s. 674.

³ L. Kołakowski, op. cit., s. 675; J. Topolski, op. cit., s. 167, 182–183.

⁴ L. Kołakowski, op. cit., s. 675–679, 751.

⁵ Ibidem, s. 883.

Oficjalna ideologia służyła samogloryfikacji biurokratycznej nomenklaturze państwa sowieckiego. Jej założenia sprowadzały się do kilku dogmatów. Socjalizm jest ustrojem charakteryzującym się działaniem w interesie ludzi pracy, opartym na upaństwowionych środkach produkcji. Jest udowodnionym, najwyższym stadium historycznego rozwoju ustroju społecznego. sowiecki system sprawowania władzy stanowi uosobienie postępu i stąd czerpie legitymację do bezwzględnej walki z wszystkimi, realnymi lub wymyślanymi, przeciwnikami⁶.

Rolę moderatora wszelkich działań w państwach socjalistycznych odgrywać miała partia klasy robotniczej, nadająca kierunek rozwojowi państwu demokracji ludowej⁷. Rozwinięty marksizm-leninizm zakładał, że państwo jako narzędzie w ręku partii będzie odgórnie organizowało wszelkie przejawy życia społecznego. Zasadę tę określono mianem „centralizmu demokratycznego”⁸. Gospodarka została oparta na centralnym planowaniu i zarządzaniu⁹. Na najwyższym szczeblu władzy określano: kto, co, kiedy, jak i ile miał produkować. W ten sam sposób próbowano rozdzielać wytworzone dobra. W świetle założeń obowiązującej ideologii, cała gospodarka traktowana była jak jedno makroprzedsiębiorstwo produkcyjne¹⁰.

Pomimo ortodoksyjnej w swoich założeniach ideologii marksizmu-leninizmu, w praktyce model państwa demokracji ludowej ulegał modyfikacjom. W literaturze wyodrębniono cztery jego fazy: 1) 1945–49 – okres ograniczenia istniejącego jeszcze pluralizmu światopoglądowego na obszarze dominacji sowieckiej; 2) 1949–54 – etap najpełniejszego wdrożenia założeń systemu, skutkującego ujednoczeniem rozwiązań polityczno-prawnych, społeczno-gospodarczych i kulturalnych w państwach obozu socjalistycznego; 3) 1955–1968 – okres pojawiania się w państwach satelickich różnorodnych nurtów rewizjonistycznych o zabarwieniu antystalinowskim; 4) po 1968 r. – marksizm przybrał formę „martwej skamieliny, nadal uznawanej za ideologię oficjalną rządzących partii” jednak ideowo bezpłodnej¹¹.

2. Szkic pozycji marksizmu-leninizmu w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Marksizm, zdaniem Kołakowskiego, miał w Polsce własną tradycję, niezwiązaną z wpływami rosyjskimi. Co szczególnie istotne, nie uosabiał żad-

⁶ Ibidem, s. 910–911.

⁷ *Zagadnienia ustroju Polsku Ludowej*, red. M. Maneli, Warszawa 1962, s. 9.

⁸ J. Wiszniewski, *Zarys encyklopedii prawa*, wyd. 4, Warszawa 1966, s. 89.

⁹ W.W. Łazarjew, *Teoria prawa i gosudarstwa. Uczeńnik dla juridycznych wuzow*, Moskwa 1996, s. 405.

¹⁰ J. Holzer, *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000, s. 15; A.L. Sowa, *Historia polityczna Polski 1944–1989*, Kraków 2011, s. 148–149.

¹¹ L. Kołakowski, op. cit., s. 923.

nej ściśle partyjnej ideologii. Do 1950 r. na uniwersytetach polskich, zrekonstruowanych według przedwojennych wzorów, nie doszło jeszcze do ideologicznych czystek. Stalinizm pozostawał marginalną formacją umysłową, a jego głównym propagatorem był Adam Schaff. Stopniowo jednak jego reprezentanci przechodzili do ofensywy ideologicznej. Przedmiotem ataków byli przedstawiciele wszystkich przejawów światopoglądu niemarksistowskiego, w szczególności reprezentanci szkoły lwowsko-warszawskiej oraz tomiści¹². W ówczesnej literaturze prawnoustrojowej panował pogląd, że polska „droga do socjalizmu jest rezultatem twórczego stosowania ogólnych marksistowsko-leninowskich zasad budowy socjalizmu oraz (...) własnych, polskich, narodowych tradycji i doświadczeń”¹³.

Przyjęty sposób myślenia pozostawał zbieżny z marksistowską teorią szczęścia, którą wyróżniały dwa wymiary eudajmonii. Po pierwsze, marksiści podkreślili konieczność analizy subiektywnych elementów przeżywania stanu szczęścia. Po drugie, wskazali na potrzebę badania warunków społecznych, uniemożliwiających jego osiągnięcie i wskazanie sposobów przezwyciężenia trudności. „Ostatecznym wynikiem tego badania jest uznanie konieczności budowania socjalizmu jako ustroju stwarzającego optymalne, choć nie w pełni doskonałe, warunki społeczne dla realizacji szczęścia człowieka”¹⁴.

Zwieńczeniem procesu budowy społeczeństwa i państwa socjalistycznego było uchwalenie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r. (Dz.U. Nr 33, poz. 232). Już w Preambule oraz art. 1 jej twórcy odwołali się do dorobku ruchu robotniczego stwierdzając, że Polska jest republiką ludu pracującego. Ustrój został oparty na modelu tzw. władzy ludowej, której fundament stanowi dominująca rola klasy robotniczej przy wsparciu ludności chłopskiej. Ustawodawca konstytucyjny wyliczył w art. 3 priorytety aktywności państwa. Główne cele sprowadzały się do umocnienia społeczeństwa socjalistycznego i władzy ludowej oraz zwalczania jej przeciwników, a także rozwoju gospodarczego i kulturalnego w duchu obowiązującej ideologii¹⁵.

Uszczegółowienie zagadnień ustrojowych interesujących z punktu widzenia problematyki cybernetyki prawa, znalazło odzwierciedlenie przede wszystkim w art. 4, 5 i 7 Konstytucji PRL. W pierwszym z nich określono, że system prawa PRL stanowi odzwierciedlenie interesów oraz woli ludu pracującego i wiąże organy państwa i obywateli. Z kolei w art. 5 pkt 3) określono, że organy władzy i administracji państwowej zostały zobowiązane wyjaśnić masom pracującym zasadnicze cele i wytyczne polityki władzy ludowej w poszczególnych dziedzinach działalności państwowej, gospodarczej i kulturalnej. Roz-

¹² Ibidem, s. 928; P. Kenney, *Budowanie Polski Ludowej. Robotnicy a komuniści 1945–1950*, tłum. A. Dzierzgowska, Warszawa 2015, s. 213 i n.

¹³ *Zagadnienia ustroju...*, s. 15.

¹⁴ T. Ślipko, *Zarys etyki ogólnej*, wyd. II, Warszawa 1984, s. 80.

¹⁵ Por.: A. Burda, *Rozwój ustroju politycznego Polski Ludowej*, Warszawa 1969, s. 53 i n.

poczynający rozdział 2 Konstytucji PRL, poświęcony ustrojowi społeczno-gospodarczemu, art. 7 określał, że rolą władzy ludowej jest rozwój życia społeczno-gospodarczego na podstawie narodowych planów gospodarczych, celem natomiast tych działań jest stałe podnoszenie poziomu życia mas pracujących. Była to kontynuacja kierunków działań określonych w uchwale Krajowej Rady Narodowej z 22 września 1946 r.¹⁶

System funkcjonujący w Polsce między 1959 a 1980 określono mianem „realnego socjalizmu”. Pomimo deklaracji konstytucyjnych, okres ten charakteryzował się permanentnym i strukturalnym kryzysem oraz niezaspokojoną nadwyżką popytu nad podażą podstawowych dóbr. W okresie tym przedwojenni ideowi komuniści stopniowo byli zastępowani przez reprezentantów zbiurokratyzowanej nomenklatury partyjnej, rządzących krajem już nie w imię socjalistycznej walki o interesy ludu, lecz partykularnych interesów elit władzy¹⁷. Jednak zarówno w wymiarze propagandowo-ideologicznym, jak i praktycznego zarządzania systemem społeczno-gospodarczym, poszukiwano rozwiązań pozwalających na poprawę sytuacji w kraju. Stąd zapewne wynikała samokrytyka dotycząca nadmiernej centralizacji władzy oraz zbiurokratyzowania aparatu państwa, a także próba doskonalenia modelu gospodarki centralnie sterowanej opartej na wieloletnich planach gospodarczych¹⁸.

Pomimo nachalnego upowszechniania w Polsce marksizmu-leninizmu treściowo zgodnego z wzorcem radzieckim, nie można jednak przemilczeć pozytywnych skutków jego oddziaływania na rodzimą naukę w okresie PRL. Jako ich przykłady Kołakowski wskazał na uwypuklenie znaczenia wpływu konfliktów społecznych na przemiany dziejowe i kulturowe, wyeksponowanie ekonomicznych i technicznych uwarunkowań procesów historycznych, pogłębianie studiów nad polską myślą filozoficzną i społeczną¹⁹. Do tej grupy zagadnień należałoby dodać stworzenie dobrego klimatu dla nauk ścisłych i technicznych oraz próby przeniesienia tych osiągnięć na płaszczyznę nauk humanistycznych i społecznych. W tej grupie plasowała się cybernetyka.

3. Cybernetyka w służbie socjalistycznego społeczeństwa

Jako pierwszy pojęcia cybernetyka, w znaczeniu rządzenia zbiorowościami ludzkimi, użył Bronisław Trentowski w dziele *Stosunek filozofii do cybernetyki, czyli sztuki rządzenia narodem* (1843). Jednak jako dyscyplina naukowa cybernetyka zaczęła rozwijać się dopiero w połowie XX w. Za jej twórcę uznaje się

¹⁶ Ibidem, s. 32.

¹⁷ A.L. Sowa, op. cit., s. 290–291.

¹⁸ A. Burda, op. cit., s. 76; *Zagadnienia ustroju...*, s. 93–94.

¹⁹ L. Kołakowski, op. cit., s. 929.

Norberta Wienera i jego dzieło *Cybernetics or control and communication in the animal and the machine*²⁰. Cybernetyka (gr. *kybernetikos* ‘sztuka sterowania statkiem, sztuka rządzenia’) jest nauką badającą procesy sterowania systemami maszyn i organizmów. Kluczową rolę odgrywają procesy komunikacyjne i informacja²¹. Na użytek prowadzonych badań dyscyplina wypracowała specyficzny aparat pojęciowy, do którego należy zaliczyć pojęcia takie, jak: system otwarty i zamknięty, układ: sterujący, sterowany i kontrolny, homeostaza, sterowanie, otoczenie systemu, regulacja, sprzężenie zwrotne²². Od lat pięćdziesiątych do osiemdziesiątych XX w. cybernetyka prężnie rozwijała się w Polsce. O wpływie dyscypliny na ówczesną rzeczywistość świadczy długa lista publikacji, w których autorzy poszukiwali zastosowania dla teorii sterowania systemami technicznymi, elektronicznymi, bionicznymi, lingwistycznymi, wojskowymi, medycznymi, ekonomicznymi, społecznymi, psychologicznymi i innymi. Potwierdzeniem tego faktu są także liczne tłumaczenia prac zagranicznych autorów.

Oficjalnie głoszona ideologia marksizmu-leninizmu starała się ingerować we wszystkie dziedziny nauki. Praktyka ta nie ominęła również cybernetyki. Początkowo władze sowieckie, a co za tym idzie również partie komunistyczne w innych krajach, odnosiły się do niej negatywnie. Kołakowski ocenił, że atak na cybernetykę był „zdumiewającym przykładem praktycznej przeciwskuteczności sowieckiej ideologii z punktu widzenia interesów państwa”²³. Absurdalność tych ataków polegała na tym, że badania cybernetyczne przyczyniły się do postępu wielu dziedzin technicznych.

W latach 1952–53 rozpętano w ZSRR kampanię przeciwko „pseudonauce”, jak określano cybernetykę, nauce propagowanej przez imperialistów. Po części był to wynik nowych problemów, pojawiających się w obszarze eksploracji cybernetycznej. Zaczęto zastanawiać się, do jakiego stopnia życie społeczne oraz czynności psychiczne ludzi je tworzących może zostać zredukowane do modeli cybernetycznych, a także czy sztucznie wytworzone wytwory techniki mogą stanowić analog myślenia ludzkiego oraz czy możliwe jest sterowanie systemem społecznym opartym na uprzednio przygotowanych algorytmach. Badania na tym polu doprowadziły do obnażenia słabości ideologii stalinowskiej, a tym samym stały się dla niej zagrożeniem. Cybernetyka zaczęła bowiem pretendować do roli *mathesis universalis*, gdyż jako nauka uprawiana

²⁰ Wydanie polskie to N. Wiener, *Cybernetyka, czyli sterowanie i komunikacja w zwierzęciu i maszynie*, tłum. J. Mieścicki, Warszawa 1971. Zob. też: idem, *Cybernetyka i społeczeństwo*, tłum. O. Wojtasiewicz, Warszawa 1960.

²¹ T. Pszczołowski, *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Wrocław 1978, s. 35–36; F. Studnicki, *Cybernetyka i prawo*, Warszawa 1969, s. 17 i n.

²² Por.: Z. Gomółka, *Cybernetyka w zarządzaniu. Modelowanie cybernetyczne. Sterowanie systemami*, Warszawa 2001, s. 11 i n.; A. Malinowski, *Wstęp do badań cybernetycznych w prawoznawstwie*, Warszawa 1977, s. 161 i n.; N.S. Polewoj, *Prawowaja informatyka i kibernetyka*, Moskwa, 1993, s. 24 i n.

²³ L. Kołakowski, op. cit., 901.

na wysokim poziomie abstrakcji pozwalała opisywać wszelkie układy dynamiczne, a więc również społeczeństwo ludzkie. Tymczasem zgodnie z wolą partii rolę tę miał sprawować niepodzielnie marksizm-leninizm. Ostatecznie, kres kampanii antycybernetycznej położyli radzieccy wojskowi, świadomi praktycznej przydatności wyników badań prowadzonych na tym polu²⁴.

Zmiana stosunku władz do cybernetyki spowodowała poszerzenie przestrzeni dla względnie swobodnej eksploracji naukowej. Poszukiwano dla niej nowych praktycznych zastosowań. Przykładem tego rodzaju poczynań w rodzimej nauce była cybernetyka prawa, której główne założenia zostały ukształtowane w latach sześćdziesiątych XX w.²⁵

Zmieniając pierwotne zapatrywania, reprezentanci elit rządzących szybko spostrzegli, że cybernetyka może zostać wykorzystana jako instrument sterowania społeczeństwem. Nauka ta miała stanowić wsparcie dla filozofii nowego typu, której, zdaniem oficjalnej ideologii, prekursorami byli Marks, Engels i Lenin. Cybernetyka miała uzupełnić i doprecyzować system materializmu dialektycznego i historycznego oraz jego ogólnych zasad metodologicznych. Jako nauka potwierdzająca i wzbogacająca materializm dialektyczny cybernetyka miała wywierać rewolucyjny wpływ na metodologie innych nauk, w tym nauk społecznych. Zdawano sobie jednak przy tym sprawę, że ściśle naukowe zgłębienie skomplikowanych systemów społecznych i gospodarczych stanowi wobec ich złożoności zadanie o wiele trudniejsze, aniżeli tego rodzaju działania dotyczące prostych systemów fizycznych²⁶.

Zastosowaniu osiągnięć cybernetyki do organizacji społeczeństwa oraz jego kontroli za pośrednictwem systemu prawnego sprzyjał obowiązujący model prawnoustrojowy. Ideałem państwa demokracji ludowej była, nawiązując do doktryny Rousseau²⁷ i jakobinów²⁸, demokracja bezpośrednia, w której lud decydowałby bezpośrednio o istotnych sprawach. Było to jednak rozwiązanie trudne do zrealizowania w praktyce, dlatego zaakceptowano ideę rządów reprezentacyjnych. Marksizm-leninizm odrzucał zasadę trójpodziału władz na rzecz tzw. centralizmu demokratycznego. Wprowadzono model jednego ośrodka władzy najwyższej, występującego jako polityczna reprezentacja narodu. Postulat połączenia funkcji prawodawczych i wykonawczych miał doprowadzić do stanu, w którym realizacja działań władczych byłaby możliwie najściślej powiązana z wolą narodu. W konsekwencji w strukturach organów władzy państwowej najwyższe miejsce zajmował Sejm. Jego wolę wypełniać

²⁴ Ibidem, s. 901–902.

²⁵ J. Janowski, *Cyberkultura prawa. Współczesne problemy filozofii i informatyki prawa*, Warszawa 2012, s. 36 i n.

²⁶ G. Klaus, *Cybernetyka i społeczeństwo*, tłum. E. Kofler, B. Wojciechowski, Warszawa 1970, s. 23 i n., 57.

²⁷ J.J. Rousseau, *Umowa społeczna*, tłum. A. Peretiatkowicz, Kęty 2002, s. 26 i n.

²⁸ B. Leśnodorski, *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, Warszawa 1960, passim.

miała Rada Państwa. Z kolei narzędziem wykorzystywanym do sterowania systemem społeczno-politycznym była Rada Ministrów oraz aparat państwowy²⁹. W praktyce jednak najwyższa rola Sejmu pozostawała fikcją, bowiem kluczowe decyzje zapadały na szczeblu najwyższych władz partyjnych, następnie jedynie formalnie legitymizowane poprzez uchwalenie aktów normatywnych przez organ prawotwórczy.

Marksizm zakładał istnienie ścisłej zależności między prawem a materialnymi podstawami egzystencji społeczeństwa. Panujące stosunki ekonomiczne decydowały o kształcie porządku prawnego. Inną determinantę systemu prawnego stanowiła polityka. Lenin uważał, że polityka tkwi w każdym elemencie nadbudowy. Wszystkie formy świadomości społecznej, państwo, prawo, moralność, nauka, sztuka, kultura zawierają w sobie pierwiastek polityczny. Dlatego polityka państwa znajdowała swoje odzwierciedlenie również w prawie, stanowiącym narzędzie służące władzy do realizacji określonych celów. W tym znaczeniu system prawny był „swoistą formą realizacji polityki klasy panującej”³⁰. Ponadto głoszono, że: „Prawo socjalistyczne, stanowiąc bardzo istotny człon nadbudowy, obsługuje nowe socjalistyczne stosunki ekonomiczne, tj. stosunki wolne od wyzysku (...) Będąc narzędziem klasy postępowej prawo socjalistyczne odzwierciedla mniej lub bardziej wiernie poznane obiektywne prawa rozwoju społecznego”³¹.

4. Główne założenia cybernetyki prawa w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej

Początki zastosowania ujęcia cybernetycznego w polskiej nauce prawa datuje się na lata pięćdziesiąte XX w. Od tego czasu badania na tym polu systematycznie się rozwijały, skupiając stosunkowo duże grono teoretyków prawa. Stopniowo wyodrębniły się dwa główne nurty badawcze. Pierwszy koncentrował się na zastosowaniu ujęcia cybernetyki do badania funkcjonowania porządku prawnego lub jego wybranych elementów. Określano ten obszar badań nurtem cybernetycznych analiz modelowych. Z kolei drugi nurt, automatyzacji decyzji prawnych, koncentrował się na badaniu możliwości algorytmizacji decyzji prawnych przy wykorzystaniu maszyn cyfrowych³².

W przypadku zastosowania cybernetycznych analiz modelowych do systemu prawa punktem wyjścia stał się układ dynamiczny, w którym wyróż-

²⁹ A. Burda, op. cit., s. 19, 62; *Zagadnienia ustroju...*, s. 37 i n., 44 i n., 51–52, 55–59.

³⁰ J. Wiszniewski, op. cit., s. 43–45.

³¹ Ibidem, s. 92–93.

³² F. Studnicki, *Ujęcia cybernetyczne w dziedzinie prawa*, [w:] *Metody badania prawa*, red. A. Łopátka, Ossolineum 1973, s. 162–163; W. Karsz, *Przesłanki wyodrębnienia cybernetycznej płaszczyzny prawnoznawstwa*, ZNUŁ 1971 nr 83, s. 195 i n.

niono oddziałujące na siebie elementy składowe. Każdy z tych elementów jest wyposażony w wejścia i wyjścia służące do komunikacji między elementami układu³³. Ponadto w układzie jako całości wyróżniono miejsca brzegowe, stanowiące kanały komunikacyjne między układem a otoczeniem. Kluczowego znaczenia dla zastosowania modelu cybernetycznego do badania danego obiektu nabierały sprzężenia zwrotne, czyli ścieżki pozwalające oddziaływać poszczególnym elementom układu na inne elementy. Struktura owych sprzężeń wyznacza zachowanie się całego układu, którego stan zmieniał się w zależności od przepływających komunikatów. Dodatkowo przydatną konstrukcją badawczą okazał się model „czarnej skrzynki”, pozwalający postrzegać układ, bądź poszczególne jego elementy, wyłącznie z perspektywy zewnętrznej. Skutkowało to pominięciem analizy ich wnętrza, dzięki czemu uwagę skupiono na wzajemnych interakcjach części układu lub na holistycznie pojmowanym układzie³⁴.

Z punktu widzenia analizy prawa jako narzędzia pozwalającego ośrodkowi władzy publicznej sterować systemem społeczno-gospodarczym, istotną rolę pełnią procesy sterowania. Sterowanie w cybernetyce oznacza oddziaływanie na stan określonych zmiennych danego obiektu. W przypadku układu dynamicznego wyróżnia się element sterujący, a więc decydujący o kształcie obiektu oraz element sterowany, czyli ten, którego stan jest określony przez odbieranie tzw. sygnałów sterowania. Proces sterowania odbywa się przez wejścia i wyjścia poszczególnych elementów systemu. Natomiast ze względu na tzw. uchyby, czyli odchylenia w zachowaniu się elementu sterowanego od oczekiwanych wysyłanych ze strony elementu sterującego, w układach dynamicznych wyróżniono także element korekcyjny, który przez swoje sprzężenia z elementem sterującym, jak i elementem sterowanym, pozwala na modyfikowanie funkcjonowania układu przez eliminację pojawiających się odchyleń. W świetle omawianej koncepcji elementy te stanowiły w systemie rolę homeostatu³⁵.

Problematyka sterowania systemami społecznymi zorganizowanymi w państwo wiąże się ściśle z zagadnieniem władzy politycznej. Jak już wspomniano, w interesującym nas przypadku legitymację do sprawowania władzy posiadała partia komunistyczna, reprezentująca lud pracujący, działająca za pośrednictwem aparatu państwa³⁶. Środkami sprawowania władzy politycznej były z kolei różnorodne bodźce wpływające na doprowadzenie do pożądanych zachowań społecznych. Stosowane socjotechniki przybierały zarówno

³³ Elementy układu są zamiennie określane jako człony układu i w dalszej części rozważań będą traktowane jako synonimy.

³⁴ F. Studnicki, *Ujęcia...*, s. 163–164; A. Malinowski, op. cit., s. 38–39.

³⁵ L. Bertalanffy, *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowania*, tłum. E. Woydyło-Woźniak, Warszawa 1984, s. 100 i n.; M.M. Rassołow, *Problemy uprząwlenija i informacii w oblasti prawa*, Moskwa 1991, s. 8 i n.; F. Studnicki, *Cybernetyka...*, s. 52 i n.; idem, *Ujęcie...*, s. 164.

³⁶ J. Kowalski, W. Lamentowicz, P. Winczorek, *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1983, s. 229 i n.

formy zinstytucjonalizowane, jak i niezinstytucjonalizowane. Zajmujący się cybernetyką teoretycy państwa i prawa rozróżniali ponadto bodźce materialne (fizyczne) i niematerialne, przy czym zawsze wiązał się z nimi przepływ informacji³⁷.

Wraz z postępem badań dosyć szybko spostrzeżono analogię między ogólnymi założeniami modelowania cybernetycznego a rolą systemu prawa w państwie socjalistycznym, w którym prawo stanowiło jeden z najważniejszych instrumentów sterowania i kontroli społecznej³⁸.

Żeby prawo mogło spełniać właściwie wyznaczoną rolę, działalność prawotwórcza powinna spełniać warunek racjonalności i celowości. Wsparciem na polu legislacji miała być odrębna dyscyplina naukowa – polityka prawa. Potrzebę rozwoju wspomnianej dyscypliny wysunął już na początku XX w. Leon Petrażycki. W PRL idea ta, jako zgodna z założeniami marksizmu-leninizmu o celowym sterowaniu systemem społecznym, znalazła wielu orędowników. Reprezentowano pogląd, w myśl którego, aby polityka prawotwórcza, stanowiąca jeden z elementów polityki prawa, mogła być uznana za racjonalną, musi spełniać następujące warunki: 1) określać cel tworzenia prawa; 2) ustalać prawidłowości określające powiązania między celem i środkami do niego prowadzącymi; 3) określać katalog środków prawnie dopuszczalnych; 4) ułatwić wybór optymalnego środka; 5) ułatwić dokonanie wyboru formy regulacji prawnej; 6) przeprowadzić procedurę wprowadzenia aktu prawnego w oparciu o wcześniej ustalone przesłanki. Jak podkreślono w ówczesnej teorii państwa i prawa, polityka prawotwórcza mogła być wprowadzona w dwóch wariantach, maksymalistycznym, obejmującym dokonywanie wyboru celów i środków oraz minimalistycznym, określającym jedynie środki³⁹.

Cybernetyka zaoferowała teoretykom państwa i prawa przydatne narzędzia do opisu ówczesnej rzeczywistości w obszarze stanowienia i stosowania prawa. Zdaniem Jacka Janowskiego, interpretującego panującą w latach siedemdziesiątych XX w. koncepcję cybernetyki kultury, cybernetyka prawa jako subdyscyplina znalazła się na przecięciu cybernetyki społecznej i cybernetyki kultury⁴⁰. Przyjmując tę perspektywę, system prawny stanowił analog układu sterowania. Rolę elementu (członu) sterującego pełnił normodawca, czyli podmiot dysponujący legitymacją do tworzenia porządku prawnego. W PRL był to Sejm, a podczas przerw między jego sesjami Rada Państwa. Natomiast w roli elementu sterowanego występowało bądź społeczeństwo w ujęciu całościowym, bądź poszczególni adresaci norm. Druga perspektywa dotyczyła przypadków zindywidualizowanego stosowania prawa. Natomiast w omawia-

³⁷ Ibidem, s. 241 i n.

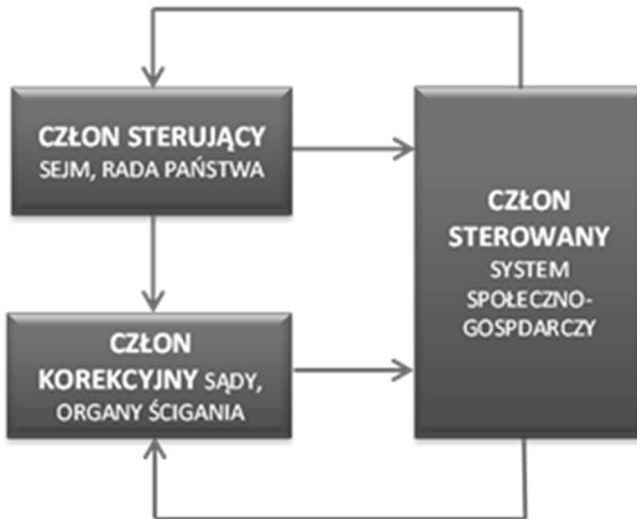
³⁸ K. Opałek, J. Wróblewski, *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1969, s. 129 i n.

³⁹ J. Kowalski i in., op. cit., s. 120 i n.

⁴⁰ J. Janowski, op. cit., s. 11; J. Kossecki, *Cybernetyka kultury*, Warszawa 1974, s. 90.

nym układzie rolę elementu korekcyjnego pełniły instytucje związane ze stosowaniem i egzekwowaniem prawa w zakresie, w jakim przyznano im kompetencje do redukcji niezgodności między zachowaniem adresatów norm a wzorami zachowań określonymi w tych normach. W szczególności rola ta przypadła sądom, organom ścigania, aparatowi bezpieczeństwa, administracji państwowej⁴¹.

Rys. 1. Cybernetyczny model układu sprawowania władzy w PRL

Źródło: opracowanie własne na podstawie F. Studnicki, *Cybernetyka...*, s. 55.

Zgodnie z modelem cybernetycznym (rys. 1) normodawca (element sterujący) wytwarza na wyjściu określony sygnał sterowania (przepis prawa). Następnie przez wprowadzenie określonych przepisów, na podstawie których jest rekonstruowana norma postępowania, adresaci odbierają ów komunikat (norma postępowania) i dostosowują swoje zachowanie do sygnału normodawcy. Jednocześnie tworzą sygnały, które przez odpowiednie wyjścia wysyłają do członu sterującego (normodawcy) i członu korekcyjnego (np. sądów). W ten sposób powstaje sprzężenie zwrotne przepływu informacji o stanie realizacji obowiązującego prawa. W układzie sterowania społeczeństwem, przy użyciu systemu prawa pozytywnego, szczególną rolę odgrywał element korekcyjny układu, którym w omawianym przypadku były sądy, prokuratura, milicja obywatelska i inne służby. Ich rola sprowadzała się do odpowiedniego reagowania na przypadki naruszenia porządku prawnego przez adresatów norm i przywracanie stanu pożądanego⁴².

⁴¹ F. Studnicki, *Ujęcia...*, s. 164–165.

⁴² J. Wróblewski, *Prawo a cybernetyka*, „Państwo i Prawo” (dalej: PiP) 1968, nr 12, s. 899 i n.; F. Studnicki, *Ujęcia...*, s. 165–166.

Zbieżność cybernetycznego modelu sterowania układem społecznym z obowiązującą ideologią potwierdzają treści popularnych podręczników. W jednym z nich stwierdzono: „Sprawność całego aparatu państwowego i zapewnienie stosowania prawa jest bardzo ważne dla zagwarantowania interesów jednostki. (...) Celem sprawnego nadzoru jest zapewnienie zgodności działania z prawem i zasadniczą linią polityki państwa oraz udzielanie pomocy w skutecznym realizowaniu poruczonych zadań”⁴³. „(...) Na czoło obowiązków obywatelskich wysuwa się obowiązek przestrzegania przepisów Konstytucji i ustaw, przestrzegania socjalistycznej dyscypliny pracy, poszanowania zasad współżycia społecznego, sumiennego wypełniania obowiązków wobec państwa”⁴⁴.

Cybernetyczna analiza układu sterowania ma charakter holistyczny. Poszczególne jego elementy traktowane są jako „czarne skrzynki”, czyli obiekty postrzegane z zewnątrz, bez wnikania w ich wewnętrzną strukturę i funkcjonowanie. Takie podejście wystarcza w układach fizycznych lub organicznych. Jednak, aby modelowanie cybernetyczne miało sens na płaszczyźnie społeczno-gospodarczej i kulturowej, niezbędne okazało się otwarcie owych „czarnych skrzynek” i wniknięcie w ich wewnętrzną strukturę. Było to konieczne, ponieważ zbiorowości ludzkie należą do kategorii układów niezdeterminowanych. Zachowanie elementów układu nie stanowi tylko konsekwencji sygnałów wysyłanych przez element sterujący. Na funkcjonowanie społeczeństwa i gospodarki, a także poszczególnych adresatów norm społecznych wpływają bowiem także inne bodźce. Przytoczone uwarunkowania wymusiły modyfikację tradycyjnego podejścia cybernetycznego do problematyki prawoznawstwa⁴⁵.

Uniwersalność instrumentarium cybernetycznego w przypadku opisu procesu sterowania zbiorowościami ludzkimi stawała się zatem słabością dyscypliny. Było to dostrzegalne szczególnie wyraźnie w zakresie budowania modelu systemu prawnego. Istotą każdego modelu jest to, że prezentuje uproszczony lub wyidealizowany obraz rzeczywistości, eksponując przy tym istotne cechy oryginału. Badacze zdawali sobie sprawę, że uzyskanie oczekiwanej skuteczności dyrektyw socjotechnicznych wymaga, aby zaproponowany model systemu wiernie oddawał rzeczywistość w danych aspektach. Adekwatność modelu w stosunku do oryginału zwiększa się natomiast wraz ze wzrostem jego złożoności⁴⁶. Jednak z drugiej strony, wzrost poziomu skomplikowania modelu powoduje spadek jego przydatności, zważywszy na liczbę i różnorodność danych, które należy uwzględnić podczas jego budowy. A ten właśnie zabieg okazał się konieczny wobec złożoności prawa oraz jego unikalnej specyfiki⁴⁷.

⁴³ *Zagadnienia ustroju...*, s. 78–79.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 118.

⁴⁵ F. Studnicki, *Ujęcia...*, s. 166–167.

⁴⁶ *Socjotechnika. Style działania*, red. J. Podgórecki, Warszawa 1972, s. 428–429.

⁴⁷ T. Langer, *O modelach i modelowaniu w naukach prawnych*, PiP 1987, nr 9, s. 39 i n.

Zwolennicy stosowania cybernetyki na płaszczyźnie prawoznawstwa stanęli przed poważnym problemem. Do sterowania układami fizycznymi (np. linie produkcyjne, urządzenia techniczne) jako układami zdeterminowanymi, wystarczało wykorzystanie modeli uwzględniających zastosowanie komunikatów tworzonych w języku formalnym. Ich istota sprowadza się jedynie do wykorzystania kodu wynikającego z kształtu stosowanych znaków. Odwołanie się do właściwości formalnych komunikatu było wystarczające przy sterowaniu urządzeniami technicznymi, nie mogło natomiast spełnić swojej roli w przypadku prób sterowania ludźmi⁴⁸. Na płaszczyźnie kulturowej właściwości formalne komunikatu pełnią jedynie rolę nośnika rzeczywistego narzędzia oddziaływania, czyli znaczenia przekazu. Człowiek jako odbiorca komunikatu reaguje bowiem nie tylko na przekaz formalny, ale także będąc wyposażony w zdolność rozumienia, przyporządkuje komunikatom również określone znaczenia⁴⁹.

Specyficzne właściwości elementu sterowanego (człowieka) spowodowały konieczność odejścia od języka znaczeń formalnych stosowanego w cybernetyce i przejścia na poziom języka znaczenia semantycznego i pragmatycznego. W tym miejscu pojawiły się trudne do przewyciężenia bariery praktyczne dla cybernetyki prawa. Prowadzenie analiz semantycznych wymusiło posługiwanie się kategoriami pojęciowymi, którym na gruncie języka formalnego nie można przypisać żadnego określonego i unikalnego sensu. Teoretycy prawa stanęli przed dylematem, czy uznać, że stany wewnętrzne elementów systemu prawa pozytywnego nie dadzą się scharakteryzować w kategoriach cybernetycznych. Prowadziło to w konsekwencji do konieczności pozostawienia ich poza obszarem analizy albo podjęcia próby wzbogacenia języka cybernetyki przez wprowadzenie koniecznych kategorii pojęciowych na płaszczyźnie semantycznej. W pierwszym przypadku wiązałyby się to z koniecznością tworzenia modeli zbyt ogólnych, a więc mało przydatnych do opisu rzeczywistości prawnej. W drugim natomiast, przez odejście od założeń klasycznej cybernetyki, doszłoby do wykreowania nowego obszaru badawczego, w którym tezy dyscypliny bazowej nie znajdowałyby zastosowania⁵⁰.

Bariera semantyczna nie była jedynym problemem teoretyków państwa i prawa. Jeszcze trudniejsze okazało się opisanie za pomocą formalnego języka cybernetyki aspektu pragmatycznego oddziaływania prawa. Oprócz semantycznego znaczenia komunikatu, dla właściwego zrozumienia działania systemu prawa konieczne jest bowiem zrozumienie procesu pożądanego oddziaływania normy prawnej na zachowanie się adresata. W tym zakresie kluczowy

⁴⁸ F. Studnicki, *Cybernetyka...*, s. 91 i n.; L. Beralanffy, op. cit., s. 186–187; Z. Rowieński, A. Ujemow, J. Ujemowa, *Filozoficzny zarys cybernetyki*, tłum. M. Niewęglowski, Warszawa 1963, s. 133 i n.

⁴⁹ A. Malinowski, op. cit., s. 77 i n., 130 i n.; F. Studnicki, *Ujęcia...*, s. 167.

⁵⁰ F. Studnicki, *Ujęcia...*, s. 168.

jest wymiar motywacyjny komunikatu wysłanego przez element sterujący układu. Przyznano w ten sposób priorytet analizom jakościowym przed ilościowymi. Analogiczne trudności pojawiały się podczas prób cybernetycznej analizy zachowań elementu sterującego i elementu korekcyjnego. Problemy potęgował fakt, że w systemie prawnym w ich roli nie występowali pojedynczy ludzie, lecz instytucje, a więc trwałe i sformalizowane organizacje⁵¹.

Prace badawcze prowadzone w ramach cybernetyki prawa doprowadziły do wniosku, że złożoność problematyki prawnej wymykała się czystym kategoriom cybernetycznym. Badacze wskazywali na mnożące się problemy, trudności i ograniczenia wraz ze zgłębianiem zagadnień szczegółowych. Ostatecznie zaakceptowano fakt, że analiza systemu prawa przy pomocy modelowania cybernetycznego przynieść może w ówczesnym stanie wiedzy ograniczone efekty. Przyjęto także stanowisko, w myśl którego „stosowanie ujęć cybernetycznych nie może wyprowadzić (badań prawa – dop. R.K.) poza granice zakreślone przez charakter aparatury pojęciowej swoistej dla cybernetyki”⁵².

Dużo bardziej satysfakcjonujące efekty przyniosły badania nad automatyzacją decyzji prawnych. Pierwotnie teoretycy prawa poszukiwali zastosowania maszyn cyfrowych w procesie stosowania prawa. Przyjmowano hipotezę o istnieniu formalnej reprezentacji operacji imitującej wyszukiwanie oraz selekcji informacji wykorzystywanych podczas tego procesu. W tym celu podejmowano próby tworzenia odpowiednich algorytmów⁵³. Efekty eksploracji naukowej na tym polu wyewoluowały z czasem w kierunku tworzenia prawnych systemów informacyjnych⁵⁴. Niewątpliwie sprzyjał temu także późniejszy postęp technologiczny i rewolucja informatyczna. Współcześnie trudno sobie wyobrazić pracę prawnika pozbawionego dostępu do wyszukiwarek internetowych, np. Internetowego Systemu Aktów Prawnych lub wykorzystywania komercyjnego oprogramowania zawierającego bazy danych aktów prawnych, orzecznictwa i poglądów doktryny prawa. Ten właśnie kierunek rozwoju antycypowali polscy cybernetycy prawa kilkadziesiąt lat temu⁵⁵.

Wnioski

Przeprowadzona analiza nie stanowi wyczerpującego opisu rozwoju cybernetyki prawa w PRL. Jest to oczywiste, zważywszy na bogactwo poruszonej problematyki. Pozwala jednak wysnuć pewne wnioski dotyczące wzajemnych

⁵¹ A. Malinowski, op. cit., s. 12; F. Studnicki, *Cybernetyka...*, s. 17–19.

⁵² F. Studnicki, *Ujęcia...*, s. 170–171.

⁵³ Ibidem, s. 171 i n.

⁵⁴ A. Malinowski, op. cit., s. 140 i n.; 170 i n.

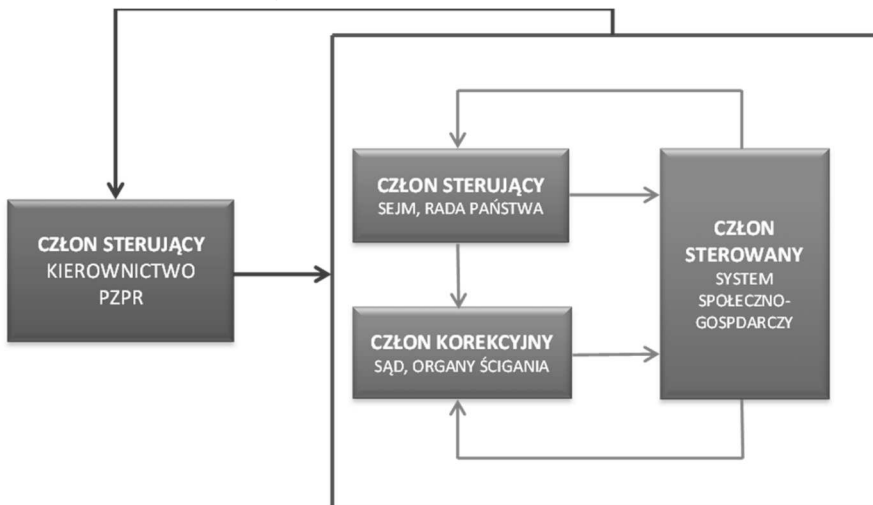
⁵⁵ J. Janowski, op. cit., passim.

relacji marksizmu-leninizmu i praktyki politycznej okresu tzw. realnego socjalizmu oraz polskiej szkoły cybernetyki prawa.

W krótkim czasie stało się jasne, także dla zwolenników marksizmu-leninizmu aspirującego do miana nauki obiektywnej, że oficjalna ideologia zawiera szereg słabości, których nie da się wyeliminować. Dlatego stosunkowo szybko zaczęto poszukiwać wsparcia ze strony środowiska naukowego. Wybór mógł paść jednak wyłącznie na dyscypliny zgodne, a przynajmniej niesprzeczne z oficjalną doktryną państwową. Na polu teorii państwa i prawa znalazła się w tym gronie cybernetyka prawa.

Rodzime badania w obszarze cybernetyki prawa, pomimo uwikłania ideologicznego, należy uznać za rzetelne i twórcze. Świadczy o tym nie tylko ewolucja teorii prawniczych systemów informacyjnych w stronę informatyki prawniczej, ale również, a może przede wszystkim, uczciwe wskazanie przez badaczy ograniczeń w zakresie wykorzystania modelowania cybernetycznego w obszarze nauk prawnych. Było to kolejne potwierdzenie słuszności tezy, z czym zapewne trudno było się zgodzić marksistom, teoretykom i praktykom, że istota ludzka nie może zostać sprowadzona wyłącznie do roli biernego elementu składowego mechanizmu społecznego. Także samo społeczeństwo nie jest analogiem maszyny i nie poddaje się dowolnemu sterowaniu zgodnie z wolą centralnego ośrodka władzy komunistycznej, wypełniającego na terytorium Polski moskiewskie dyrektywy.

Rys. 2. Schemat sprawowania władzy w PRL opisany przy użyciu cybernetycznego aparatu pojęciowego

Źródło: opracowanie własne.

Na marginesie głównego wątku przedmiotowych rozważań, nasuwa się jeszcze jeden wniosek. Wiąże się on z możliwościami przedstawienia za po-

mocą pojęć cybernetycznych modelu sprawowania władzy w PRL (rys. 2). W tym celu należało zmodyfikować wskazany wcześniej schemat układu, służącego ówczesnym badaczom do opisu sterowania systemem społeczno-gospodarczym za pomocą prawa. Stosowana w cybernetyce analiza systemowa dzięki modyfikacji stopnia ogólności badanego układu⁵⁶, umożliwia tworzenie tzw. nadsystemów, których elementami składowymi są pierwotnie analizowane układy sterowania⁵⁷. Uwzględniając model sprawowania władzy w PRL, należałoby przyjąć, że analizowany układ stanowi *de facto* element sterowany w układzie, w którym rolę elementu sterującego pełniła nomenklatura partyjna, bądź ściślej, najwyższe kierownictwo Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

Uwzględniając powyższe zastosowanie modelowania cybernetycznego okazuje się, że rodzimi badacze cybernetyki prawa zbudowali aparat pojęciowy przydatny do opisu metod kontroli społeczeństwa przez elity rządzące w PRL.

Bibliografia

- Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z 22 lipca 1952 r. (Dz.U Nr 33, poz. 232).
- Bertalanffy L., *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowania*, tłum. E. Woydyłło-Woźniak, Warszawa 1984.
- Bosiacki A., *Utopia, władza, prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999.
- Burda A., *Rozwój ustroju politycznego Polski Ludowej*, Warszawa 1969.
- Gomółka Z., *Cybernetyka w zarządzaniu. Modelowanie cybernetyczne. Sterowanie systemami*, Warszawa 2001.
- Holzer J., *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemu władzy*, Warszawa 2000.
- Janowski J., *Cyberkultura prawa. Współczesne problemy filozofii i informatyki prawa*, Warszawa 2012.
- Karsz W., *Przesłanki wyodrębnienia cybernetycznej płaszczyzny prawoznawstwa*, ZNUŁ 1971 nr 83.
- Kenney P., *Budowanie Polski Ludowej. Robotnicy a komuniści 1945–1950*, tłum. A. Dzierzgowska, Warszawa 2015.
- Klaus G., *Cybernetyka i społeczeństwo*, tłum. E. Kofler, B. Wojciechowski, Warszawa 1970.

⁵⁶ W.W. Sadowski, *Podstawy ogólnej teorii systemów. Analiza logiczno-matematyczna*, tłum. A. Lewicka, Warszawa 1978, s. 73 i n.

⁵⁷ L. Bertalanffy, op. cit., passim.

- Kołodkowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie – Rozwój – Rozkład*, Warszawa 1988.
- Kossecki J., *Cybernetyka kultury*, Warszawa 1974.
- Kowalski J., Lamentowicz W., Winczorek P., *Teoria państwa i prawa*, Warszawa 1983.
- Langer T., *O modelach i modelowaniu w naukach prawnych*, „Państwo i Prawo” 1987, nr 9.
- Leśnodorski B., *Polscy jakobini. Karta z dziejów insurekcji 1794 roku*, Warszawa 1960.
- Łazarjew W.W., *Teoria prawa i gosudarstwa. Uczeńnik dla juridycznych wuzow*, Moskwa 1996.
- Malinowski A., *Wstęp do badań cybernetycznych w prawoznawstwie*, Warszawa 1977.
- Opalek K., Wróblewski J., *Zagadnienia teorii prawa*, Warszawa 1969.
- Polewoj N.S., *Prawowaja informatyka i kibernetyka*, Moskwa 1993.
- Pszczółowski T., *Mała encyklopedia prakseologii i teorii organizacji*, Wrocław 1978.
- Rasołow M.M., *Problemy upravlennija i informacii w oblasti prawa*, Moskwa 1991.
- Rousseau J.J., *Umowa społeczna*, tłum. A. Peretiatkowicz, Kęty 2002.
- Rowieński Z., Ujemow A., Ujemowa J., *Filozoficzny zarys cybernetyki*, tłum. M. Niewęłowski, Warszawa 1963.
- Sadowski W.W., *Podstawy ogólnej teorii systemów. Analiza logiczno-matematyczna*, tłum. A. Lewicka, Warszawa 1978.
- Socjotechnika. Style działania*, red. J. Podgórecki, Warszawa 1972.
- Sowa A.L., *Historia polityczna Polski 1944–1989*, Kraków 2011.
- Studnicki F., *Cybernetyka i prawo*, Warszawa 1969.
- Studnicki F., *Ujęcia cybernetyczne w dziedzinie prawa*, [w:] *Metody badania prawa*, red. A. Łopatka, Ossolineum 1973.
- Ślipko T., *Zarys etyki ogólnej*, wyd. II, Warszawa 1984.
- Topolski J., *Marksizm i historia*, Warszawa 1977.
- Wiener N., *Cybernetyka, czyli sterowanie i komunikacja w zwierzęciu i maszynie*, tłum. J. Mieścicki, Warszawa 1971.
- Wiener N., *Cybernetyka i społeczeństwo*, tłum. O. Wojtasiewicz, Warszawa 1960.
- Wiszniewski J., *Zarys encyklopedii prawa*, wyd. 4, Warszawa 1966.
- Wróblewski J., *Prawo a cybernetyka*, „Państwo i Prawo” 1968, nr 12.
- Zagadnienia ustroju Polsku Ludowej*, red. M. Maneli, Warszawa 1962.

Anna Moszyńska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mail: moszynska.anna@gmail.com

telefon: 56 611 40 55

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.09

Rewolucja październikowa a polskie prawo spadkowe

SUMMARY

The October Revolution and Polish inheritance law

One of the most drastic legal solutions introduced after the outbreak of the October Revolution was the abolition of inheritance. In subsequent years the basic institutions of inheritance law have been gradually restored, but the scope of the inheritance law granted to citizens has remained narrow. The purpose of this paper is to indicate the potential impact of these Soviet patterns on contemporary Polish inheritance law. The article is divided into three parts. The first part presents a brief outline of the evolution of Soviet inheritance law, from the period of the October Revolution to 1945. Thereafter, the proposal to implement Soviet solutions into Polish law is presented. It was embodied in five theses for the project of inheritance law, prepared during the works of the Codification Commission in 1951. The last part describes the further history of this project. The article finishes with the concluding remarks in which the author seeks to indicate the legacy of the October Revolution in the current inheritance law in Poland.

Key words: October Revolution, inheritance law, codification of the civil law, Civil Law Codification Commission

Słowa kluczowe: rewolucja październikowa, prawo spadkowe, kodyfikacja prawa cywilnego, Komisja Kodyfikacji Prawa Cywilnego

1. Wkrótce po wybuchu rewolucji październikowej przeprowadzono jedną z najbardziej radykalnych reform prawnych. Dekretem z dnia 27 kwietnia 1918 r. o uchyleniu spadkobrania, zlikwidowano dziedziczenie zarówno z ustawy, jak i testamentowe¹. Cały majątek, ruchomy i nieruchomy, pozostały

¹ Dekret z dnia 27 (10) kwietnia 1918 r. o zniesieniu spadkobrania, Zbiór Praw i Rozporządzeń Rządu Robotniczo-Chłopskiego RSFRR, Nr 34, poz. 456. Postulat zniesienia dziedziczenia wyrazili wcześniej m.in. Marks i Engels w *Manifeście Komunistycznym*. K. Marks, F. Engels, *Manifest Komunistyczny*, [w:] K. Marks i F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. 1, Warszawa 1949, s. 44.

po śmierci właściciela, przechodził na rzecz państwa². Pozwolono jedynie, aby majątek o niewielkiej wartości – nieprzekraczającej 10 tys. rubli – pozostawał w zarządzie małżonka i najbliższych krewnych³. Początkowo postanowienie to traktowano nie jako wyjątek od zasady zniesienia dziedziczenia, lecz jako rodzaj pomocy społecznej dla potrzebujących. Pogląd ten jednak z upływem czasu uległ zmianie i zarząd najbliższej rodziny nad spadkiem zaczęto uznawać za dziedziczenie *sensu stricto*⁴. Ponad 30 lat od wydania wspomnianego aktu, S. Szer stwierdzał, że „Rewolucja Październikowa zniosła dziedziczenie kapitalistycznej własności prywatnej, nie zniosła jednak samej instytucji spadkobrania”⁵. Autorzy radzieccy zaś wskazywali wręcz, że omawiany dekret postawił sobie za zadanie uchylenie własności kapitalistycznej, jednocześnie zaś stworzył podstawy socjalistycznego spadkobrania własności osobistej⁶.

Po tym gwałtownym i drastycznym rozwiązaniu, polegającym na zniesieniu dziedziczenia, w kolejnych latach stopniowo przywracano w Rosji Sowieckiej i ZSRR podstawowe instytucje prawa spadkowego. Dekret z 1922 r. wyraźnie wprowadzał dziedziczenie spadków – zarówno z ustawy, jak i z testamentu – do wartości 10 tys. złotych rubli przez małżonka i zstępnych spadkodawcy⁷. Wydany niespełna pół roku później kodeks cywilny (k.c.) utrzymał te ograniczone zasady spadkobrania⁸. Wprowadzono też progresywny podatek spadkowy, który początkowo wynosił do 50%, a w kolejnych latach wzrósł aż do 90% wartości czystego spadku⁹.

² Por. S. Szer, *Z zagadnień kodyfikacji prawa spadkowego (Uwagi ogólne)*, „Państwo i Prawo” (dalej: PiP) 1951, z. 5–6, s. 913. W odniesieniu do prawa spadkowego w Rosji i ZSRR zob. więcej: A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. *Krutki kurs*, Warszawa 2012, s. 237–247.

³ Artykuł IX dekretu przewidywał, iż spadki o wartości nieprzekraczającej 10 tys. rubli, a w szczególności spadki składające się z nieruchomości rolnej, urządzenia domowego i gospodarstwa pracowniczego przechodzić będą bezpośrednio w zarząd i rozporządzenie małżonka, zstępnych i wstępnych oraz rodzeństwa spadkodawcy. Zarządzenie ludowego komisariatu sprawiedliwości doprecyzowało, iż próg 10 tys. rubli nie odnosi się do spadku obejmującego gospodarstwo pracownicze, za które uznawano gospodarstwo, w którym spadkodawca pracował sam lub co najwyżej przy pomocy żony i małoletnich dzieci. J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe*, Warszawa 1959, s. 12.

⁴ *Ibidem*, s. 12.

⁵ S. Szer, op. cit., s. 913. Por. pogląd odmienny: N. Reich, *Sozialismus und Zivilrecht. Eine rechtstheoretisch-rechtshistorische Studie zur Zivilrechtstheorie und Kodifikationspraxis im sowjetischen Gesellschafts- und Rechtssystem*, Frankfurt/Main 1972, s. 92.

⁶ *Sovetskoe graždanskoe pravo*, red. M.M. Agarkov i D.M. Genkin, t. II, Moskwa 1944, s. 278–280.

⁷ Art. 6 dekretu z dnia 2 maja 1922 r. o zasadniczych prywatnych prawach majątkowych, uznawanych w Związku Radzieckim, zabezpieczonych jego ustawami i chronionych przed sądami Związku Radzieckiego, Zbiór ustaw Rosyjskiej Socjalistycznej Republiki Rad (RSRR) Nr 36, poz. 423.

⁸ Art. 416–435 kodeksu cywilnego RSRR z dnia 31 października 1922 r. Dziedziczenie nadal zawężone było tylko do części majątku – powtórzono granicę 10 tys. rubli złotem. Ponadto, krąg spadkobierców ustawowych był bardzo wąski, swoboda testowania była znacznie ograniczona, nie przewidziano też instytucji zachowku. Na podstawie testamentu nie mogły dziedziczyć osoby, które nie należały do kategorii spadkobierców ustawowych.

⁹ Podatek ten zniesiono w 1943 r. (Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 9 stycznia

Przepisy prawa spadkowego zawarte w kodeksie cywilnym były wielokrotnie nowelizowane w kierunku stopniowego znoszenia wyżej wskazanych ograniczeń, m.in. w 1926 r. uchylono zawężenie przedmiotu spadku do wartości 10 tys. rubli¹⁰. W 1936 r. prawo dziedziczenia własności osobistej obywateli zostało podniesione do rangi zasady konstytucyjnej¹¹.

Najistotniejsze zmiany do prawa spadkowego wprowadzono w 1945 r.¹² Rozszerzono krąg dziedziców ustawowych, wprowadzając 3 grupy spadkobierców, kolejno powołanych do spadku¹³. W zakresie dziedziczenia testamentowego obowiązywała zasada, iż testator mógł powołać do spadku dowolną osobę tylko wówczas, gdy nie miał spadkobierców ustawowych. W przeciwnym przypadku swoboda testowania ograniczona była do wyboru jednego lub kilku spośród spadkobierców ustawowych. Bez żadnych ograniczeń można było zapisać spadek jedynie na rzecz organów państwowych lub organizacji społecznych. Przewidziano też rezerwę na rzecz małoletnich zstępnych i innych niezdolnych do pracy spadkobierców, wynoszącą cały udział spadkowy, jaki przypadałby spadkobiercy koniecznemu przy dziedziczeniu ustawowym¹⁴.

Prawo spadkowe w Rosji, a następnie w Związku Radzieckim przeszło znaczną ewolucję od okresu Wielkiej Rewolucji Październikowej, podkreślano jednak, że przebiegała ona cały czas zgodnie z założeniami marksizmu. Prawo spadkowe bowiem „od zarania rewolucji październikowej ostrzem swoim skierowane było przeciwko własności kapitalistycznej, natomiast w rozwoju swoim utrwalało coraz bardziej własność osobistą obywateli”¹⁵.

2. Czy wyżej wskazane „zdobycze” Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej znalazły odzwierciedlenie w polskim prawie? Wydany w 1946 r. dekret o prawie spadkowym¹⁶, pomimo przyjęcia go w drastycznie zmienio-

1943 r., Wiadomości Rady Najwyższej ZSRR nr 3). Podobne rozwiązanie przyjęto także w Polsce. W 1947 r. wprowadzono wysoki podatek spadkowy, którego stopa procentowa zwiększała się progresywnie – od 0,5 do 60%, a według nowelizacji z 1949 r. nawet do 72% – w zależności od stopnia pokrewieństwa i czystej wartości spadku. Dekret z dnia 3 lutego 1947 r. o podatku od nabycia praw majątkowych (Dz. U. Nr 27, poz. 106); ustawa z dnia 2 lipca 1949 r. o zmianie dekretu z dnia 3 lutego 1947 r. o podatku od nabycia praw majątkowych (Dz. U. Nr 42, poz. 309).

¹⁰ S. Szer, op. cit., s. 916.

¹¹ Art. 10 konstytucji stalinowskiej, głosił m.in., że prawo spadkobrania osobistej własności obywateli doznaje ustawowej ochrony.

¹² Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 14 marca 1945 r., Wiadomości Rady Najwyższej ZSRR nr 15 i dekret Prezydium Rady Najwyższej RSFR z dnia 12 czerwca 1945 r., Wiadomości Rady Najwyższej RSFR nr 38.

¹³ S. Szer, op. cit., s. 916.

¹⁴ S. Białostocki, E. Wierzbowski, *Radzieckie prawo spadkowe*, „Palestra” 1959, nr 10, s. 77.

¹⁵ S. Szer, *Tezy wstępne referatu w sprawie kodyfikacji prawa spadkowego*, Archiwum Akt Nowych, zespół nr 285 – Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie, teczką 2384, karta 68 (dalej: AAN 285, t. 2384, k. 68).

¹⁶ Dekret z dnia 8 października 1946 r. – Prawo spadkowe (Dz. U. Nr 60, poz. 328).

nej po II światowej sytuacji politycznej, nawiązywał do zachodnioeuropejskich standardów prawnych. Czerpał bowiem głównie z obowiązujących wcześniej na ziemiach polskich ustawodawstw: BGB, kodeksu Napoleona i ABGB. Zachodnioeuropejskie kanony prawne widoczne były także w IV księdze kodeksu cywilnego uchwalonego w 1964 r.¹⁷ Droga jednak pomiędzy tymi aktami nie była tak prosta i łatwa, jak mogłoby się to *prima facie* wydawać. Nie brakowało prób ukształtowania polskiego prawa spadkowego całkowicie według radzieckiego modelu. Klasyczne standardy prawa spadkowego wystawione zostały na ciężką próbę, zwłaszcza w okresie prac nad tzw. II projektem kodeksu cywilnego.

Jak powszechnie wiadomo, prowadzone w latach 1947–1948 prace nad I projektem kodeksu cywilnego zakończyły się kompletnym fiaskiem. Gotowy projekt trafił do kosza, gdyż – jak stwierdzał w słynnej samokrytyce jednej z jego głównych twórców – „wobec postępującej w gwałtownym tempie rewolucyjnej przebudowy społecznej w kierunku socjalizmu – okazało się wkrótce, że cel prac kodyfikacyjnych został określony niewłaściwie”¹⁸. Przełom polityczny, jaki nastąpił na sierpniowo-wrześniowym plenum KC PPR w 1948 r., spowodował przyspieszoną stalinizację wszystkich dziedzin życia państwowego – w tym także prawa cywilnego¹⁹.

Podjęte na nowo próby kodyfikacyjne w 1950 r. przeprowadzane były już w zupełnie innym duchu²⁰. Impulsem do rozpoczęcia nowego etapu kodyfikacji był Memoriał Ministra Sprawiedliwości z 12 września 1951 r., w którym stwierdzał on, że „kodyfikacja prawa cywilnego stałaby się niewątpliwie momentem przełomowym w rozwoju polskiej nauki tego działu prawa, kierując ją zdecydowanie na tory marksistowskie”²¹.

Podstawą dla opracowania nowego projektu prawa spadkowego miały być tzw. tezy. Ich opracowanie zostało powierzone Sewerynowi Szerowi – wybitnemu cywiliście, który jednocześnie dał się poznać jako zwolennik koncepcji marksistowskich. Ówczesnie był on nie tylko sędzią Sądu Najwyższego, ale piastował także wysokie stanowisko w Ministerstwie Sprawiedliwości (wicedyrektor Departamentu Ustawodawczego).

¹⁷ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. Nr 16, poz. 93).

¹⁸ J. Wasilkowski, *Kodyfikacja prawa cywilnego w Polsce*, „Nowe Prawo” 1950, nr 12, s. 4.

¹⁹ A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999, s. 226; idem, *Dwie wielkie transformacje prawa sądowego w Polsce XX wieku. Koncepcje i ich realizacja*, [w:] *W pięćsetlecie Konstytucji Nihil Novi. Z dziejów stanowienia prawa w Polsce*, Warszawa 2006, s. 125; idem, *Nowe ustawodawstwo w nowym ustroju. O prawie karnym i cywilnym w pierwszym dwudziestolecu Polski Ludowej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” (dalej: MHI) 2006, t. IV, s. 135.

²⁰ Zob. więcej: A. Moszyńska, *Prace nad kodyfikacją majątkowego prawa cywilnego w latach 1950–52. Studia dedykowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w 75-lecie urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, MHI 2015, t. XIV, z. 2, s. 165–180.

²¹ *Memoriał Ministra Sprawiedliwości z 12 września 1951 r. do Prezydium Rządu*, AAN 285, t. 2388, k. 45.

Pierwotna wersja przygotowanych przez S. Szerę też stanowiła dobitne świadectwo pełnego rozkwitu ery stalinowskiej w Polsce²². Przez pierwszych 12 stron autor przytaczał poglądy klasyków marksizmu na istotę spadkobrania, a następnie szczegółowo omawiał ewolucję radzieckiego prawa spadkowego. Z jednej strony, wywody te służyły – na szczęście – uzasadnieniu tezy, iż „w ustroju socjalistycznym (inaczej w ustroju komunistycznym) nie ma mowy o znoszeniu instytucji spadkobrania”²³. Z drugiej jednak, uzasadniać miały drastyczne zmiany w prawie spadkowym w duchu sowieckich standardów. Ostateczna wersja też wstępnych została przedstawiona Komisji Kodyfikacyjnej na jej posiedzeniu 22 marca 1951 r.²⁴

Teza pierwsza dotyczyła kręgu spadkobierców ustawowych i niemal dosłownie powtarzała ówczesnie obowiązujące rozwiązania radzieckie. Proponowano wprowadzenie trzech grup osób uprawnionych do dziedziczenia *ab intestato*: Do pierwszej zaliczono zstępnych spadkodawcy bez ograniczenia stopnia (na równi z nimi przysposobionego i jego zstępnych), pozostałego przy życiu małżonka oraz niezdolnych do pracy rodziców. Grupę drugą tworzyli zdolni do pracy rodzice oraz osoby niezdolne do pracy, które pozostały na utrzymaniu spadkodawcy nie krócej niż 1 rok przed jego śmiercią. W ostatniej kolejności do spadku miało dochodzić rodzeństwo spadkodawcy²⁵. Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 14 marca 1945 r. o spadkobiercach z ustawy i testamentu, przewidywał takie same trzy grupy spadkobierców ustawowych, z tą jedynie różnicą, iż osoby niezdolne do pracy zaliczał do I grupy.

W porównaniu z obowiązującym ówczesnie w Polsce prawem, projekt S. Szerę zakładał całkowite wyłączenie od dziedziczenia zstępnych rodzeństwa. Wprowadzona natomiast miała być nowa kategoria spadkobierców – osoby niezdolne do pracy pozostające na utrzymaniu spadkodawcy²⁶. Uzasadniając proponowane zmiany S. Szerę wskazywał, że w ustroju demokracji ludowej nie dadzą się utrzymać normy prawa spadkowego, jakie zabezpieczają i utrwalają niesłuszne wzbogacenie dalszych krewnych. Ich dziedziczenie bowiem stanowiło nieuzasadnione nabycie praw majątkowych bez pracy, pozostając w rażącej sprzeczności z zasadami współżycia społecznego. Zasadom tym

²² S. Szer, *Tezy wstępne...*, k. 61–80. Treść tego dokumentu została następnie – po niewielkich przeróbkach – opublikowana przez S. Szerę w formie artykułu w „Państwie i Prawie” (S. Szer, *Z zagadnień kodyfikacji...*, s. 910–924).

²³ S. Szer, *Tezy wstępne...*, k. 72.

²⁴ *Protokół konferencji Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego z dnia 22 marca 1951 r.*, AAN 285, t. 2384, k. 250.

²⁵ S. Szer, *Projekt Kodeksu Cywilnego. Księga czwarta. Prawo spadkowe. Tezy wstępne*, AAN 285, 2384, k. 147–148.

²⁶ Ponieważ tezy przewidywały, iż spadkobiercy wchodzący w skład tej samej grupy dziedziczyli w częściach równych, zmianie – w porównaniu z dekretem z 1946 r. – uległa też wielkość udziału przypadającego spadkobiercom.

odpowiadało natomiast dążenie do utrwalenia stosunków rodzinnych między najbliższymi krewnymi, które uzasadniać miało dziedziczenie zstępnych, rodziców i rodzeństwa oraz współmałżonka osoby zmarłej. Wspomniane zasady współzycia uzasadniać miały także traktowanie jak krewnych osób niezdolnych do pracy, które przed śmiercią spadkodawcy pozostawały na jego wyłącznym utrzymaniu²⁷.

Teza druga drastycznie ograniczała swobodę testowania. Spadkodawca mógł w testamencie powołać do spadku tylko osoby należące do kręgu spadkobierców ustawowych. Dziedziczyć z testamentu mogło też państwo, organizacje państwowe, spółdzielcze lub społeczne. Dopiero w braku spadkobierców ustawowych, spadkodawca mógł dowolnie ustanowić spadkobiercę testamentowego²⁸. Stanowiła ona kalkę rozwiązań przewidzianych w Dekrecie Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 14 marca 1945 r. o spadkobiercach z ustawy i testamentu. Jak podkreślano w nauce radzieckiej, powyższe ograniczenia w testowaniu wynikały z konieczności godzenia osobistych interesów właściciela, w sensie jego prawa do rozporządzania majątkiem na wypadek śmierci, z interesami społecznymi, związanymi z umocnieniem rodziny radzieckiej i materialną pomocą jej członkom niezdolnym do pracy²⁹.

Ówczesnie obowiązujące w Polsce dekret z 1946 r. nie zawierał ograniczeń swobody testowania, poza instytucją zachowku na rzecz spadkobierców koniecznych. Seweryn Szer odnosząc się do tych rozwiązań z całą mocą podkreślał, że niezbędne stało się ograniczenie prawa dziedziczenia z testamentu, które stanowiło samowolne i przesadne nadużywanie zasady własności prywatnej³⁰. W jego ocenie, wola testatora zasługiwała na uwzględnienie tylko wówczas, gdy spośród osób uprawnionych do dziedziczenia ustawowego, tylko jednego lub niektórych uczynił dziedzicami, z pominięciem innych, albo gdy zmieniał ustawową kolejność, w jakiej krewni i małżonek byli powołani do spadku z ustawy.

Trzecia teza w istocie – choć nie używając wyraźnie tej nazwy – wprowadzała system rezerwy. Część obowiązkowa dla zstępnych małoletnich oraz pełnoletnich niezdolnych do pracy wynosić miała ich pełny ustawowy udział, czyli tyle, ile im przypadłoby, gdyby byli powołani do dziedziczenia z ustawy. W przypadku zaś pozostałych zstępnych, rodziców i małżonka, część obowiązkowa wyniosła połowę ich ustawowego udziału spadkowego³¹.

Było to rozwiązanie zbliżone do ówczesnie obowiązującego w Rosji Radzieckiej. Zgodnie z art. 422 kodeksu cywilnego RSFRR spadkodawca nie mógł

²⁷ S. Szer, *Tezy wstępne...*, k. 75–76.

²⁸ Idem, *Projekt Kodeksu...*, k. 148.

²⁹ G. N. Amfiteatrow, A. P. Solodilov, *Pravo nasledovaniia v SSSR*, Moskwa 1946, s. 27.

³⁰ S. Szer, *Z zagadnień kodyfikacji...*, s. 921.

³¹ Idem, *Projekt Kodeksu... Tezy wstępne*, k. 148–149.

pozbawić dziedziców koniecznych (tj. swoich niepełnoletnich dzieci i innych niezdolnych do pracy spadkobierców) tej części spadku, jaka im przypadaby w razie dziedziczenia z mocy ustawy. Osoby te nie mogły więc na podstawie testamentu otrzymać mniej niż otrzymałyby w przypadku dziedziczenia ustawowego³².

Polski dekret o prawie spadkowym chronił dziedziców koniecznych w zupełnie innej formie. Przyznawał im zachówek w postaci roszczenia pieniężnego przeciwko spadkobiercom powołanym do spadku³³. Spadkobiercy konieczni nie byli więc w istocie spadkobiercami³⁴, lecz jedynie wierzycielami spadku.

Obowiązujący w polskim prawie system zachowku oparty był na rozwiązaniach kodeksu austriackiego i niemieckiego. W uzasadnieniu do swych tez, Seweryn Szer negatywnie odniósł się do tych „imperialistycznych” wzorców. Jak podkreślał, w prawie burżuazyjnym instytucja zachowku wynikała z tendencji do zachowania w całości gospodarstw rolnych i przedsiębiorstw zarobkowych. System rezerwy wiązał się bowiem z koniecznością przeprowadzenia działów spadkowych, które prowadziły do podziału majątków ziemskich, fabryk, przedsiębiorstw. Seweryn Szer uznał więc, że motywem jaki przyświecał twórcom rozwiązań o zachowku było niedopuszczenie do osłabienia – w drodze rozdrobnienia majątków – eksploatacji, stosowanej przez prywatnych właścicieli środków produkcji³⁵.

Wobec powyższego S. Szer konstatawał, że „jest rzeczą oczywistą, że zachówek, jako wyraz wspomnianej tendencji burżuazyjnego prawa, jest nie do utrzymania w przyszłym polskim prawie spadkowym. Jeżeli jego celem jest zabezpieczenie słuszných interesów najbliższej rodziny, jeżeli ma służyć umocnieniu tej rodziny w Państwie Ludowym (...), to jedynie słuszną jest rezerwa, oparta na zasadzie sprawiedliwego traktowania wszystkich spadkobierców”³⁶.

Teza czwarta przewidywała, że w przypadku braku uprawnionych do dziedziczenia krewnych i małżonka spadkodawcy, spadek – jako bezdziedziczny – miał przypadać Skarbowi Państwa. Również pod tym względem tezy zmierzwały do zmiany zasad obowiązujących ówczesnie w polskim prawie. W świetle bowiem dekretu o prawie spadkowym, państwo (lub właściwa gmina) było ostatnim spadkobiercą ustawowym. W ocenie jednak S. Szer to rozwiązanie, czyniące ze Skarbu Państwa dziedzica z ustawy, nie było właściwe.

³² S. Białostocki, E. Wierzbowski, op. cit., s. 77. System rezerwy przewidywało także prawo bułgarskie (S. Szer, *Z zagadnień kodyfikacji...*, s. 924).

³³ Do kręgu spadkobierców koniecznych dekret zaliczał zstępnych, małżonka oraz rodziców spadkodawcy (art. 145–166). Odnośnie do kręgu spadkobierców koniecznych zob. więcej: C. Tabęcki, *Osoby uprawnione do zachowku*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1948, nr 3, s. 23–25.

³⁴ Por. orzeczenie SN z dnia 27 czerwca 1950 r., L.C. 549/59, PiP 1950, nr 1, s. 170–173.

³⁵ S. Szer, *Projekt Kodeksu...*, k. 156–157.

³⁶ Idem, *Tezy wstępne referatu...*, k. 80; idem, *Z zagadnień kodyfikacji...*, s. 924.

Jak podkreślał, tak „cywilistyczne” ujęcie praw spadkowych było wzorowane na niektórych ustawodawstwach burżuazyjnych. Nie dało się ono utrzymać w nowym, socjalistycznym ustroju, w którym państwo jednocześnie występowało jako nosiciel władzy państwowej i prawa własności³⁷.

Przejmowanie przez państwo majątków bezdziedzicznych, zamiast dziedziczenia ustawowego Skarbu Państwa, przewidywało nie tylko prawo radzieckie, ale także idące za jego wzorem kodeksy innych państw demoludów: Bułgarii i Czechosłowacji³⁸.

Radzieckie prawo spadkowe opierało się także na zasadzie, że spadkobierca, który spadek przyjął, odpowiada za długi spadkowe tylko w granicach rzeczywistej wartości majątku spadkowego³⁹. Przeszczepienie tej reguły do polskiego prawa proponował S. Szer w ostatniej – **piątej tezie**⁴⁰. Na zupełnie odmiennym stanowisku stał polski dekret o prawie spadkowym, wskazując że spadkobierca odpowiada za długi spadkowe bez ograniczenia, chyba że przyjął spadek z dobrodziejstwem inwentarza⁴¹. Zdaniem S. Szer, ta zasada nieograniczonej odpowiedzialności w ustroju burżuazyjnym chroniła kredyt kapitalistyczny⁴², nie znajdowała natomiast uzasadnienia w warunkach gospodarki socjalistycznej. W związku z proponowanym ograniczeniem odpowiedzialności za długi, S. Szer uznał za niecelowe sporządzanie spisu inwentarza spadku. Opracowany następnie przez niego projekt prawa spadkowego znosił instytucję przyjęcia spadku z dobrodziejstwem inwentarza⁴³. W przypadku jednak, gdy spadkobierca sporządził spis, działało domniemanie, że inwentarz ten obejmuje cały majątek spadkowy. Warto podkreślić, że ciężar dowodu, iż w spadku pozostały jeszcze inne prawa nieobjęte spisem, obciążał wierzyciela⁴⁴.

Wszystkie pięć tez – bez wyjątku – wzorowanych było ściśle na prawie radzieckim. Dotykały one najważniejszych instytucji prawa spadkowego, przekształcając je według sowieckiego modelu. Zawężono istotnie krąg spadkobierców ustawowych, silnie ograniczono swobodę rozporządzania majątkiem – zarówno przez czynności *inter vivos*, jak i *mortis causa*, przyznając priorytet uprawnieniom spadkobierców koniecznych chronionych rezerwą. Spadkobranie testamentowe w zasadzie pozbawiono jakiegokolwiek znaczenia. Biorąc

³⁷ S. Szer, *Projekt Kodeksu...*, k. 155; idem, *Tezy wstępne...*, k. 77–78.

³⁸ S. Białostocki, E. Wierzbowski, op. cit., s. 76; S. Szer, *Z zagadnień kodyfikacji...*, s. 923.

³⁹ S. Białostocki, E. Wierzbowski, op. cit., s. 69.

⁴⁰ S. Szer, *Projekt Kodeksu...*, k. 149.

⁴¹ Art. 34–35 dekretu o prawie spadkowym z 1946 r.

⁴² S. Szer, *Projekt Kodeksu...*, k. 157.

⁴³ *Projekt kodeksu cywilnego. Księga III. Prawo spadkowe*, AAN 285, t. 2384, k. 464–466.

⁴⁴ *Uzasadnienie szczegółowe projektowanych zmian merytorycznych obowiązującego prawa spadkowego*, AAN 285, t. 2384, k. 444 i 448.

bowiem pod uwagę, jak bardzo zawężono krąg spadkobierców ustawowych oraz konieczność zachowania rezerwy, margines, w którym mógł się poruszać testator był tak znikomy, że trudno nazywać jego uprawnienia swobodą. Odpowiedzialność za długi spadkowe zaś proponowano ograniczyć do wysokości spadku, w sposób budzący duże zagrożenie dla wierzycieli.

3. Warto zastanowić się, z jakim odzewem wskazane wyżej wzorce rodzinne spotkały się w trakcie prac kodyfikacyjnych i czy ostatecznie znalazły swe odzwierciedlenie w kodeksie cywilnym.

Jak wyżej wskazano, tezy po raz pierwszy stały się przedmiotem dyskusji na posiedzeniu Komisji Kodyfikacyjnej w 1951 r. Wśród zgromadzonych na nim cywilistów, najwięcej kontrowersji wywołała **teza pierwsza** postulująca zawężenie kręgu spadkobierców ustawowych⁴⁵. Wątpliwości dyskutantów jednak koncentrowały się nie wokół tej zasadniczej zmiany, lecz wokół kwestii ubocznych: zaliczenia rodziców spadkodawcy do pierwszej grupy, powołania do dziedziczenia osób utrzymywanych wcześniej przez spadkodawcę, wyłączenia od dziedziczenia krewnych spadkodawcy przez jego małżonka. Pomimo długiej debaty, nikt z dyskutantów nie zakwestionował poważnego zawężenia kręgu spadkobierców ustawowych. Zgodnie zaś przedstawionymi tezami, wyłączeni od dziedziczenia mieli być nie tylko dalsi zstępni rodzeństwa, ale nawet jego dzieci.

Jeszcze w 1951 r., projekt prawa spadkowego – w większości ucieleśniający wskazane wyżej tezy – przekazano do merytorycznego uzgodnienia wszystkim ministerstwom, urzędowi centralnym i innym podmiotom⁴⁶. Projekt przesłano także do prezesów sądów wojewódzkich oraz Zarządu Zrzeszenia Prawników Polskich (ZPP) w celu podjęcia nad nim dyskusji w gronie specjalistów.

W trakcie tak przeprowadzonych konsultacji, wielu respondentów wypowiedziało się za włączeniem przynajmniej dzieci rodzeństwa do kręgu spadkobierców ustawowych⁴⁷. Pomimo tych postulatów, opublikowany w 1954 r. projekt kodeksu cywilnego wyłączał jednak wszystkich zstępnych rodzeństwa od dziedziczenia ustawowego, a tym samym testamentowego⁴⁸. Projekt ten został poddany szerokiej, publicznej dyskusji, której kulminacyjnym punktem była trzydniowa sesja naukowa zorganizowana przez Ministerstwo Sprawiedliwości i Komitet Nauk Prawnych PAN. Sesja odbywała się od 8 do 10 grudnia 1954 r.,

⁴⁵ *Protokół konferencji Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego z dnia 22 marca 1951 r.*, AAN 285, t. 2384, k. 250–256.

⁴⁶ *Sprawozdanie za czas do dnia 8 czerwca br. o pracach nad kodyfikacją prawa cywilnego i zaplanowanie wykonania dalszych prac w tym zakresie*, AAN 285, t. 5633, k. 93.

⁴⁷ *Uwagi zgłoszone do projektu prawa spadkowego*, AAN 285, t. 2187, k. 85–86.

⁴⁸ *Projekt Kodeksu Cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1954 (art. 765 i 788).

gromadząc najwybitniejszych przedstawicieli teorii i praktyki⁴⁹. W trakcie sesji referaty wygłosili dwaj główni autorzy dekretu z 1946 r. o prawie spadkowym – J. Gwiazdomorski i K. Przybyłowski. Pierwszy z nich, przedstawił uwagi dotyczące dziedziczenia ustawowego w projekcie kodeksu cywilnego⁵⁰. Drugi zaś skupił się na swobodzie testowania i innych zagadnieniach spadkobrania testamentowego w świetle projektu⁵¹.

W swym referacie J. Gwiazdomorski na pierwszy plan wysunął zagadnienie dziedziczenia zstępnych rodzeństwa. Postulatowi przywrócenia ich do kręgu spadkobierców ustawowych poświęcił wnikliwe uwagi i obszerną argumentację⁵². Z całą mocą zwalczał założenie przyjęte w uzasadnieniu projektu, iż dzieci brata lub siostry nie są zazwyczaj dla spadkodawcy osobami bliskimi⁵³. Jan Gwiazdomorski przypominał, że dzieci rodzeństwa dochodzą do spadku tylko wtedy, gdy spadkodawca nie miał własnych zstępnych. Jak argumentował „dla człowieka nie mającego własnych dzieci ani wnuków, dzieci jego rodzeństwa są nie tylko najbliższymi krewnymi, ale najczęściej także osobami rzeczywiście bardzo bliskimi, a uczucie, jakim np. bezdzietny wuj czy bezdzietna ciotka obdarza swych siostrzeńców lub siostrzenice, może być bardzo silne, niekiedy mało co słabsze od uczucia, jakie rodzice żywią dla swych dzieci.”⁵⁴ Uczucia te Jan Gwiazdomorski doskonale znał z autopsji. Małżeństwo Jana Gwiazdomorskiego było bowiem bezdzietne, co spowodowało, że był on bardzo przywiązany do dzieci swych sióstr⁵⁵.

Wypowiedź referenta spotkała się jednak z ostrą reakcją J. Wasilkowskiego – głównego redaktora projektu kodeksu cywilnego i jednego z gospodarzy sesji. Kategorycznie sprzeciwił się on wnioskowi J. Gwiazdomorskiego stwierdzając, że przedstawione przez niego argumenty mają na ogół charakter subiektywny i stanowią uogólnienie osobistych spostrzeżeń⁵⁶.

⁴⁹ Przebieg obrad został opublikowany nakładem Wydawnictwa Prawniczego: *Materiały dyskusyjne do Projektu Kodeksu Cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały Sesji Naukowej 8–10 grudnia 1954 r.*, Warszawa 1955, s. 368.

⁵⁰ J. Gwiazdomorski, *Dziedziczenie ustawowe w projekcie kodeksu cywilnego PRL*, [w:] *Materiały dyskusyjne...*, s. 221–242.

⁵¹ K. Przybyłowski, *Swoboda testowania (dziedziczenie testamentowe) według projektu kodeksu cywilnego PRL*, [w:] *ibidem*, s. 243–257.

⁵² *Materiały dyskusyjne...*, s. 226–229.

⁵³ *Por. Projekt...*, Warszawa 1954, s. 157.

⁵⁴ *Materiały dyskusyjne...*, s. 226.

⁵⁵ Jak wspominał jego siostrzeniec – H. Szarski, z wujem łączyły go niezwykle bliskie relacje: „Starszy ode mnie tylko o 13 lat, był w czasie mego dzieciństwa ukochanym wujem, później zaś zakazał mi tytułowania go wujem i stał się nieco starszym bratem”. Jan Gwiazdomorski często też pomagał swoim siostrzeńcom: „bardzo ofiarnie doradzał nam w wielu sprawach i nawet załatwiał różne nasze sprawy w urzędach, gdzie zwykle spotykał swych byłych uczniów”. H. Szarski, *Wspomnienia*, http://szarski.info/henryk_szarski_wspomnienia.htm (21.12.2016).

⁵⁶ *Materiały dyskusyjne...*, s. 260.

Okazało się jednak, że postulat przywrócenia do kręgu spadkobierców ustawowych zstępnych rodzeństwa był powszechnie wyrażany w trakcie dyskusji⁵⁷. Kolejna wersja projektu z 1955 r. dopuszczała do dziedziczenia ustawowego dzieci braci i siostr, pozostawiając jednak poza tym kręgiem dalszych zstępnych⁵⁸.

Po raz kolejny – i ostatni – ta ważna kwestia kręgu spadkobierców ustawowych stała się przedmiotem dyskusji na posiedzeniu nowej Komisji Kodyfikacyjnej, powołanej na fali politycznej odwilży w 1956 r.⁵⁹ Jan Gwiazdomorski przedstawił wówczas wniosek o zaliczenie do kręgu spadkobierców ustawowych zstępnych rodzeństwa, wywołując ożywioną dysputę. Jak można się domyślać, wnioskowi temu sprzeciwił się stanowczo J. Wasilkowski. W tej kluczowej kwestii wypowiedział się także S. Szer. Chociaż choroba uniemożliwiła mu obecność w posiedzeniu, nadesłał on swe pisemne uwagi. Podkreślał w nich, iż aktualny projekt k.c. był wynikiem kompromisu między stanowiskiem projektu z 1954 r., który wyłączał od dziedziczenia ustawowego wszystkich zstępnych rodzeństwa, a dość powszechną krytyką tego stanowiska. Kompromis ten wydawał mu się zdrowy, skoro bowiem głównym celem socjalistycznego prawa spadkowego miało być umocnienie rodziny, to tylko w takich granicach, w jakich to jest potrzebne, można wbrew zasadzie „każdemu według pracy” zezwolić na wzbogacenie się bez tej pracy. Trudno w związku z tym było znaleźć mu argumenty dla dziedziczenia z ustawy dalszych krewnych, jakimi są, poza dziećmi, dalsi zstępni rodzeństwa. Był to jedyny głos w dyskusji nawiązujący jeszcze do retoryki z czasów stalinowskich.

Ostatecznie poprawka J. Gwiazdomorskiego uzyskała większość w głosowaniu⁶⁰. W ten sposób, po wielu latach podnoszonej krytyki, udało się przywrócić krąg spadkobierców ustawowych zakreślony przez dekret z 1946 r. Paradoksem jest, że poprawka w tak podstawowej kwestii przeszła zaledwie jednym głosem i to dzięki przypadkowi. Gdyby bowiem w posiedzeniu uczestniczył S. Szer, wniosek Jana Gwiazdomorskiego nie uzyskałby wymaganej większości.

Z jeszcze większą krytyką, w trakcie prac kodyfikacyjnych, spotkał się postulat ograniczenia swobody testowania, oznaczony jako **teza druga** w propozycjach S. Szera. W trakcie poświęconego omówieniu tej posiedzenia Ko-

⁵⁷ *Projekt Kodeksu Cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1955, s. 149.

⁵⁸ *Ibidem*, art. 763.

⁵⁹ Na temat tej Komisji Kodyfikacyjnej zob. więcej: P. Fiedorczyk, *O powstaniu, strukturze organizacyjnej i trybie prac Komisji Kodyfikacyjnej z 1956 roku*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk i in., Białystok–Katowice 2010, ks. II, s. 473–484.

⁶⁰ *Protokół Sesji Zespołu Prawa Cywilnego Materialnego Komisji Kodyfikacyjnej w dniach 12–16 maja 1958 r. poświęconej I czytaniu projektu kodeksu cywilnego PRL (księga V – spadki). Obrady w dniu 12 maja 1958 r. (Posiedzenia w godzinach 10.30–12.30 i 15.30–18.30)*, AAN 285, t. 5412, k. 115.

misji Kodyfikacyjnej w 1951 r. na tle tej propozycji – w istocie niweczącej podstawową zasadę prawa spadkowego – rozgorzała prawdziwa batalia pomiędzy Maurycym Grudzińskim a Janem Wasilkowskim⁶¹. Sędzia Grudziński wypowiedział się stanowczo za utrzymaniem swobody testowania, spośród wielu argumentów wskazując m.in., że projekt radzieckiego kodeksu cywilnego z 1947 r. przywracał swobodę testowania⁶². Argumenty J. Wasilkowskiego koncentrowały się natomiast wokół socjalistycznej zasady „każdemu według pracy”, z której wywodził zakaz tworzenia form ułatwiających aprioprację bez pracy. Jedyny wyłom od tej reguły dopuszczał w stosunku do członków rodziny. To zaś co M. Grudziński uważał za „ograniczenie woli” testatora, Jan Wasilkowski uznał za wyjątkowo przyznany mu przywilej. W swych wypowiedziach J. Wasilkowski posunął się do całkowitego zaprzeczenia podstawowym, klasycznym zasadom prawa cywilnego. Jak głosił, „Okoliczność, że ktoś jest właścicielem majątku, nie stwarza prawa dysponowania tym majątkiem po śmierci.”⁶³, i dalej „Własność prywatna jest niczym bez prawa dziedziczenia. W Polsce zbyt silny jest jeszcze fetyszizm własności prywatnej i do obowiązków naszych należy podważenie go.”⁶⁴ Warto zauważyć, że te skrajne poglądy wypowiedziane zostały przez głównego twórcę konstrukcji prawa własności w powojennej Polsce, konstrukcji, która obowiązywała niezmiennie przez kilkadziesiąt lat⁶⁵.

Koronny argument M. Grudzińskiego, odnoszący się do projektu radzieckiego, Jan Wasilkowski zwalczał wraz z obecnym na posiedzeniu ministrem sprawiedliwości H. Świątkowskim. Jak obaj podkreślali, Polska znajduje się na odmiennym etapie rozwoju i występuje w niej innych charakter własności: „Nasza własność osobista nie jest jeszcze własnością socjalistyczną i dlatego nie można tu stosować konstrukcji systemu, gdzie jest jedna – własność socjalistyczna”⁶⁶.

Ograniczenie swobody testowania poddano krytyce jeszcze w trakcie uzgodnień prowadzonych w 1951 r. Przeciwno takim zmianom wypowiedzieli się nie tylko prawnicy na zebraniach zorganizowanych przez ZPP czy przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości⁶⁷, ale przede wszystkim Prezydium Rządu. Jak wskazywano, problem ten miał ówczesnie szczególne znaczenie, w obli-

⁶¹ *Protokół konferencji Komisji Kodyfikacyjnej Prawa Cywilnego z dnia 22 marca 1951 r.*, AAN 285, t. 2384, k. 257–261.

⁶² Art. 627 projektu, AAN 285, t. 2187, k. 241.

⁶³ *Protokół konferencji Komisji Kodyfikacyjnej... z dnia 22 marca 1951 r.*, k. 260.

⁶⁴ *Ibidem*, k. 261.

⁶⁵ Por. K. Persak, „Troskliwy opiekun i światły doradca Polski Ludowej” – poprawki Józefa Stalina do Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r., [w:] PRL. *Trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003, s. 198.

⁶⁶ *Protokół konferencji Komisji Kodyfikacyjnej... z dnia 22 marca 1951 r.*, k. 261.

⁶⁷ *Uwagi zgłoszone do projektu...*, k. 90.

czu faktu, iż w trakcie II wojny światowej zginęło w Polsce kilka milionów osób. Wiele osób utraciło najbliższą rodzinę i wobec tego nie posiadało spadkobierców ustawowych. Obywatele ci zostaliby pozbawieni możliwości pozostawienia spadku osobom wprawdzie nie związanym z nimi najbliższymi więzami rodzinnymi, jednak nieraz bardzo bliskimi uczuciowo. Okoliczności te sprawiły, że w Związku Radzieckim tuż po zakończeniu wojny światowej dopuszczono nieograniczoną swobodę testowania na rzecz jakiegokolwiek osoby fizycznej w przypadku, gdy nie było spadkobierców ustawowych⁶⁸.

Pomimo tej krytyki, projekt kodeksu cywilnego opublikowany w 1954 r. nie rozszerzał znacząco granic swobody testowania. Pewne złagodzenie rygorów jedynie było związane z przyjęciem nowej, stalinowskiej konstytucji i koniecznością zróżnicowania własności osobistej. Projekt z 1954 r. przewidywał, że spadkodawca mógł powołać do całości lub części spadku jedną lub kilka osób spośród swych spadkobierców ustawowych albo spośród socjalistycznych osób prawnych. Jeżeli jednak spadkodawca powołał w testamencie do dziedziczenia inną osobę, powołanie spadkobiercy rozciągało się tylko na przedmioty stanowiące własność osobistą spadkodawcy, a do takiego rozporządzenia należało stosować przepisy o zapisach (art. 788). Rozwiązanie to zostało skrytykowane w trakcie publicznej dyskusji przeprowadzonej nad rozwiązaniami projektu, a zwłaszcza w trakcie sesji naukowej PAN⁶⁹. Jednakże z podnoszonymi wówczas argumentami walczył stanowczo S. Szer, powołując się na normy konstytucji PRL uzasadniające ograniczenie swobody testowania. Stopniowe zaś rozszerzanie swobody testowania, do jakiego dochodziło w Związku Radzieckim, nie mogło w jego ocenie znaleźć zastosowania w polskich warunkach. W ZSRR bowiem przedmiotem spadku była jedynie własność osobista, w Polsce zaś dochodziło do dziedziczenia indywidualnej własności ziemi, budynków i innych środków produkcji⁷⁰.

Niestety, projekt kodeksu cywilnego z 1955 r. w odniesieniu do dziedziczenia testamentowego nie wyszedł naprzeciw oczekiwaniom doktryny i praktyki. Pomimo powtarzającej się krytyki, najważniejsze ograniczenie swobody testowania pozostało bez zmian⁷¹. Zagadnienie to uznano za na tyle przesądzone, iż nie poddano go nawet konsultacjom politycznym w specjalnie powołanej Komisji do opracowania zagadnień projektu kodeksu cywilnego.

Dopiero po zakończeniu ponurej ery stalinowskiej mogła nastąpić reasumpcja zapadłej decyzji. Doszło do niej na posiedzeniu nowej Komisji Kodyfikacyjnej, powołanej w ramach odwilżowych reform. W trakcie jej obrad

⁶⁸ *Pismo Prezydium Rady Ministrów z dnia 22 maja 1951 r. do Ministerstwa Sprawiedliwości*, AAN 285, t. 2187, k. 146.

⁶⁹ *Materiały dyskusyjne...*, s. 243–274.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 275–281.

⁷¹ *Projekt...*, Warszawa 1955 (art. 791).

w 1958 r. K. Przybyłowski, zaproponował odrzucenie ograniczeń swobody testowania zawartych w projekcie k.c. i okrojenie zasadniczego przepisu do prostego sformułowania: „Spadkodawca może powołać do całości lub części spadku jedną lub kilka osób”. Do przyjęcia tego rozwiązania przekonywał zaś tym, że ewentualne ograniczenia swobody testowania można ująć w przepisach szczególnych⁷². Zebrani na sesji członkowie Zespołu poparli zaproponowane rozwiązanie. Taką decyzję umożliwiły dwie okoliczności. Po pierwsze, główny redaktor projektu J. Wasilkowski, wycofał się ze swego dotychczasowego stanowiska⁷³. Po drugie, w trakcie opisywanego głosowania nieobecny był S. Szer. Te dwie okoliczności pozwoliły przeważyc szalę na rzecz rozwiązania K. Przybyłowskiego, które do dziś stanowi kwintesencję nieograniczonej swobody testowania⁷⁴.

Najtrwalszym z postulatów S. Szera okazała się propozycja wprowadzenia systemu rezerwy w miejsce zachowku pieniężnego, ujęta w jego **tezie trzeciej**. Nie wzbudziła ona większych wątpliwości w trakcie posiedzenia Komisji Kodyfikacyjnej, która uchwaliła tezy do projektu prawa spadkowego. W protokole wręcz dobitnie podkreślono, że „Komisja jednogłośnie opowiedziała się za częścią obowiązkową w postaci rezerwy”⁷⁵. Podobnie, w trakcie dyskusji nad projektem k.c. z 1951 r., tylko nieliczni sędziowie wypowiedzieli się za zachowkiem w formie wierzytelności, przytłaczająca większość z nich poparła natomiast system rezerwy⁷⁶.

Projekt kodeksu cywilnego z 1954 r. pomimo utrzymania nazwy „zachówek” również przewidywał instytucję rezerwy spadkowej⁷⁷. W trakcie dyskusji nad tym projektem zdania były podzielone: część poparła nowe rozwiązania⁷⁸, część natomiast skrytykowała wprowadzenie systemu zachowku *in natura*⁷⁹.

Kolejna redakcja projektu k.c. z 1955 r. utrzymywała system rezerwy. W trakcie dalszych prac kodyfikacyjnych zagadnienie zabezpieczenia dzieciów koniecznych okazało się jedną z najtrudniejszych kwestii, jakie stały przed Komisją Kodyfikacyjną. Wielokrotnie powracano do tego problemu

⁷² *Protokół Sesji Zespołu Prawa Cywilnego Materialnego Komisji Kodyfikacyjnej w dniach 12–16 maja 1958 r. w Madralinie. Obrady w dniu 13 maja 1958 r. (Posiedzenia w godzinach 10.30–12.30 i 15.30–18.30)*, AAN 285, t. 5407, k. 57–58.

⁷³ Jednym z motywów, które spowodowały zmianę jego poglądów był fakt, że pojęcie własności osobistej nie znalazło zastosowania do drobnej gospodarki chłopskiej.

⁷⁴ Art. 791 projektu k.c. z 1955 r. w nowej wersji z 1958 r. Jest on identyczny z do dziś obowiązującym art. 959 polskiego k.c.

⁷⁵ *Protokół konferencji Komisji Kodyfikacyjnej... z dnia 22 marca 1951 r.*, k. 263.

⁷⁶ *Uwagi zgłoszone do projektu...*, k. 94.

⁷⁷ *Materiały dyskusyjne...*, s. 254–255, 279.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 259.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 275.

szczegółowo rozważając różnego rodzaju wątpliwości, powstające w związku z systemem rezerwy: kwestię wyrównania przysporzeń, powrotu darowizn etc. Zarówno referent, jak i koreferenci przygotowali kilka wersji projektów w tym przedmiocie⁸⁰. Kilukrotnie też złożono wnioski o powrót do systemu zachowku pieniężnego. Po raz pierwszy wnioskiem o to J. Gwiazdomorski, lecz jego postulat został odrzucony przez wszystkich pozostałych dyskutantów⁸¹. Na kolejnym posiedzeniu propozycję ponowił z kolei K. Przybyłowski, tym razem jednak postulat przywrócenia zachowku przeszedł tylko jednym głosem⁸². Paradoksalnie sam Przybyłowski był znanym zwolennikiem rezerwy, jednakże sposób uregulowania tego systemu w projekcie uznał za zbyt skomplikowany i budzący liczne wątpliwości. Dlatego też uznał, że lepszym rozwiązaniem będzie utrzymanie, po dokonaniu pewnych poprawek, rozwiązań prawa spadkowego z 1946 r.⁸³

Dopiero pod wpływem wyników dyskusji publicznej, przeprowadzonej nad projektem k.c. z 1960 r., nastąpił ostateczny powrót do systemu zachowku pieniężnego. Okazało się, iż nawet prawnicy z terenów, na których znana była rezerwa, opowiedzieli się za instytucją zachowku⁸⁴.

Najkrótszy „żywoć” przypadł w udziale postulatowi wyłączenia Skarbu Państwa z kręgu dziedziców ustawowych, przewidzianemu w **czwartej tezie** projektu S. Szera. Co prawda pomysł ten nie wywołał żadnych zastrzeżeń na posiedzeniu Komisji Kodyfikacyjnej⁸⁵, jednak później spotkał się z krytyką w trakcie międzyresortowych uzgodnień. Najpierw rozwiązanie takie zakwestionowało Ministerstwo Spraw Zagranicznych, wskazując iż ujęcie projektu uniemożliwi zgłaszanie roszczeń do spadków po zmarłych za granicą bezdziedzicznie obywatelach polskich⁸⁶. Następnie wątpliwości w tym samym zakresie

⁸⁰ Zob. m.in.: J. Wasilkowski, *Wnioski do tytułu IV księgi o prawie spadkowym (zachowek)*, AAN 285, t. 5395, k. 137–139 i 141–144; idem, *Wnioski w sprawie ochrony spadkobierców koniecznych*, AAN 285, t. 5395, k. 146–153 i k. 155–164; J. Gwiazdomorski, *Koreferat do art. 753–771, 835–878 projektu k.c. PRL*, AAN 285, t. 5395, k. 28–44 i k. 46–62; K. Przybyłowski, *Uwagi do księgi czwartej projektu k. cywilnego PRL*, teczka 5395, k. 149–155 i k. 156–161.

⁸¹ *Protokół Sesji Zespołu Prawa Cywilnego Materialnego Komisji Kodyfikacyjnej w dniach 12–16 maja 1958 r. w Madralinie. Obrady w dniu 14 maja 1958 r., cz. I, (posiedzenie w godz. 10.30–12.30)*, AAN 285, t. 5412, k. 150.

⁸² *Protokół Sesji Zespołu Prawa Cywilnego Materialnego Komisji Kodyfikacyjnej w dniach 10–12 czerwca 1958 r. w Nieborowie. Obrady w dniu 11 czerwca 1958 r. (posiedzenia w godz. 10.30–12.30 i 15.30–18.30)*, AAN 285, t. 5407, k. 183.

⁸³ *Ibidem*, k. 176–177.

⁸⁴ *Protokół Sesji Zespołu Prawa Cywilnego Materialnego Komisji Kodyfikacyjnej w dn. 22–24 maja 1961 r., Posiedzenie w dniu 22 maja 1961 r. (popołudniowe)*, AAN 285, t. 5413, k. 238–253; *Projekt kodeksu cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1961, s. 206.

⁸⁵ *Protokół konferencji Komisji Kodyfikacyjnej... z dnia 22 marca 1951 r.*, k. 263.

⁸⁶ *Pismo Ministerstwa Spraw Zagranicznych z dnia 28 maja 1951 r. do Ministerstwa Sprawiedliwości*, AAN 285, t. 2187, k. 142.

podniosło Ministerstwo Finansów⁸⁷. Z tych przyczyn postanowiono dokonać zmiany proponowanych przepisów. Już projekt k.c. z 1951 r. przewidywał, że w ostatniej grupie powołani do dziedziczenia ustawowego byli bracia i siostry spadkodawcy, a w ich braku Skarb Państwa⁸⁸.

Ostatnia propozycja S. Szera – ograniczenia odpowiedzialności za długi spadkowe tylko do wysokości wartości przyjętego spadku (**piąta teza**) – została zakwestionowana już na pierwszym posiedzeniu Komisji Kodyfikacyjnej, poświęconym omówieniu tezy⁸⁹. Podnoszono wówczas, że nie wydaje się słuszne, aby osoba otrzymująca dochody bez pracy miała nie odpowiadać za długi. Ponadto wskazywano, że w ówczesnych, polskich realiach długi spadkowe nie były długami kapitalistycznymi, lecz składały się na nie kredyty zaciągnięte w bankach państwowych, zobowiązania z tytułu kupna, wyrządzonej szkody, alimentów. Przez stworzenie zaś odpowiednich norm nie powinno się zachęcać do niepłacenia długów.

Przedstawiona wyżej zasada nie wywołała większych kontrowersji w trakcie konsultacji przeprowadzonych nad projektem k.c. z 1951 r. Większość respondentów uznała za zasadne ogólne ograniczenie odpowiedzialności za długi spadkowe⁹⁰. Wyjątek stanowiła opinia Jana Gwiazdomorskiego, sporządzona na zlecenie Ministerstwa Sprawiedliwości, w której podniósł on istotne zastrzeżenia wobec proponowanej konstrukcji⁹¹.

Kolejny projekt k.c. z 1954 r. przewidywał, że spadkobierca, który przyjął spadek, odpowiada za długi spadkowe w granicach wartości spadku⁹². W powszechnej dyskusji przeprowadzonej nad tym projektem nieliczne osoby wypowiedziały się za przywróceniem zasady nieograniczonej odpowiedzialności za długi spadkowe⁹³. Ponownie jednak głos zabrał Jan Gwiazdomorski, i był to głos na tyle donośny, iż tym razem spowodował zmianę proponowanych rozwiązań. Na sesji PAN gorąco apelował o przywrócenie nieograniczonej odpowiedzialności za długi spadkowe, podnosząc, iż w jego ocenie jest to rozwią-

⁸⁷ Pismo Ministerstwa Finansów z dnia 21 czerwca 1951 r. do Ministerstwa Sprawiedliwości, AAN 285, t. 2187, k. 162.

⁸⁸ Projekt Kodeksu Cywilnego Polski Ludowej, AAN 285, t. 2391, k. 348 (art. 781 § 3).

⁸⁹ Protokół konferencji Komisji Kodyfikacyjnej... z dnia 22 marca 1951 r., k. 264–265.

⁹⁰ Uwagi zgłoszone do projektu..., k. 96.

⁹¹ Uwagi prof. dr. Jana Gwiazdomorskiego..., AAN 285, t. 2187, k. 205–206. Przede wszystkim dla J. Gwiazdomorskiego było niezrozumiałe, dlaczego zamknięto przed spadkobiercą możliwość przyjęcia spadku wprost i wzięcia na siebie nieograniczonej odpowiedzialności za długi spadkowe. Podkreślał także, że przesłanką ograniczonej odpowiedzialności za długi spadkowe powinno być zawsze sporządzenie inwentarza, gdyż ograniczenie tej odpowiedzialności bez sporządzenia spisu stwarzało duże niebezpieczeństwo dla wierzycieli.

⁹² Projekt..., Warszawa 1954 (art. 833 § 1).

⁹³ Zob. mi.in. *Prawnicy lubelscy o projekcie Kodeksu Cywilnego*, AAN 285, t. 2386, k. 100–101.

zanie najprostsze i najuczciwsze⁹⁴. Co najważniejsze, jego stanowisko spotkało się z aprobatą pierwszoplanowej postaci ówczesnych prac kodyfikacyjnych – J. Wasilkowskiego⁹⁵.

Projekt kodeksu cywilnego w nowej redakcji z 1955 r. przywracał zasadę, że spadkobierca ponosi odpowiedzialność za długi spadkowe bez ograniczenia (art. 853). Jego odpowiedzialność mogła zostać ograniczona do wartości aktywów spadku jedynie w kilku szczególnych sytuacjach (art. 854). Ostatecznie więc powrócono do rozwiązań obowiązującego ówczesnie dekretu o prawie spadkowym⁹⁶.

Warto zwrócić uwagę, że chociaż twórcy kodeksu cywilnego ostatecznie odrzucili zasadę ograniczonej odpowiedzialności za długi spadkowe, reguła ta została wprowadzona do kodeksu w drodze jednej z ostatnich nowelizacji⁹⁷. Zgodnie z nową regulacją, jeśli spadkobierca w wyznaczonym terminie nie złoży żadnego oświadczenia, przyjmuje spadek z ograniczeniem odpowiedzialności za długi spadkowe do wartości ustalonego w inwentarzu stanu czynnego spadku⁹⁸. W uzasadnieniu proponowanych zmian podkreślano, że dotychczasowe rozwiązanie „rozmija się z powszechnym poczuciem prawnym społeczeństwa” oraz skoro dziedziczenie jest prawem, a nie obowiązkiem, naturalne wydaje się, aby spadkobierca, wbrew swojej woli, nie musiał „dokładać” do spadku⁹⁹.

W konsekwencji zasada ograniczonej odpowiedzialności za długi jest jedynym rozwiązaniem, z pięciu wyżej wymienionych, które obowiązuje współcześnie. Trudno jednak dopatrywać się w przyjętej w 2015 r. konstrukcji sowieckiego rodowodu. Czy zatem z dziedzictwa Wielkiej Rewolucji Październikowej nic nie przetrwało do dzisiaj? Jak wyżej wskazano, szczegółowe rozwiązania, chociaż spotkały się z różnym odbiorem, nie zostały w konsekwencji włączone do kodeksu cywilnego. Jej spuścizna jednak trwale wpisała się w polskie prawo spadkowe w bardziej ogólnym wymiarze. Księga IV kodeksu cywilnego stworzona została z myślą o zanikającej roli spadków, ograniczonych w zasadzie

⁹⁴ Oczywiście J. Gwiazdomorski uważał za konieczne wprowadzenie także ograniczonej odpowiedzialności za długi spadkowe. Niezależnie jednak od niej, niezbędne w jego ocenie było otwarcie przed spadkobiercą możliwości przyjęcia na siebie odpowiedzialności nieograniczonej. Jeśli bowiem ograniczenie odpowiedzialności nie było spadkobiercy potrzebne, unikał on wówczas konieczności przedsięwzięcia wszystkich formalności i środków ostrożności, które w razie ograniczonej odpowiedzialności musiały być zachowane. *Materiały dyskusyjne...*, s. 271–272.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 260.

⁹⁶ Por. art. 37, 38 i 42 oraz art. 48–51 dekretu o prawie spadkowym z 1946 r.

⁹⁷ Ustawa z dnia 20 marca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U., poz. 539).

⁹⁸ W aktualnym stanie prawnym – w odróżnieniu od propozycji S. Szera – konieczne jest sporządzenie spisu lub wykazu inwentarza.

⁹⁹ Druk nr 2707 – Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw.

do przedmiotów osobistego użytku. Po przeprowadzeniu gruntownej nacjonalizacji, rozparcelowaniu majątków ziemskich w drodze reformy rolnej, wygranej „bitwie o handel”, większość obywateli została pozbawiona niemal wszystkiego, poza drobną własnością osobistą. Własność nieruchomości budynkowych zastąpiły spółdzielcze prawa do lokali mieszkalnych. Z większych składników majątku dziedziczeniu podlegać miały przede wszystkim gospodarstwa rolne, a te poddano szczególnym regułom, podporządkowanym celom ówczesnej polityki rolnej¹⁰⁰. Normy prawa spadkowego skonstruowano więc z myślą, iż majątek spadkodawcy będzie niewielki, ograniczony do przedmiotów codziennego użytku. Nie przewidziano możliwości bogacenia się społeczeństwa i rozwoju w tej drodze spadków. Odradzanie bowiem własności kapitalistycznej w nowym ustroju było wykluczone. Ta „filozofia” prawa spadkowego jest właśnie głównym, pozostałym dziedzictwem rewolucji październikowej. Jej wybuch doprowadził w Rosji do zniesienia spadkobrania oraz drastycznych przeobrażeń własnościowych. Jak celnie scharakteryzował je A. Lityński „Wywłaszczono ludzi z mocą wsteczną i na przyszłość, chociaż na przyszłość prawie nic im nie zostawiono”¹⁰¹. Chociaż przeobrażenia gospodarcze w Polsce nie miały aż tak gwałtownego przebiegu, w konsekwencji jednak majątki obywateli zredukowano niemal wyłącznie do przedmiotów własności osobistej¹⁰². Rzutowało to na sferę prawa spadkowego i przyjęte ostatecznie w kodeksie cywilnym konstrukcje.

Współcześnie podkreśla się, że przepisy księgi IV kodeksu cywilnego nie są dostosowane do wymogów gospodarki rynkowej i nie spełniają swej roli w bogacącym się społeczeństwie. Dlatego też konieczna jest reforma prawa spadkowego polegająca na jego unowocześnieniu i uelastycznieniu¹⁰³.

Bibliografia

Akty prawne

Dekret z dnia 27 (10) kwietnia 1918 r. o zniesieniu spadkobrania, Zbiór Praw i Rozporządzeń Rządu Robotniczo-Chłopskiego RSFRR, Nr 34, poz. 456.

¹⁰⁰ Zob. więcej: A. Moszyńska, *Prawo w służbie gospodarki – przepisy szczególne o dziedziczeniu gospodarstw rolnych*, „Z Dziejów Prawa” 2015, t. 8, s. 127–142.

¹⁰¹ A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR...*, s. 240.

¹⁰² J. Gwiazdomorski, *Prawo spadkowe...*, s. 24–27.

¹⁰³ Zadaniem tym zajmowała się Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego działająca w latach 2002–2015 przy Ministrze Sprawiedliwości.

- Dekret z dnia 2 maja 1922 r. o zasadniczych prywatnych prawach majątkowych, uznawanych w Związku Radzieckim, zabezpieczonych jego ustawami i chronionych przed sądami Związku Radzieckiego, Zbiór ustaw Rosyjskiej Socjalistycznej Republiki Rad (RSRR) Nr 36, poz. 423.
- Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 14 marca 1945 r., Wiadomości Rady Najwyższej ZSRR nr 15.
- Dekret Prezydium Rady Najwyższej RSFRR z dnia 12 czerwca 1945 r., Wiadomości Rady Najwyższej RSFRR nr 38.
- Dekret z dnia 8 października 1946 r. – Prawo spadkowe (Dz. U. Nr 60, poz. 328).
- Dekret z dnia 3 lutego 1947 r. o podatku od nabycia praw majątkowych (Dz. U. Nr 27, poz. 106).
- Ustawa z dnia 2 lipca 1949 r. o zmianie dekretu z dnia 3 lutego 1947 r. o podatku od nabycia praw majątkowych (Dz. U. Nr 42, poz. 309).
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. Nr 16, poz. 93).
- Ustawa z dnia 20 marca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U., poz. 539).

Orzecznictwo

- Orzeczenie SN z dnia 27 czerwca 1950 r., Ł.C. 549/59, PiP 1950, nr 1.

Dokumenty urzędowe

- Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw (druk nr 2707).

Archiwalia

- Archiwum Akt Nowych, zespół nr 285 – Ministerstwo Sprawiedliwości w Warszawie, sygn. teczek: 2187, 2384, 2386, 2388, 2391, 5395, 5407, 5412, 5413, 5633.

Literatura

- Amfiteatrov G. N., Solodilov A. P., *Pravo nasledovaniia v SSSR*, Moskwa 1946.
- Białostocki S., Wierzbowski E., *Radzieckie prawo spadkowe*, „Palestra” 1959, nr 10.
- Fiedorczyk P., *O powstaniu, strukturze organizacyjnej i trybie prac Komisji Kodyfikacyjnej z 1956 roku*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, red. M. Mikołajczyk i in., Białystok–Katowice 2010, ks. II.
- Gwiazdomorski J., *Dziedziczenie ustawowe w projekcie kodeksu cywilnego PRL*, [w:] *Materiały dyskusyjne do Projektu Kodeksu Cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały Sesji Naukowej 8–10 grudnia 1954 r.*, Warszawa 1955.

- Gwiadomorski J., *Prawo spadkowe*, Warszawa 1959.
- Lityński A., *Dwie wielkie transformacje prawa sądowego w Polsce XX wieku. Koncepcje i ich realizacja*, [w:] *W pięćsetlecie Konstytucji Nihil Novi. Z dziejów stanowienia prawa w Polsce*, Warszawa 2006.
- Lityński A., *Nowe ustawodawstwo w nowym ustroju. O prawie karnym i cywilnym w pierwszym dwudziestolecu Polski Ludowej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2006, t. IV.
- Lityński A., *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999.
- Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917–1991 czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). Krótki kurs*, Warszawa 2012.
- Marks K., Engels F., *Manifest Komunistyczny*, [w:] K. Marks i F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. 1, Warszawa 1949.
- Materiały dyskusyjne do Projektu Kodeksu Cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały Sesji Naukowej 8–10 grudnia 1954 r.*, Warszawa 1955.
- Moszyńska A., *Prace nad kodyfikacją majątkowego prawa cywilnego w latach 1950–52. Studia dedykowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w 75-lecie urodzin i 50-lecie pracy naukowej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2015, t. XIV, z. 2.
- Moszyńska A., *Prawo w służbie gospodarki – przepisy szczególne o dziedziczeniu gospodarstw rolnych*, „Z Dziejów Prawa” 2015, t. 8.
- Persak K., *„Troskliwy opiekun i świątły doradca Polski Ludowej” – poprawki Józefa Stalina do Konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r.*, w: *PRL. Trwanie i zmiana*, red. D. Stola, M. Zaremba, Warszawa 2003.
- Projekt Kodeksu Cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1954.
- Projekt Kodeksu Cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1955.
- Projekt kodeksu cywilnego Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1961.
- Reich N., *Sozialismus und Zivilrecht. Eine rechtstheoretisch-rechtshistorische Studie zur Zivilrechtstheorie und Kodifikationspraxis im sowjetischen Gesellschafts- und Rechtssystem*, Frankfurt/Main 1972.
- Sovetskoe graždanskoe pravo*, red. M.M. Agarkov i D.M. Genkin, t. II, Moskwa 1944.
- Szer S., *Z zagadnień kodyfikacji prawa spadkowego (Uwagi ogólne)*, „Państwo i Prawo” 1951, z. 5–6.
- Tabęcki C., *Osoby uprawnione do zachowku*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1948, nr 3.
- Wasilkowski J., *Kodyfikacja prawa cywilnego w Polsce*, „Nowe Prawo” 1950, nr 12.

Netografia

- Szarski H., *Wspomnienia*, http://szarski.info/henryk_szarski_wspomnienia.htm.

Marcin ŁyskoUniwersytet w Białymstoku
e-mail: marcin.lysko@uwb.edu.pl
telefon: 504103803

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.10

System sankcji w prawie wykroczeń europejskich państw socjalistycznych

SUMMARY

The system of sanctions in the Misdemeanour Law of European socialist countries

After the 2nd World War the Misdemeanour Law of European socialist countries included, apart from the traditional penalties, measures of an educational character. The assumption of gradual abolition of repressive measures accompanying the development of a socialist society lay in the basis for introducing them. Typically, a fine was the basic sanction for committing an offence. The highest upper limit of fine was provided for in the legislation of Hungary, Bulgaria and Poland. It was the Polish Misdemeanour Law which used the maximum allowable fine most often. Custodial detention was common in the Misdemeanour Laws of Yugoslavia as well as in Poland, which also used the alternative penalty of arrest and detention in cases of non-payment of a fine. In Hungary and the Soviet Union, the penalty of detention was of exceptional character. However, as its upper time limit of detention was three times higher than in other countries, the Polish Misdemeanour Law is to be perceived as being the most restrictive. The punishment of a three-months detention for every third misdemeanour committed, was provided for in the Misdemeanour Law codification of 1971 of the People's Poland.

Key words: Misdemeanour Law, the system of sanctions, socialism

Słowa kluczowe: prawo wykroczeń, system sankcji, socjalizm

Niniejszy artykuł porusza problematykę środków reakcji na fakt popełnienia wykroczenia przewidzianych w ustawodawstwie europejskich państw socjalistycznych, która zostanie przedstawiona w aspekcie prawnoporównawczym. Analiza prawnoporównawcza rozwiązań obowiązujących w okresie poprzedzającym skodyfikowanie w 1971 r. polskiego prawa wykroczeń ma na celu ustalenie stopnia jego represyjności na tle systemów prawa wykroczeń

państw tzw. bloku wschodniego. Trzon materialnego prawa wykroczeń Polski Ludowej stanowił obowiązujący po dzień dzisiejszy kodeks wykroczeń¹ (k.w.), który w założeniu jego twórców realizował koncepcję polaryzacji wykroczeń i rozwarstwienia odpowiedzialności². W myśl tej koncepcji surowa represja karna miała ograniczać się do przypadków, gdy czyn cechował wysoki stopień szkodliwości społecznej, a jego popełnieniu towarzyszyły zła wola i demoralizacja sprawcy. Natomiast względem sprawców wykroczeń o mniejszym ciężarze gatunkowym przewidziano łagodzenie represji, a nawet odstąpienia od niej na rzecz zastosowania pozakarnych środków wychowawczych³.

Surowe kary miały być stosowane przede wszystkim wobec sprawców wykroczeń powstałych z przekształcenia dotychczasowych występków, gdyż k.w. pogłębiał zapoczątkowany tzw. ustawą o przekazaniu⁴ z dnia 17 czerwca 1966 r. proces kontrawencjonalizacji⁵. Zgrupowane w części szczególnej kodeksu liczne wykroczenia „przekazane” były zagrożone karą aresztu zasadniczego w wymiarze od tygodnia do 3 miesięcy. Ta najsurowsza z kar zasadniczych była także stosowania wobec sprawców wykroczeń o charakterze administracyjnym, zwłaszcza dopuszczających się poważniejszych, zdaniem ustawodawcy, naruszeń porządku i spokoju publicznego oraz wykroczeń narażenia na niebezpieczeństwo. Wprawdzie k.w. zawierał deklarację podkreślającą wyjątkowy charakter kary aresztu oraz w sposób precyzyjny formułował przesłanki leżące u podstaw stosowania tej kary⁶, lecz występowała ona w sankcjach 42 artykułów części szczególnej kodeksu. Wynika z tego, iż co trzecie zgrupowane w kodeksie wykroczenie było zagrożone aresztem, który występował także w sankcjach 19 typów wykroczeń uregulowanych w ustawach szczególnych⁷. Celem stworzenia podstaw dla prowadzenia elastycznej polityki karnej wobec sprawców wykroczeń o dużym ciężarze gatunkowym recypowano z kodeksu karnego⁸ karę ograniczenia wolności. Wymierzana na okres od 1 do 3 miesięcy kara ograniczenia wolności polegała na wykonywaniu pod nadzorem nieodpłatnej pracy na cele społeczne w wymiarze od 20 do 50 godzin.

¹ Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz. U. Nr 12, poz. 114).

² Projekt prawa o wykroczeniach. Uzasadnienie, Warszawa 1970, s. 65.

³ A. Marek, *Problemy reformy polskiego prawa wykroczeń*, w: *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Buchały*, red. Z. Cwiąkański, Kraków 1994, s. 197.

⁴ Ustawa z dnia 17 czerwca 1966 r. o przekazaniu niektórych drobnych przestępstw jako wykroczeń do orzecznictwa karno-administracyjnego (Dz. U. Nr 23, poz. 149).

⁵ Termin wprowadzony przez I. Andrejewą, *Ustawowe znamiona czynu. Typizacja i kwalifikacja przestępstw*, Warszawa 1978, s. 62.

⁶ Na znaczenie tego rozwiązania wskazywał m.in. A. Gubiński, *Wokół problemów nowej kodyfikacji, „Zagadnienia Wykroczeń”* (dalej: ZW) 1972, nr 2, s. 8.

⁷ W. Radecki, *System kar i innych środków oddziaływania w prawie wykroczeń*, „Służba MO” 1977, nr 4–5, s. 500.

⁸ Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 13, poz. 94).

Jednakże cechującą tą karą założenie wychowawczego oddziaływania przez pracę społecznie użyteczną praktycznie nie występowało w przypadku pracowników uspołecznionych zakładów pracy. Wobec tej kategorii sprawców wykroczeń przewidziano stosowanie alternatywnej formy kary ograniczenia wolności w postaci potrącenia od 10 do 25% wynagrodzenia na rzecz Skarbu Państwa lub na inny cel społeczny⁹.

Dominującą pozycję w katalogu kar zasadniczych kodyfikacji z 1971 r. posiadała grzywna, gdyż poza jednym wyjątkiem¹⁰ była przewidziana w sankcji wszystkich przepisów części szczególnej k.w. Jako podstawowy środek represji ekonomicznej grzywny była orzekana w wymiarze od 100 do 5000 złotych, przy czym sankcje przeważającej części wykroczeń ujętych w kodeksie przewidywały maksymalny pułap tej kary. Co do zasady, grzywna przybierała postać kary orzekanej samoistnie, jedynie w przypadku popełnienia wykroczenia z chęci zysku przewidziano jej orzekanie łącznie z karą aresztu zasadniczego¹¹. W przypadku grzywien powyżej 1000 złotych k.w. dopuszczał orzeczenie aresztu zastępczego na wypadek nieuiszczenia grzywny przez osobę ukaraną. Katalog kar zasadniczych uzupełniała kara nagany, którą charakteryzowało wyłącznie oddziaływanie moralne wobec sprawcy wykroczenia o niewielkim ciężarze gatunkowym¹².

Oprócz kar zasadniczych k.w. zawierał katalog kar dodatkowych, które uzupełniały dolegliwość wynikającą z orzeczenia kary zasadniczej. U podstaw wprowadzenia większości tych kar legło założenie oddziaływania profilaktycznego i zabezpieczającego, na co wskazuje dopuszczalność samoistnego ich stosowania w przypadku odstąpienia od wymierzenia kary zasadniczej. Największą dolegliwość cechowała kary dodatkowe zakazu prowadzenia określonej działalności lub wykonywania czynności związanych z wymaganym zezwoleniem oraz zakazu prowadzenia pojazdów mechanicznych. Pierwsza nich mogła być orzeczona na okres od 3 miesięcy do roku, podczas gdy zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych nawet na dwa lata. Katalog kar dodatkowych uzupełniały przepadek rzeczy oraz podanie orzeczenia o ukaraniu do publicznej wiadomości. Przepadek rzeczy obejmował przedmioty służące do popełnienia wykroczenia oraz na podstawie przepisów szczególnych także przedmioty pochodzących z wykroczenia. Natomiast podanie orzeczenia o ukaraniu do publicznej wiadomości miało miejsce wtedy, gdy zdaniem organu orzekającego przemawiały za tym względy wychowawcze. O ile stosowanie tej kary dodat-

⁹ J. Bafia, *Kodyfikacja prawa o wykroczeniach*, „Państwo i Prawo” (dalej: PiP) 1971, nr 10, s. 516.

¹⁰ Chodziło o przewidziane w art. 58 § 2 k.w. wykroczenie żebrania w sposób natarczywy lub oszukańczy. Groziły za nie kary aresztu lub ograniczenia wolności w maksymalnym wymiarze.

¹¹ B. Adamiak, *Ewolucja systemu kar w orzecznictwie w sprawie wykroczeń w PRL*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 1976, t. VIII, s. 115.

¹² Cz. Bareja, *Nowe prawo o wykroczeniach*, „Przegląd Pożarniczy” 1971, nr 9, s. 7.

kowej ustawodawca pozostawił swobodnemu uznaniu organu orzekającego, o tyle pozostałe kary mogły być orzekane – obligatoryjnie lub fakultatywnie – wyłącznie na podstawie upoważnień zawartych w przepisach szczególnych¹³.

Kodyfikacja z 1971 r. przewidywała możliwość stosowania wobec sprawców wykroczeń środków o charakterze nierepresyjnym w przypadku odstąpienia od wymierzenia kary lub rezygnacji z wszczęcia postępowania lub przez organy ścigania. W pierwszej z omawianych sytuacji miały zastosowanie środki oddziaływania społecznego, których celem było przywrócenie naruszonego porządku prawnego lub naprawienie wyrządzonej szkody. Z kolei środki oddziaływania wychowawczego służyły wdrożeniu sprawy do poszanowania prawa i przestrzegania zasad współżycia społecznego. W ramach tej instytucji dopuszczalne było zarówno zwrócenie sprawcy uwagi, jak też zastosowanie wobec niego środków przewidzianych w regulaminach pracy, w postępowaniu dyscyplinarnym lub postępowaniu przed sądami społecznymi¹⁴. Fakt szerokiego uwzględnienia przez twórców k.w. instytucji środków oddziaływania wychowawczego postrzegano jako nawiązanie do tendencji występującej w pozostałych europejskich krajach socjalistycznych¹⁵. Kolejne podobieństwo wyrażało się w skodyfikowaniu prawa wykroczeń Polski Ludowej w niedługim czasie po uchwaleniu stosownych ustaw regulujących kompleksowo problematykę wykroczeń w większości państw bloku wschodniego. W 1968 r. ustawy o wykroczeniach przyjęto w Niemieckiej Republice Demokratycznej (NRD), na Węgrzech i w Rumunii, a w 1969 r. dokonała tego Bułgaria¹⁶.

Jako pierwsza problematykę wykroczeń uregulowała NRD w pochodzącej z 12 stycznia 1968 r. ustawie o zwalczaniu wykroczeń porządkowych, która stanowiła jeden z aktów składających się na kompleksową kodyfikację prawa karnego¹⁷. Wykroczenia porządkowe postrzegano jako czyny niegodzące w sposób istotny w interesy społeczeństwa socjalistycznego i poszczególnych obywateli¹⁸. Wobec sprawców tej kategorii wykroczeń przewidziano stosowanie trzech środków karnoporządkowych, które według polskiej terminologii przybierały postać kar zasadniczych. Były to nagana, grzywna w wysokości do 300

¹³ J. Jendrośka, *Rozwój orzecznictwa w sprawach o wykroczenia w Polsce*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 1978, t. X, s. 95–96.

¹⁴ A. Gubiński, *Środki oddziaływania wychowawczego na tle zasady celowości w prawie wykroczeń*, PiP 1972, nr 10, s. 32–33.

¹⁵ K. Jandy-Jendrośka, J. Jendrośka, *Instytucje postępowania w sprawach wykroczeń administracyjnych*, [w:] *Instytucje prawa administracyjnego europejskich państw socjalistycznych*, red. J. Starościak, Warszawa 1973, s. 447.

¹⁶ J. Skupiński, *Model polskiego prawa o wykroczeniach*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 181–182.

¹⁷ E. Buchholz, *Nowe prawo karne NRD*, „Przegląd Penitencjarny” 1968, nr 3, s. 48.

¹⁸ M. Łysko, *Prawo wykroczeń Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VII, s. 127.

lub 500 marek oraz upomnienie połączone z tzw. wpłatą porządkową¹⁹. Bardziej obszerny był katalog dodatkowych środków karnoporządkowych, które wbrew przyjętej przez ustawodawcę terminologii mogły być również stosowane samoistnie. Spośród nich występowały nieznanne polskiemu prawu wykroczeń wpis do akt pracowniczych zawierający adnotację o naruszeniu obowiązków prawych oraz powołanie do wykonywania pracy powszechnie użytecznej w czasie wolnym od pracy²⁰.

Również w pierwszej połowie 1968 r. kodyfikacji prawa wykroczeń dokonała Węgierska Republika Ludowa. Podstawowym aktem regulującym problematykę wykroczeń była ogłoszona 14 kwietnia 1968 r. ustawa nr I, aczkolwiek nie obejmowała ona całej części szczególnej prawa materialnego. Stany faktyczne pozostałych wykroczeń zawierało wydane tego samego dnia rozporządzenie Rządu nr 17, które wraz z ustawą nr I składało się na kompleksową kodyfikację prawa wykroczeń Węgierskiej Republiki Ludowej²¹. Oprócz tradycyjnych wykroczeń godzących w działalność aparatu administracji państwowej, węgierskie prawo wykroczeń zawierało czyny o charakterze kryminalnym, posiadające swoje odpowiedniki w kodeksie karnym. Były one kwalifikowane jako wykroczenia w wyniku zastosowania ustawowego kryterium ocenego wypadku małej wagi. Charakter wykroczenia nie posiadał zasadniczego znaczenia przy ustanawianiu sankcji, gdyż przewidziane w ustawie nr I kary zasadnicze aresztu oraz grzywny były przewidziane wobec sprawców obydwu kategorii wykroczeń. Posiadająca wyjątkowy charakter kara aresztu w wymiarze od 1 do 30 dni groziła zawsze alternatywnie z grzywną sprawcom siedmiu najpoważniejszych, zdaniem węgierskiego ustawodawcy, wykroczeń²².

Podstawową karą grożącą sprawcom wykroczeń była grzywna w wysokości od 20 do 5000 forintów, która w razie nieuiszczenia i braku możliwości ściągnięcia jej w drodze egzekucji podlegała zamianie na areszt zastępczy. Podobnie jak w przypadku kary zasadniczej, wymiar aresztu orzeczonego w zamian za nieuiszczoną grzywnę nie mógł przekroczyć 30 dni. Oprócz kar aresztu i grzywny węgierski system materialnego prawa wykroczeń przewidywał inne środki w postaci upomnienia, konfiskaty oraz opublikowania orze-

¹⁹ J. Skupiński, *Prawo o wykroczeniach w europejskich państwach socjalistycznych*, t. 2, Niemiecka Republika Demokratyczna, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977, s. 17.

²⁰ Ordnungswidrigkeitrecht der DDR. Kommentar zum Ordnungswidrigkeitsgesetz und zur Ordnungswidrigkeitsverordnung, Berlin 1989, s. 32–35.

²¹ Z. Haczewski, *Węgierskie prawo o wykroczeniach*, „Gazeta Sądowa i Penitencjarna” 1969, nr 13, s. 8–9.

²² Spośród nich charakter kryminalny posiadały pasożytnictwo, prostytucja, chuligaństwo, bójka oraz groźba. Do grupy wykroczeń o administracyjnym rodowodzie zaliczano naruszenie zakazu przebywania w określonym miejscu lub postanowień dotyczących nadzoru milicyjnego oraz uchylanie się od kuracji odwykowej. J. Skupiński, *Prawo o wykroczeniach w europejskich państwach socjalistycznych*, t. 1, *Ludowa Republika Bułgarii, Węgierska Republika Ludowa*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 79.

czenia. Środki te były orzekane zamiast lub obok kary, przy czym każdy z nich posiadał specyficzny charakter²³. Upomnienie stanowiło środek oddziaływania wychowawczego, gdyż jego orzeczenie w miejsce kary miało przynieść należyty skutek wychowawczy względem sprawcy. Jako karę dodatkową należy postrzegać konfiskatę przedmiotów służących do popełnienia wykroczenia lub uzyskanych z wykroczenia, która była orzekana obligatoryjnie lub fakultatywnie w przypadkach wskazanych w części szczególnej. Konfiskaty można było dokonać także wtedy, gdy sprawcy nie można było przypisać odpowiedzialności za wkroczenie lub jego pociągnięcie do odpowiedzialności wykluczały przepisy procesowe. Charakter kary dodatkowej posiadało także podanie prawomocnego orzeczenia o ukaraniu aresztem lub grzywną do publicznej wiadomości. Środek ten miał być stosowany w sytuacji, gdy zdaniem organu orzekającego przyczyni się do zwiększenia wychowawczego i zapobiegawczego wpływu orzeczenia na sprawcę wykroczenia²⁴.

Jako ostatnia w 1968 r. ustawę regulującą problematykę wykroczeń wydała Rumunia, która dokonała tego w ramach prac nad kompleksową kodyfikacją prawa karnego. Ustawa z dnia 12 listopada 1968 r. o ustalaniu i karaniu wykroczeń określała sankcje grożące sprawcom wykroczeń mianem kar administracyjnych. Posunięcie to służyło podkreśleniu odmienności kar orzekanych za wykroczenia od kar wymierzanych sprawcom przestępstw w trybie postępowania karnego. Katalog kar administracyjnych był dosyć skromny, gdyż składał się z grzywny oraz upomnienia. Charakter kary dodatkowej posiadała przewidziana w przepisach szczególnych konfiskata przedmiotów. Podstawową karą grożącą sprawcom wykroczeń była grzywna, której maksymalną wysokość określono zasadniczo na 1500 lei. Jedynie w wyjątkowych przypadkach podyktowanych szczególnym charakterem czynu, takich jak recydywa, wykroczenia popełnione z chęci zysku lub z pobudek antyspołecznych, dopuszczalne było ustanowienie górnego pułapu grzywny na poziomie 3000 lei²⁵. Kolejna z kar administracyjnych – upomnienie – miała być stosowana w miejsce grzywny w przypadkach małej wagi, przy czym ustawa wyraźnie podkreślała wychowawczy cel tej kary. Występująca w przepisach szczególnych konfiskata dotyczyła przedmiotów służących do popełnienia wykroczenia, uzyskanych w jego następstwie oraz uzyskanych z racji popełnienia wykroczenia. Ponadto, ustawa z 12 listopada 1968 r. przewidywała obligatoryjny przepadek przedmiotów, których przechowywanie lub rozpowszechnienie było zabronione²⁶.

²³ J. Skupiński, *Węgierskie ustawodawstwo w sprawach o wykroczenia*, „*Studia Prawnicze*” 1971, z. 30, s. 112.

²⁴ *Ibidem*, s. 113.

²⁵ W. Radecki, *Odpowiedzialność za wykroczenia w systemie środków reakcji na czyny społecznie niebezpieczne*, „*Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Problemy Prawa Karnego*” 1988, nr 14, s. 118–119.

²⁶ J. Skupiński, *Rumuńskie prawo o wykroczeniach*, ZW 1973, nr 2, s. 55.

Pod koniec lat sześćdziesiątych ustawę regulującą problematykę wykroczeń przyjęła także Bułgaria, aczkolwiek uchwaloną 20 listopada 1969 r. ustawę o wykroczeniach i karach administracyjnych trudno określić mianem kompleksowej regulacji. Wspomniana ustawa zawierała jedynie przepisy regulujące zasady odpowiedzialności oraz kary grożące sprawcom wykroczeń, czyli najważniejsze zagadnienia składające się na część ogólną prawa materialnego. W pozostałych kwestiach części ogólnej ustawa z 20 listopada 1969 r. przewidywała odpowiednie stosowanie wydanego półtora roku wcześniej kodeksu karnego²⁷. Wzorem bułgarskiego kodeksu karnego regulacje ustawy z 20 listopada 1969 r. dotyczące środków stosowanych wobec sprawców wykroczeń nie wprowadzały podziału na kary zasadnicze i dodatkowe. Ustawa przewidywała jedynie trzy kary, spośród których podstawową rolę odgrywała grzywna. Maksymalna wysokość kary grzywny wynosiła 300 lewa, jedynie w przypadku ponownego popełnienia wykroczenia administracyjnego dopuszczalne było orzeczenie tej kary w wysokości do 500 lewa. Kolejne miejsce w katalogu kar zajmowała nagana społeczna, która na gruncie bułgarskiego prawa karnego i prawa wykroczeń przybierała postać środka karnego, a nie środka wychowawczego. Ostatnią z kar grożącą sprawcom wykroczeń było czasowe pozbawienie uprawnień do wykonywania zawodu lub prowadzenia określonej działalności²⁸. System materialnego prawa wykroczeń zawierał również środki nieokreślone przez ustawę z 20 listopada 1969 r. mianem kar, którymi były przypadek przedmiotów oraz nałożenie obowiązku odszkodowawczego. Przewidywał instytucję odstąpienia od wymierzenia kary połączoną z zastosowaniem środków o charakterze wychowawczym. W przypadku małej wagi wykroczenia organ orzekający mógł zamiast kary udzielić sprawcy pisemnego lub ustnego ostrzeżenia, lub też przekazać sprawę do rozpatrzenia przez sąd społeczny²⁹.

Znacznie wcześniej niż to miało miejsce w Polsce, bo na początku lat sześćdziesiątych zasadniczą reformę systemu prawa wykroczeń przeprowadzono w Czechosłowacji. Uchwalona 24 czerwca 1961 r. ustawa „o zadaniach rad narodowych w dziedzinie zabezpieczenia socjalistycznego porządku prawnego” miała przyczynić się do stopniowego wyeliminowania z systemu prawa karno-administracyjnego elementów karnych i zastępowania ich systemem środków wychowawczych. Podstawowym celem postępowania w sprawach o wykroczenia było osiągnięcie określonego efektu wychowawczego, w pierwszej kolejności za pomocą metod przekonywania i pozakarnego oddziaływania na sprawcę

²⁷ K. Jandy-Jendroška, J. Jendroška, op. cit., s. 433.

²⁸ J. Skupiński, *Bułgarskie prawo wykroczeń*, ZW 1973, nr 6, s. 60–61.

²⁹ Idem, *Prawo o wykroczeniach...*, t. 1, s. 14.

wykroczenia³⁰. Dopiero w sytuacji, gdy metody te nie przyniosły efektu w postaci świadomego przestrzegania przez obywateli prawa oraz dobrowolnego wykonywania obowiązków wobec państwa, przewidziano stosowanie uregulowanych we wspomnianej ustawie środków³¹. Dążąc do podkreślenia ich wychowawczego charakteru czechosłowacki ustawodawca świadomie zrezygnował z określenia kary (tresta), które odnosiło się wyłącznie do sankcji groźących za przestępstwa. Stosowane wobec sprawców wykroczeń środki nosiły nazwę opatreni³². Były nimi upomnienie, nagana publiczna oraz grzywna w wysokości do 500 koron, której nawet w przypadku nieściągalności nie można było zamienić na areszt. Charakter środka dodatkowego posiadał przepadek przedmiotów użytych do popełnienia wykroczenia lub uzyskanych z wykroczenia. Ponadto, na sprawcę wykroczenia, któremu wyrządzono szkodę w mieniu można było nałożyć obowiązek odszkodowawczy³³.

Jako pierwsza spośród europejskich krajów socjalistycznych kompleksowej kodyfikacji prawa wykroczeń dokonała Jugosławia. Uchwalona w 1951 r. ustawa o wykroczeniach definiowała wykroczenie jako „określone ustawą lub innym przepisem naruszenie porządku publicznego, za które grożą kary za wykroczenia i środki ochronne”. Z definicji tej wynika, iż środki orzekane wobec sprawców wykroczeń dzieliły się na kary i środki ochronne. Katalog kar zasadniczych tworzyły grzywna oraz kara pozbawienia wolności. Wysokość kary grzywny zamykała się w granicach 5 do 500 dinarów, aczkolwiek 20-krotnie wyższy górny pułap przewidywały przepisy regulujące odpowiedzialność za wykroczenia celne, dewizowe i podatkowe. Kara pozbawienia wolności mogła być orzekana w wymiarze od 1 do 30 dni wobec osób fizycznych ponoszących odpowiedzialność za inne wykroczenia niż gospodarze³⁴. Znacznie szerszy był katalog orzekanych wyłącznie obok kary środków ochronnych, których podstawą stosowania były przepisy ustaw szczególnych typizujących poszczególne stany faktyczne wykroczeń. Były to: pozbawienie przedmiotu służącego do popełnienia lub uzyskanego za pomocą wykroczenia, pozbawienie osiągniętych w wyniku popełnienia wykroczenia korzyści majątkowych, pozbawienie prawa wykonywania określonego zajęcia lub działalności, pozbawienie prawa posiadania i noszenia broni, wydalenie cudzoziemca z terytorium Jugosławii na okres do 2 lat oraz nałożenie obowiązku leczenia przeciwalkoholowego. Nowelą z 1965 r. zniesiono środek ochronny w postaci wysiedlenia, zaś dwa lata później z katalogu środków

³⁰ P. Levit, *Sprava a spravni pravo. Obecna cast*, Praha 1964, s. 239.

³¹ Z. Cervený, *Spravni trestani*, [w:] Z. Lukes a kolektiv, *Ceskoslovenske spravni pravo*, Praha 1981, s. 188.

³² W. F. Dąbrowski, *Zagadnienia ogólne orzecznictwa karno-administracyjnego w PRL*, Poznań 1970, s. 37.

³³ Idem, *Orzecznictwo w sprawach wykroczeń w Czechosłowackiej Republice Socjalistycznej*, „Zagadnienia Karno-Administracyjne” (dalej: ZKA) 1964, nr 6, s. 53.

³⁴ S. Popovic, *Upravno pravo. Opsti deo*, Belgrad 1965, s. 292–293.

ochronnych usunięto skierowanie w celu przebywania w określonym miejscu na okres do 2 lat³⁵.

Jugosłowiański ustawodawca dopuszczał możliwość wyjątkowego stosowania zamiast kary grzywny lub pozbawienia wolności środków o charakterze wychowawczym, takich jak nagana oraz umorzenie postępowania. Przesłanką orzeczenia nagany było „znikome znaczenie” wykroczenia oraz wystąpienie okoliczności „w znacznej mierze umniejszających odpowiedzialność sprawcy”. Ponadto, musiała wystąpić pozytywna przesłanka dotycząca zachowania się sprawcy, który w ocenie organu orzekającego nie popełni w przyszłości wykroczenia. W przypadku dodatniej prognozy istniała także możliwość umorzenia postępowania. Jednakże instytucja ta miała zastosowanie jedynie wobec sprawcy wykroczenia polegającego na niewykonaniu obowiązków nałożonych prawem lub wyrządzeniu szkody. Warunkiem umorzenia było wcześniejsze wypełnienie obowiązku lub wyrównanie szkody przed wydaniem orzeczenia³⁶.

Jedynym z krajów bloku socjalistycznego, w którym na początku lat siedemdziesiątych nie obowiązywała żadna ustawa kompleksowo regulująca problematykę prawa wykroczeń był Związek Radziecki. Wydawanie przepisów zawierających stany faktyczne poszczególnych wykroczeń oraz grożące za nie sankcje należało nie tylko do właściwości organów administracji ogólnozwiązkowej, republikańskiej oraz republik autonomicznych, lecz także terenowych organów władzy państwowej – rad delegatów ludu pracującego. Z myślą o ograniczeniu kręgu podmiotów uprawnionych do stanowienia przepisów z dziedziny prawa karnoadministracyjnego 21 lipca 1961 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało stosowny dekret, w którym ponadto uregulowano niektóre podstawowe instytucje prawa materialnego. Kolejny dekret z dnia 30 marca 1962 r. dążył do ujednoczenia struktury i zasad funkcjonowania rozpatrujących sprawy o wykroczenia komisji administracyjnych przy terenowych radach delegatów ludu pracującego oraz określenia zasad postępowania przez tymi komisjami³⁷. Z zagadnień prawa materialnego dekret poruszył problematykę środków karnych stosownych wobec sprawców wykroczeń, spośród których podstawową rolę odgrywać miała kara grzywny. Wysokość kar grzywny została ujednoczona przez pierwszy z omawianych dekretów, u podstaw wydania którego leżało założenie dalszego ograniczenia stosowania tego najważniejszego środka karnego. Odstąpiono od wymierzania grzywny w stosunku do osób prawnych z uwagi na fakt, iż dotychczasowy stan prawny prowadził do faktycznej bezkarności sprawców naruszeń, czyli funkcjonariu-

³⁵ M. Vuckovic, A. Popovic, D. Lisica, *Osnovni zakon o prekrasajima sa komentarom i posebnim saveznim proposima o prekrasajima*, Belgrad 1967, s. 689.

³⁶ J. Skupiński, *Ustawodawstwo karno-administracyjne w Jugosławii*, PiP 1970, nr 7, s. 87–89.

³⁷ J. Starościk, *Prawo karno-administracyjne w Związku Radzieckim*, ZKA 1964, nr 1, s. 62–63.

szy tych jednostek. Znacznemu zmniejszeniu uległa górna wysokość grzywien orzekanych wobec sprawców wykroczeń, która w przypadku obywateli wynosiła 10 rubli, a funkcjonariuszy jednostek państwowych 50 rubli. Ustanowienie wyższych górnych pułapów kary grzywny dopuszczono jedynie w związku z potrzebą wzmocnienia odpowiedzialności za pewne rodzaje wykroczeń na podstawie ustaw ogólnozwiązkowych lub republikańskich³⁸. Zrezygnowano z przewidzianej w dotychczasowych regulacjach możliwości zamiany nieuiszczonej grzywny na karę pracy poprawczej, krytycznie oceniając dotychczasową praktykę stosowania tego środka. Założenie dalszego ograniczenia stosowania grzywny skutkowało wprowadzeniem przez dekret z 1961 r. możliwości orzeczenia w jej miejsce środka o charakterze wychowawczym, jakim było uprzedzenie. Ustawodawca nie wprowadził żadnych dyrektyw w kwestii stosowania uprzedzenia, pozostawiając ocenę całkowitej swobodzie organu orzekającego. Pochodzący z 1962 r. dekret rozszerzał katalog środków orzekanych przez komisje administracyjne o utratę prawa wykonywania zawodu lub określonej działalności oraz konfiskatę przedmiotu stanowiącego narzędzie wykroczenia lub pochodzącego z wykroczenia. W zależności od uznania organu orzekającego mogły być one stosowane zarówno w charakterze kar samoistnych, jak też dodatkowych. Ustawodawstwo niektórych republik rozszerzało katalog środków stosowanych wobec sprawców wykroczeń o naganę społeczną³⁹.

Wyjątkowy charakter posiadały kary przewidziane za wykroczenia, które na mocy dekretów republikańskich były rozpatrywane przez orzekających jednoosobowo sędziów ludowych. W szczególnym trybie administracyjnym sędziowie ludowi rozstrzygali sprawy o drobne chuligaństwo, pasożytnictwo, drobną spekulację oraz złośliwe niewykonanie zalecenia milicjanta lub członka drużyny ludowej. Wobec sprawców tego rodzaju wykroczeń, obok grzywny, stosowano kary aresztu do 15 dni, pracy poprawczej w wymiarze do 2 miesięcy, a w przypadku osób dopuszczających się pasożytnictwa społecznego wysiedlenie do wyznaczonych miejscowości na czas od 2 do 5 lat⁴⁰.

Przeгляд rozwiązań obowiązujących w europejskich państwach socjalistycznych prowadzi do wniosku o występowaniu nie tylko szeregu podobieństw, lecz także istotnych różnic w zakresie sankcji grożących sprawcom wykroczeń. Spośród cech wspólnych na pierwszym miejscu należy wskazać fakt występowania w katalogu kar grzywny, która w praktyce orzecznictwa każdego z tych państw zajmowała dominującą pozycję⁴¹. Według poczynio-

³⁸ A. Gubiński, *Radzieckie ustawodawstwo karno-administracyjne*, ZKA 1965, nr 1, s. 45.

³⁹ W. I. Popowa, *Podstawowe problemy ustawodawstwa o odpowiedzialności administracyjnej w ZSRR*, ZKA 1966, nr 3–4, s. 59–60.

⁴⁰ L. Hochberg, *Czy Związek Radziecki wprowadzi kodeks wykroczeń?*, ZW 1972, nr 4–5, s. 108–109.

⁴¹ A. Gubiński, *Niektóre zagadnienia dotyczące ujęcia odpowiedzialności za wykroczenia w europejskich państwach socjalistycznych*, ZW 1988, nr 1, s. 7.

nych przez J. Skupińskiego w 1973 r. ustaleń zbliżona do polskiego pułapu górna granica kary grzywny występowała jako reguła na Węgrzech i w Bułgarii⁴², podczas gdy w NRD i Rumunii tylko w szczególnych przypadkach (np. recydywa, wykroczenie umyślne popełnione z chęci zysku lub antyspołecznych pobudek). Zasadniczo maksymalna górna granica grzywny wymierzanej w tych dwóch krajach została ustalona na poziomie zdecydowanie niższym niż w polskiej kodyfikacji materialnego prawa wykroczeń. Najniższą karę grzywny przewidywało ustawodawstwo radzieckie, zwłaszcza w przypadku grzywien wymierzanych osobom fizycznym. O ile w Polsce sprawca wykroczenia musiał liczyć się z możliwością ukarania grzywną w wysokości do 5000 złotych, to za naszą wschodnią granicą orzekano grzywny w kwocie nie wyższej niż 50 rubli, czyli 765 złotych⁴³. Inne niż grzywna środki o charakterze typowo represyjnym występowały jedynie w poszczególnych państwach bloku wschodniego. Większość z tych państw dążyła bowiem do rozbudowy systemu środków o charakterze wychowawczym kosztem ograniczenia roli środków represyjnych, zwłaszcza kary pozbawienia wolności⁴⁴. W charakterze kary zasadniczej pozbawienie wolności było przewidziane w ustawodawstwie czterech państw, spośród których zdecydowanie prym wiodła Polska. Polskie materialne prawo wykroczeń przewidywało zagrożenie aresztem zasadniczym szeregu wykroczeń zgrupowanych w części szczególnej kodyfikacji z 1971 r. oraz ujętych w niektórych ustawach pozakodeksowych. Wyjątkowy charakter kara aresztu posiadała w Związku Radzieckim, gdyż była orzekana za ledwie w kilku przypadkach uregulowanych w ustawach szczególnych. Podobnie było na Węgrzech, gdzie traktowana przez ustawodawcę w sposób wyjątkowy kara aresztu występowała jedynie w sankcjach 7 najpoważniejszych wykroczeń⁴⁵. W nieco szerszym zakresie karą aresztu zasadniczego operowało jedynie prawo jugosłowiańskie, aczkolwiek nie wszystkie rodzaje wykroczeń mogły być zagrożone tą najsurowszą z kar zasadniczych. Zdecydowanie najwyższą górną granicę kary aresztu przewidywało polskie prawo wykroczeń, ustanawiając ją na poziomie 3 miesięcy. Dla porównania, w Jugosławii i na Węgrzech maksymalny pułap tej kary wynosił 1 miesiąc, podczas gdy w ZSRR jedynie 15 dni. Radziecki system prawa wykroczeń nie

⁴² W przypadku recydywy ustawodawstwo bułgarskie dopuszczało możliwość orzekania grzywny w wysokości dwukrotnie wyższej niż w Polsce. J. Skupiński, *Prawo dotyczące wykroczeń w europejskich państwach socjalistycznych*, „Problemy Praworządności” 1973, nr 11, s. 12–13.

⁴³ Jako podstawę do porównania wysokości zagrożeń karą grzywny w Polsce na tle innych państw członkowskich Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej J. Skupiński przyjął ogłoszony 14 marca 1973 r. przez Prezesa NBP tzw. średni kurs podstawowy z dopłatą. Jego zdaniem kurs ten najbardziej odpowiadał realnej wartości nabywczej walut zagranicznych w stosunku do złotego. J. Skupiński, *Prawo dotyczące...*, s. 12.

⁴⁴ K. Jandy-Jendroška, J. Jendroška, op. cit., s. 447.

⁴⁵ A. Marek, *Polskie prawo wykroczeń*, Warszawa 1987, s. 28.

operował zastępczą karą aresztu, która była znana jedynie ustawodawstwu Polski, Jugosławii i Węgier.

Specyficzny charakter polskiego systemu materialnego prawa wykroczeń podkreślała szeroko występująca w kodyfikacji z 1971 r. kara ograniczenia wolności, która zasadniczo nie była znana ustawodawstwu pozostałych europejskich państw socjalistycznych. Jako jej odpowiednik można potraktować radziecką karę pracy poprawczej, lecz była ona przewidziana zaledwie w kilku przepisach. W opinii A. Gubińskiego przeciwko powszechnemu wprowadzaniu tej kary w krajach bloku wschodniego przemawiał wzgląd na niecelowość orzekania krótkoterminowych kar tego typu. Operowano argumentem w postaci braku realnego oddziaływania wychowawczego na ukaranych oraz wskazywano na potencjalne trudności w organizacji procesu pracy wywołane koniecznością tymczasowego zatrudnienia osób kierowanych celem odbycia kary do uspołecznionych zakładów pracy⁴⁶.

Wszystkie europejskie państwa socjalistyczne wprowadziły szerokie katalogi środków o charakterze ochronnym i profilaktycznym, stanowiące odpowiednik polskich kar dodatkowych. Spośród środków ukierunkowanych przede wszystkim na zapobieganie popełnianiu dalszych wykroczeń wszędzie występowały przepadek przedmiotów służących do popełnienia lub uzyskanych z wykroczenia oraz czasowe pozbawienie uprawnień do wykonywania określonych czynności lub zawodu. Najczęściej ustawodawstwa przewidywały zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych lub innych pojazdów, który w praktyce oznaczał zakaz wykonywania zawodu kierowcy. Powszechnie stosowana była również kara polegająca na podaniu do wiadomości publicznej orzeczenia o ukaraniu⁴⁷. Specyficzny charakter miały występujące w prawie jugosłowiańskim środki ochronne w postaci pozbawiania prawa noszenia lub posiadania broni oraz wydalenia cudzoziemca. Podobnie należy ocenić przewidziane w ZSRR względem osób dopuszczających się pasożytnictwa społecznego zesłanie, czy też wschodnioniemieckie powołanie do pracy w czasie wolnym od zajęć⁴⁸. Kolejnym oryginalnym rozwiązaniem ustawodawstwa NRD było wpisanie naruszenia obowiązku do akt pracy sprawcy wykroczenia.

Systemy prawa wykroczeń europejskich państw socjalistycznych zakładały szerokie stosowanie wobec sprawców wykroczeń środków oddziaływania wychowawczego. Spośród nich największe znaczenie przypisywano środkom orzekanym samoistnie i z reguły na każde wykroczenie. W niektórych z państw środki te zostały podniesione nawet do rangi kar zasadniczych. Na równi

⁴⁶ A. Gubiński, *Niektóre zagadnienia dotyczące...*, s. 8.

⁴⁷ J. Skupiński, *Model polskiego...*, s. 190.

⁴⁸ K. Jandy-Jendrośka, J. Jendrośka, op. cit., s. 447.

z karą grzywny traktowano naganę (Polska, Bułgaria, Czechosłowacja) oraz upomnienie (Rumunia, Węgry, NRD, ZSRR, Czechosłowacja). Jedynie w Jugosławii kara nagany miała charakter wyjątkowy, gdyż była stosowana zamiast grzywny lub kary pozbawienia wolności⁴⁹. Ponadto, ustawodawstwa Polski, NRD, Węgier, Jugosławii i Bułgarii dopuszczały możliwość odstąpienia od wymierzenia kary i zastosowania w miejsce represji środków o charakterze wychowawczym lub innych środków nierepresyjnego oddziaływania na sprawcę wykroczenia⁵⁰.

Stopień represyjności prawa wykroczeń poszczególnych europejskich państw socjalistycznych najlepiej oddaje kryterium w postaci występowania kary pozbawienia wolności. Posługując się tym kryterium przedstawione w niniejszym artykule systemy prawne można podzielić na trzy grupy. Najłagodniejsze sankcje groziły sprawcom wykroczeń popełnianych na terenie Czechosłowacji, NRD i Bułgarii i Rumunii. Wynikało to z faktu, iż ustawodawstwo tych państw w ogóle nie operowało karami o charakterze izolacyjnym. Kolejną grupę tworzyły systemy radziecki i węgierski, które traktowały karę pozbawienia wolności za wykroczenie jako środek o charakterze wyjątkowym. W tych krajach areszt był orzekany wobec sprawców nielicznych wykroczeń o dużym ciężarze gatunkowym ujętych w ustawach szczególnych, aczkolwiek z racji występowania zastępczej kary aresztu jako bardziej represyjny należy ocenić system węgierski. W skład trzeciej grupy wchodziły Jugosławia i Polska, czyli kraje traktujące areszt jako zwykły środek reakcji na fakt popełnienia wykroczenia. Wobec ustanowienia trzykrotnie wyższej niż w przypadku Jugosławii górnej granicy kary aresztu, polski system prawa wykroczeń należy ocenić jako najbardziej represyjny spośród europejskich państw socjalistycznych. Wprawdzie ustawodawstwo obydwu tych państw podkreślało wyjątkowy charakter kary aresztu, lecz zwłaszcza w polskim przypadku wprowadzenie tego rodzaju deklaracji miało przede wszystkim wymiar propagandowy. Próbowano za nią ukryć fakt powszechnego posługiwania się tą najsurowszą z kar zasadniczych, gdyż prawie co trzecie wykroczenie uwzględnione w części szczególnej polskiej kodyfikacji zostało obwarowane aresztem i to niemal zawsze w maksymalnym wymiarze⁵¹.

Represyjność polskiego systemu wzmacniało wprowadzenie innych niż areszt zasadniczy rozwiązań prowadzących do pozbawienia wolności sprawcy wykroczenia. Pozbawienie wolności mogło nastąpić w wyniku zarządzenia wykonania kary aresztu warunkowo zawieszanej, uchylania się ukaranego od wykonania kary ograniczenia wolności oraz zarządzenia wykonania zastępczej kary aresztu na wypadek nieuiszczenia wymierzonej kary grzywny. Sze-

⁴⁹ J. Skupiński, *Ustawodawstwo karno-administracyjne...*, s. 89.

⁵⁰ Idem, *Model polskiego...*, s. 190.

⁵¹ A. Marek, *Prawo wykroczeń w zarysie*, Warszawa 1975, s. 55.

rokie posługiwanie się przez kodyfikację z 1971 r. środkami o charakterze izolacyjnym czyniło z polskiego prawa wykroczeń jeden z najbardziej represyjnych systemów nie tylko na tle pozostałych państw socjalistycznych, lecz także w wymiarze ogólnościowym⁵².

Formułowaniu tego rodzaju opinii sprzyjał fakt częstego występowania w sankcjach przepisów części szczególnej k.w. kary grzywny w maksymalnym wymiarze. Zbliżony do polskiego górny pułap tej kary występował jedynie na Węgrzech i w Bułgarii, lecz w państwach tych znacznie mniejsza liczba wykroczeń była zagrożona grzywną w maksymalnym wymiarze. Tkwiącą w karze grzywny dolegliwość natury majątkowej wzmacniało pominięcie przez twórców k.w. dyrektywy nakazującej uwzględniać przy wymiarze tej kary stosunki majątkowe i dochody sprawcy. Brak tej dyrektywy sprzyjał realizacji fiskalnego kierunku polityki karnej w sprawach o wykroczenia, a zarazem podkreślał wadę kary grzywny, wyrażającą się w faworyzowaniu bogatych i dyskryminowaniu ubogich⁵³.

Polski system prawa wykroczeń należy ocenić jako najbardziej represyjny wśród państw bloku socjalistycznego również z uwagi na występowanie surowych kar dodatkowych. Wprawdzie wszystkie te państwa operowały sankcjami w postaci pozbawienia prawa wykonywania określonych czynności oraz zakazu prowadzenia pojazdów mechanicznych, lecz w polskich realiach skutki orzeczenia tych kar były szczególnie dotkliwe z uwagi na najdłuższy okres ich stosowania⁵⁴. Pozbawienie obywatela możliwości wykonywania pracy zarobkowej na okres do roku, a w przypadku kierowców zawodowych nawet na dwa lata stanowiło znacznie surowszy niż grzywna środek represji ekonomicznej.

Nadmierna represyjność cechująca polski system materialnego prawa wykroczeń uległa znacznemu złagodzeniu w wyniku reformy z 1998 r.⁵⁵, której celem było zharmonizowanie części ogólnej k.w. z regulacjami nowego kodeksu karnego⁵⁶. Gruntownej nowelizacji poddano system środków penalnych, obniżając z trzech do jednego miesiąca górny pułap kary aresztu oraz kary ograniczenia wolności. Wyjątkowy charakter zyskała kara aresztu zastępczego, gdyż obowiązujący k.w. przewiduje w pierwszej kolejności zamianę nieuiszczonej grzywny na pracę społecznie użyteczną. Dyrektywy wymiaru grzywny

⁵² J. Szumski, *Środki karne stosowane wobec sprawców wykroczeń*, [w:] *Problemy recydywy i drobnej przestępczości w prawie Polski i RFN*, red. J. Skupiński, Wrocław 1984, s. 186.

⁵³ D. Pleńska, *Wokół problemów nowej kodyfikacji*, ZW 1972, nr 2, s. 7.

⁵⁴ A. Gubiński, *Niektóre zagadnienia dotyczące...*, s. 8.

⁵⁵ Przeprowadzona ustawą z dnia 28 sierpnia 1998 r. o zmianie ustawy – Kodeks wykroczeń, ustawy – Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia, ustawy o ustroju kolegiów do spraw wykroczeń, ustawy – Kodeks pracy oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 113, poz. 717).

⁵⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 88, poz. 553).

uzupełniono o obowiązek uwzględnienia warunków osobistych i rodzinnych sprawy, jego stosunków majątkowych oraz możliwości zarobkowych⁵⁷.

Krytycznie oceniając typowo represyjny charakter części szczególnej polskiej kodyfikacji, należy podkreślić fakt uwzględniania przez jej twórców socjalistycznej koncepcji wychowawczego oddziaływania na sprawców wykroczeń. Wzorem innych państw socjalistycznych polski system materialnego prawa wykroczeń zawierał stojący w opozycji względem tradycyjnych kar system środków oddziaływania społeczno-wychowawczego. Przewidywał także możliwość odstąpienia od wymierzania jakiegokolwiek kary⁵⁸. Kodyfikację z 1971 r. należy ocenić jako udane połączenie tradycyjnych koncepcji prawa wykroczeń o charakterze typowo represyjnym, z socjalistyczną ideą oddziaływania wychowawczego.

Bibliografia

Akty prawne

Ustawa z dnia 17 czerwca 1966 r. o przekazaniu niektórych drobnych przestępstw jako wykroczeń do orzecznictwa karno-administracyjnego (Dz. U. Nr 23, poz. 149).

Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. – Kodeks wykroczeń (Dz. U. Nr 12, poz. 114).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz. U. Nr 88, poz. 553).

Ustawa z dnia 28 sierpnia 1998 r. o zmianie ustawy – Kodeks wykroczeń, ustawy – Kodeks postępowania w sprawach o wykroczenia, ustawy o ustroju kolegiów do spraw wykroczeń, ustawy – Kodeks pracy oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 113, poz. 717).

Projekty aktów prawnych

Prawo o wykroczeniach. Projekt, Warszawa 1970.

Monografie

Andrejew I., *Ustawowe znamiona czynu. Typizacja i kwalifikacja przestępstw*, Warszawa 1978.

Dąbrowski W. F., *Zagadnienia ogólne orzecznictwa karno-administracyjnego w PRL*, Poznań 1970.

⁵⁷ M. Łysko, *Prace nad kodyfikacją materialnego prawa wykroczeń w Polsce Ludowej (1960–1971)*, Białystok 2016, s. 322.

⁵⁸ B. Adamiak, op. cit., s. 122.

- Levit P., *Sprava a spravni pravo. Obecna cast*, Praha 1964.
- Łysko M., *Prace nad kodyfikacją materialnego prawa wykroczeń w Polsce Ludowej (1960–1971)*, Białystok 2016.
- Marek A., *Polskie prawo wykroczeń*, Warszawa 1987.
- Marek A., *Prawo wykroczeń w zarysie*, Warszawa 1975.
- Popovic S., *Upravno pravo. Opsti deo*, Belgrad 1965.
- Skupiński J., *Model polskiego prawa o wykroczeniach*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.
- M. Vuckovic, A. Popovic, D. Lisica, *Osnovni zakon o prekršajima sa komentarom i posebnim saveznim proposima o prekršajima*, Belgrad 1967.

Publikacje w pracach zbiorowych

- Cerveny Z., *Spravni trestani*, [w:] Z. Lukes a kolektiv, *Ceskoslovenske spravni pravo*, Praha 1981.
- Jandy-Jendroška K., Jendroška J., *Instytucje postępowania w sprawach wykroczeń administracyjnych*, [w:] *Instytucje prawa administracyjnego europejskich państw socjalistycznych*, red. J. Starościak, Warszawa 1973.
- Marek A., *Problemy reformy polskiego prawa wykroczeń*, [w:] *Problemy odpowiedzialności karnej. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Buchały*, red. Z. Ćwiąkalski, Kraków 1994.
- Szumski J., *Środki karne stosowane wobec sprawców wykroczeń*, [w:] *Problemy recydywy i drobnej przestępczości w prawie Polski i RFN*, red. J. Skupiński, Wrocław 1984.

Artykuły

- Adamiak B., *Ewolucja systemu kar w orzecznictwie w sprawie wykroczeń w PRL*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 1976, t. VIII.
- Bafia J., *Kodyfikacja prawa o wykroczeniach*, „Państwo i Prawo” 1971, nr 10.
- Bareja Cz., *Nowe prawo o wykroczeniach*, „Przegląd Pożarniczy” 1971, nr 9.
- Buchholz E., *Nowe prawo karne NRD*, „Przegląd Penitencyjny” 1968, nr 3.
- Dąbrowski W. F., *Orzecznictwo w sprawach wykroczeń w Czechosłowackiej Republice Socjalistycznej*, „Zagadnienia Karno-Administracyjne” 1964, nr 6.
- Gubiński A., *Niektóre zagadnienia dotyczące ujęcia odpowiedzialności za wykroczenia w europejskich państwach socjalistycznych*, „Zagadnienia Wykroczeń” 1988, nr 1.
- Gubiński A., *Radzieckie ustawodawstwo karno-administracyjne*, „Zagadnienia Karno-Administracyjne” 1965, nr 1.
- Gubiński A., *Środki oddziaływania wychowawczego na tle zasady celowości w prawie wykroczeń*, „Państwo i Prawo” 1972, nr 10.
- Gubiński A., *Wokół problemów nowej kodyfikacji*, „Zagadnienia Wykroczeń” 1972, nr 2.

- Haczewski Z., *Węgierskie prawo o wykroczeniach*, „Gazeta Sądowa i Penitencjarna” 1969, nr 13.
- Hochberg L., *Czy Związek Radziecki wprowadzi kodeks wykroczeń?*, „Zagadnienia Wykroczeń” 1972, nr 4-5.
- Jendrońska J., *Rozwój orzecznictwa w sprawach o wykroczenia w Polsce*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Przegląd Prawa i Administracji” 1978, t. X.
- Lysko M., *Prawo wykroczeń Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VII.
- Pleńska D., *Wokół problemów nowej kodyfikacji*, „Zagadnienia Wykroczeń” 1972, nr 2.
- Radecki W., *Odpowiedzialność za wykroczenia w systemie środków reakcji na czyny społecznie niebezpieczne*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Problemy Prawa Karnego” 1988, nr 14.
- Radecki W., *System kar i innych środków oddziaływania w prawie wykroczeń*, „Służba MO” 1977, nr 4-5.
- Skupiński J., *Bułgarskie prawo wykroczeń*, „Zagadnienia Wykroczeń” 1973, nr 6.
- Skupiński J., *Prawo dotyczące wykroczeń w europejskich państwach socjalistycznych*, „Problemy Praworządności” 1973, nr 11.
- Skupiński J., *Rumuńskie prawo o wykroczeniach*, „Zagadnienia Wykroczeń” 1973, nr 2.
- Skupiński J., *Ustawodawstwo karno-administracyjne w Jugosławii*, „Państwo i Prawo” 1970, nr 7.
- Skupiński J., *Węgierskie ustawodawstwo w sprawach o wykroczenia*, „Studia Prawnicze” 1971, z. 30.
- Starościak J., *Prawo karno-administracyjne w Związku Radzieckim*, „Zagadnienia Karno-Administracyjne” 1964, nr 1.
- Popowa W. I., *Podstawowe problemy ustawodawstwa o odpowiedzialności administracyjnej w ZSRR*, „Zagadnienia Karno-Administracyjne” 1966, nr 3-4.

Inne pozycje

- Ordnungswidrigkeitrecht der DDR. Kommentar zum Ordnungswidrigkeitsgesetz und zur Ordnungswidrigkeitsverordnung, Berlin 1989.
- Skupiński J., *Prawo o wykroczeniach w europejskich państwach socjalistycznych*, t. 1, *Ludowa Republika Bułgarii, Węgierska Republika Ludowa*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975.
- Skupiński J., *Prawo o wykroczeniach w europejskich państwach socjalistycznych*, t. 2, *Niemiecka Republika Demokratyczna*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974.

Karol Dąbrowski

Maria Skłodowska-Curie University
e-mail: karol.dabrowski@poczta.umcs.lublin.pl
phone: +48 81 537 54 28

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.11

Background and cases of nationalization in Poland in the Stalinist Era – an example of Lublin’s tanning industry

SUMMARY

Background and cases of nationalization in Poland in the Stalinist Era – an example of Lublin’s tanning industry

The nationalization processes in People’s Poland had already begun at the time of establishment of the Polish Committee of National Liberation. Enterprises were submitted under temporary state management and were expropriated on the basis of various regulations, including those enacted by Pilsudski’s sanitation. The food industry was nationalized as part of the land reform. Industrial enterprises which were able to employ more than 50 employees on one shift (it was quite indefinite) were nationalized by the act on nationalization of 3 January 1946. Next, factories were taken over by political decisions of the communist Polish United Workers’ Party. On the other hand, the reconstruction of industry after the Nazi and Soviet devastation, rescuing of work places, concern for inhabitants’ lives, supplies of food and goods, needed extraordinary measures. It is demonstrated by the example of the tanning industry in Lublin – where the Polish Committee of National Liberation had its headquarters. However, the nationalization in post-war Poland served the communists political interests and was one of the means used by the communist political class to introduce the totalitarian system.

Key words: nationalization, Stalinist Era, tanning industry

Słowa kluczowe: nacjonalizacja, przemysł garbarski, stalinizm

“The proletariat will use its political supremacy, to wrest, by degrees, all capital from the bourgeoisie, to centralize all instruments of production in the hands of the State, i.e., of the proletariat organized as the ruling class; and to increase the total of productive forces as rapidly as possible”¹ – those words

¹ *Manifesto of the Communist Party*, by K. Marx, F. Engels, transl. S. Moore, Chicago 1910, p. 41.

from the “Communist Manifesto” were one of the most important indications of the communist’s economic policies in the 19th and 20th centuries.

69 years later, in 1917, came the Bolshevik Revolution. In July 1944, the communists were installed in Poland. In the April Theses Vladimir Ilyich Lenin promised “Nationalization of all lands in the country”². Later the time came in Russia for nationalization of factories, expropriation of entrepreneurs and the party laid its “hands on the fabulous profits of the capitalists and bankers”³. The ruin for private entrepreneurship was brought by the Russian Civil War, but already in January 1920, David Lloyd George’s Cabinet signed an agreement with the Bolsheviks and the economic blockade of Russia was lifted⁴. The tsarist gold, treasures and antiques could flow to West European speculators and bankers, and the weapons could flow to the Red Army⁵. Western corporations invested in the Soviet Union⁶. In 1922 Russia and Germany signed the Treaty of Rapallo to cooperate “in a spirit of mutual goodwill in meeting the economic needs of both countries”⁷. The communists rebuilt their economy and built the totalitarian system. It was not the establishment of “the conditions for co-operative production on a social scale” – as Marx said⁸. The Marx’s idea of “social ownership” or “ownership by the people” was changed to “state ownership” – including nationalization⁹.

On the contrary, in the Manifesto of the Polish Committee of National Liberation of 22 July 1944, there was no mention of nationalization¹⁰:

The property robbed by the Germans from citizens, peasants, merchants, craftsmen, small and medium-sized industrialists, institutions and the Church shall be returned to its rightful owners. German estates shall be confiscated. The existence of Jews, brutally exterminated by the invader, shall be rebuilt and their legal and actual equal rights shall be guaranteed.

² V.I. Lenin, *The Tasks of the Proletariat in the Present Revolution*, In: *Lenin’s Collected Works*, Progress Publishers, vol. 24, Moscow 1964, pp. 19–26. Online: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/apr/04.htm> (24.11.2016).

³ V.I. Lenin, *The Tasks of the Proletariat in Our Revolution (Draft Platform for the Proletarian Party)*, in: *Lenin’s Collected Works*, Progress Publishers, vol. 24, Moscow 1964, pp. 55–92. Online: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/tasks/index.htm> (24.11.2016).

⁴ M. Nowak-Kielbikowa, *Polityka Wielkiej Brytanii wobec Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921*, “Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej” 1970, vol. 6, p. 100.

⁵ S. McMeekin, *History’s Greatest Heist. The Looting of Russia by the Bolsheviks*, Yale University Press, New Haven 2009.

⁶ A. Fedorowicz, *Jak Zachód dolarami uratował Lenina*, “Wprost” 29. June 2014, <https://www.wprost.pl/454096/mob.html> (24.11.2016).

⁷ *German-Russian Agreement; April 16, 1922 (Treaty of Rapallo)*, Yale Law School: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/rapallo_001.asp (24.11.2016).

⁸ K. Marx, *Critique of the Gotha Programme*, Foreign Language Press, Peking 1972, p. 25. Online: <https://archive.org/> (24.11.2016).

⁹ S.H. Lee, *The end of communism*, Shinjuku-Tokio 2013, p. 438.

¹⁰ Dz.U. 1944, Nr 1.

The national property, controlled today by the German state and individual German capitalists, that is large industrial, trade, banking and transport enterprises and forests, shall go under Temporary State Management. In the course of regulating the economic relations, ownership shall be restored.

Furthermore, in the first weeks, the official guidelines of the new authorities ordered prompt return of real estate and enterprises confiscated by the Nazis¹¹.

For comparison: the Labour Cabinet nationalized civil aviation, coal mining, railways, water and long-distance road haulage, telecommunications, electricity, gas and the steel industry. The guidelines were similar and Clement Attlee issued an announcement about the nationalization of coal: "Today, January 1st, 1947, will be remembered as one of the great days in the industrial history of our country. The coal-mines now belong to the nation. This act offers great possibilities of social advance for the workers, and indeed the whole nation"¹².

In Russia, the decree on nationalization of large-scale industries was issued on 28 June 1918. Bolsheviks declared "all of the following industrial and commercial enterprises which are located in the Soviet Republic, with all their capital and property, whatever they may consist of, [will become] the property of the Russian Socialist Federated Soviet Republic"¹³. In Poland, the first step was the decree on land reform of 6 September 1944¹⁴. By expropriating the landed gentry, the people's government took over "industrial enterprises irrespective of their types, possessed capacity and size; their nationalization was based on location of the property encompassed by the land reform. Predominantly, it pertained to sugar factories, mills, breweries, distilleries etc."¹⁵. In other words, already in autumn 1944 the communists had taken over all food industry in rural areas. The people's government, with a series of legal acts, decided also on the properties which had been abandoned by their owners. It pertained to the properties of missing persons, including enterprises¹⁶.

¹¹ 1944, wrzesień 18, *bm*. Okólnik kierownika Resortu Administracji Publicznej PKWN, Stanisława Kotek-Agroszewskiego w sprawie przyspieszenia zwrotu obywatelom polskim majątku nieruchomego oraz przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych skonfiskowanych przez okupanta, In: *Upaństwowienie i odbudowa przemysłu w Polsce (1944–1948). Materiały źródłowe*, ed. by H. Jędruszczak, vol. 1, Warszawa 1967, p. 51.

¹² *Nationalisation of coal*, materials of The National Archives, <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/attlees-britain/nationalisation-coal/> (24.11.2016).

¹³ *Decree on Nationalization of Large-Scale Industries, June 28, 1918*, In: *Communist Decrees and Legislation*, http://college.cengage.com/history/primary_sources/world/communist_decrees.htm (24.11.2016).

¹⁴ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz.U. Nr 4, poz. 17.

¹⁵ J. Topiński, *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*, "Polska Ludowa. Materiały i Studia" 1967, vol. 6, pp. 101–102.

¹⁶ Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych, Dz.U. Nr 17, poz. 97; Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich, Dz.U. Nr 13, poz. 87.

The most important was the act on nationalization enacted on 3 January 1946¹⁷. The key norm established by that law was that “the State takes over the industrial enterprises when they are able to employ more than 50 employees on one shift” (article 3, passage 1, letter B). Formally, nationalization was compensated with damages, but in reality the damages were fictitious¹⁸. Additionally, the clause of full employment capacity was interpreted broadly¹⁹. In this way practically every business could be nationalized, even very small industrial enterprises²⁰. The propaganda literature said that “the government bill was not aimed at the nationalization of everything”²¹. In practice, private business was to be eliminated. More incredible, is that the communist law of nationalization is still in force today, along with the decree of President Bierut of 20 December 1946, which amended this law²². Therefore, the Polish literature and legal doctrine developed the rules of evaluation of validity of pre-war constitutional norms concerning property law obedience in the People’s Poland times²³. Thus, we can say that the Polish legislator after 1989 did not generally question the legal order of the Polish People’s Republic. On the constitutional basis of 1997, the judicial bodies do not have competence to independently evaluate the legal consequences of events that brought about the assumption of power by the authorities of People’s Poland. They cannot claim that it was unconstitutional. They do not have grounds for using regulations which were not accepted by the people’s government and they should appeal only to those regulations which were actually used by the people’s government and to such an extent in which they were really used.

The Polish act on nationalization was not as particular, as the Electricity Act or the Transport Act, and was not enacted by the parliament but by the State National Council (*Krajowa Rada Narodowa*) – a parliament-like political body created by the communists under Soviet control. From the legislative perspective, the establishment of boards or committees came first in Poland, while the opening of state trusts was secondary. It was an effect of nationalization for finding favourable industry structures. The nationalization of individual enter-

¹⁷ Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, Dz.U. Nr 3, poz. 17.

¹⁸ J. Beksiak et al., *Polska gospodarka w XX wieku. Eseje historyczno-ekonomiczne*, Łódź 2003, p. 26.

¹⁹ S. Szteyner, *Jak rozumieć „zdolne są zatrudnić”? Na marginesie ustawy o upaństwowieniu*, “Wiadomości Gospodarcze” 1946, iss. 12/13, p. 8.

²⁰ State Archive in Lublin, Collection 640: “Izba Przemysłowo-Handlowa w Lublinie”, Unit 175, p. 44: *Chamber’s of Industry and Commerce in Lublin letter to Chamber of Industry and Commerce in Warsaw*, 12. March 1946.

²¹ J. Gołębiowski, *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*, Warszawa 1965, p. 312.

²² Dekret z dnia 20 grudnia 1946 r. o zmianie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, Dz.U. Nr 72, poz. 394.

²³ M. Wiącek, *Znaczenie stosowania Konstytucji marcowej w Polsce Ludowej dla orzecznictwa sądów i Trybunału Konstytucyjnego III RP*, Warszawa 2012, pp. 255–260.

prises was enacted by regulatory acts, not by statutory law. "Monitor Polski" – a journal for the publication of legal acts – published a lot of registers with the firms of work-places. The regulations were issued by ministers and chiefs of central boards and they were immediately enforceable. This method resembled the Soviet practice – as Silvana Malle wrote – "effective nationalization required the issue of individual decrees for each expropriated factory or industrial complex"²⁴.

There were no rules, and enterprises from the same branches or areas ended up in the registers at different times. All depended on a policy of local communist activists. For example, in February 1949 the committee of the Economic Department of the Polish United Workers' Party Voivodeship Committee in Lublin "chose to keep going, regardless of the sector's affiliation, 77 sawmills and to close 74 out of the total number of 151 existing state-owned, cooperative and private sawmills"²⁵. In practice, almost all private sawmills were closed and co-operative sawmills resumed work. The liquidation was irrational and in the face of transportation difficulties in the countryside, it reduced the possibilities of wood processing.

Furthermore, the communist government used at the same time various regulations of expropriation: the decree on forced state management of 16 December 1918²⁶ amended by the decree of 25 May 1927²⁷; the act on expropriation proceedings of 24 September 1934²⁸; the decree on state border of 23 December 1927²⁹; the act on the common duty of material services of 30 March 1939³⁰; the decree on extending of forced state management on the whole state area of 1 September 1939³¹; the above-mentioned act on nationalization of 3 January 1946; the decree on buying and handing over the real property which was in-

²⁴ S. Malle, *The Economic Organisation of War Communism, 1918–1921*, Cambridge University Press, 1985, p. 61.

²⁵ State Archive in Lublin, Collection 1266: Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Lublinie, Unit 2756, p. 1: *Protokół Komisji zwołanej w dniu 22.II.1949 r. w sprawie ustalenia statki rozmieszczenia tartaków na terenie województwa lubelskiego*.

²⁶ Dekret z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego, Dz.P.P.P. Nr 21, poz. 67.

²⁷ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 25 maja 1927 r. o zmianie niektórych postanowień dekretu z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego, Dz.U. RP Nr 49, poz. 437.

²⁸ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 24 września 1934 r. – Prawo o postępowaniu wyłączeniowym, Dz.U. RP Nr 86, poz. 776.

²⁹ Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa, Dz.U. RP Nr 117, poz. 996.

³⁰ Ustawa z dnia 30 marca 1939 r. o powszechnym obowiązku świadczeń rzeczowych, Dz.U. RP Nr 30, poz. 200.

³¹ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 września 1939 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej dekretu w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego na obszar całego Państwa, Dz.U. RP Nr 87, poz. 545.

dispensable in terms of realizing the national economic plans of 26 April 1949³². The regulation of the Chief of the State Commission for Economic Planning on issuing permits for export of work devices for emigrants of 17 November 1949³³ was based on the Council of Ministers' order on goods import and export ban of 1 September 1939³⁴.

As we can see, the communists in Poland used regulations which were enacted in various periods and by many rulers: Józef Piłsudski when he became Chief of State (*Naczelnik Państwa*) immediately after the Great War, sanation in the 1930s (the same sanation which the communists referred to as being fascist), war norms from the beginning of the World War II (still sanation) and socialist planning rules. They were dedicated to different aims not directly connected with nationalization. They realized Lenin's principles: the old forms were given new contents. What is important, the totalitarian communist system was based on the authoritarian sanation legislation. The nationalization was one of the basic methods of rebuilding of the political regime towards communism³⁵. It led to destruction of the authority of law, hypertrophy of general clauses (the act on nationalization is an example of that process), growth of repressive tendencies in law, "publicization" of private law, negating of property law, non-statutory amendment of law and finally the judicial reform of 1950³⁶.

In 1921 Lenin decreed the New Economic Policy (*Новая экономическая политика*), but following his death Stalin ordered the "exploiters" to be totally destroyed. In Poland, the post-war private sector, which right after the war experienced an economic boom, was gradually reduced and finally depreciated but not totally liquidated. Small entrepreneurs and craftsmen were regarded as petite bourgeoisie and had their own party: Alliance of Democrats (*Stronnictwo Demokratyczne*). The Alliance was a satellite party and a "transmission belt" between the Polish United Workers' Party (PUWP) and the intelligentsia, craftsmen and merchants³⁷. The Three-Year Plan of Reconstructing the Economy

³² Dekret z dnia 26 kwietnia 1949 r. o nabywaniu i przekazywaniu nieruchomości niezbędnych dla realizacji narodowych planów gospodarczych, Dz.U. Nr 27, poz. 197.

³³ Zarządzenie Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego z dnia 17 listopada 1949 r. w sprawie wydawania pozwoleń na wywóz narzędzi pracy dla emigrantów, Monitor Polski A Nr 96, poz. 1140.

³⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 1 września 1939 r. o zakazie przywozu i wywozu towarów, Dz.U. RP Nr 87, poz. 555.

³⁵ W. Dudek, *Od nacjonalizacji do prywatyzacji. Aspekty polityczne i ekonomiczno-prawne*, Katowice 1995, p. 23.

³⁶ A. Stawarska-Rippel, *Prawo sądowe Polski Ludowej 1944–1950 a prawo Drugiej Rzeczypospolitej*, Katowice 2006, pp. 142–146.

³⁷ A. Andrusiewicz, *Stronnictwo Demokratyczne w systemie politycznym Polski Ludowej*, Warszawa 1985; A. Czubiński, *Stronnictwo Demokratyczne (1937–1989). Zarys dziejów*, Poznań 1998; J. Wrona, *Zależni czy suwerenni? Stronnictwo Demokratyczne w województwie lubelskim 1944–1975*, Lublin 1998; W. Żebrowski, *Z dziejów Stronnictwa Demokratycznego w Polsce*, Bydgoszcz 1999.

of 1947 provided for the development of three sectors: state-owned, cooperative and private. The Six-Year Plan of 1950 was more rigorous. The construction of the foundations of socialism meant: "reining and limiting of the capitalist elements in those areas in which they still live, further gradual squeezing, and next their liquidation as a class"³⁸.

In contrast to Russia, Poland was characterized by the existence of individual agriculture, the Catholic Church and the remains of a private sector in the national economy. There was an interesting phenomenon of arranged transfer of private enterprises to large state industry between the enterprise owners and directors of state trusts, cooperating with each other, in order to save the factories from closing³⁹ and extending protection of state trusts on private business environment institutions, like Gdynia Cotton Association which appraised the quality of cotton for the state textile industry⁴⁰.

1950 was the critical year for judicial law and a symbolical year in the Polish economy, not only due to the Six-Year Plan, but also for the chambers of industry and commerce, and commodities exchanges. It was two years after consolidation of the Polish Workers' Party and the Polish Socialist Party to form the PUPW; three years after the electoral fraud of 1947 and the "battle of trade" in the same year which brought private merchants to fall, and forced the action of corn purchase during which the authorities closed private mills⁴¹. The people's government carried out the land reform, the Polish landed gentry was dispossessed and eliminated as a social group; during "Operation Vistula" the Ukrainian minority was resettled from the south-eastern provinces to the Recovered Territories in the west of the country; the anti-communist resistance movements were defeated. The control over the economy was a part of society's conquest. Elements of the economic life command strategy included not only the nationalization of industrial enterprises but also the liquidation or transformation of organizations which represented entrepreneurs' interests. They became a part of the socialist regime and were subordinated to the system which in the literature was described as totalitarian⁴². This process was crowned by the Constitution of the Polish People's Republic⁴³.

³⁸ Ustawa z dnia 21 lipca 1950 r. o 6-letnim planie rozwoju gospodarczego i budowy podstaw socjalizmu na lata 1950–1955, Dz.U. Nr 37, poz. 344.

³⁹ J. Pustola, *Wspomnienia o przemyśle elektrotechnicznym XX wieku*, Pommard, Kielpin 2011, p. 30.

⁴⁰ R. Pfeiffer, *Geneza i dzieje Izby Arbitrażowej Bawełny w Gdyni*, Gdańsk 1976, p. 202.

⁴¹ Ł. Kamiński, *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego, żywiołowego oporu społecznego*, Adam Marszałek, Toruń 2000, p. 213; B. Sekściński, *Ogniu terroru. Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Lublinie*, Warszawa 2012, p. 271–295.

⁴² A. Paczkowski, *Polacy pod obcą i własną przemocą*, In: S. Courtois et al., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, intr. K. Kersten, Warszawa 1999, p. 351.

⁴³ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. Nr 33, poz. 232.

Czesław Bobrowski – director of the Polish Central Planning Office wrote: “industry socialization was settled by the facts: if we add pre-war state industry, post-German property, foreign enterprises, domestic enterprises disgraced by collaboration with Germans and enterprises of Jews who died heirless, they are the overwhelming industry’s capital”⁴⁴. In July 1944 most factories and work places were under temporary state management. This form of management was the initial phase of nationalization and already in 1944 had features of permanence⁴⁵. It should not be forgotten that the situation in Central Poland was different than in the Białystok region, the Polish territories annexed by Nazi Germany and the Recovered Territories. After the 1st and 17th of September, Nazi and Soviet occupiers expropriated the Poles, Jews, Ukrainians and entrepreneurs of other nationalities⁴⁶. As Samuel Herman wrote: “The firm pre-war relationships of property tides and rights had been drastically modified by the Nazi occupants to an unparalleled degree in the history of modern war”⁴⁷.

But let us discuss this problem on the basis of Lublin’s tanning industry. This city in Eastern Poland was the capital of post-war Poland until 1st February 1945. There the economic ideas were formed and methods tested which were then disseminated in other Polish regions⁴⁸. The tanning industry was characterized by a series of middle-sized factories which were all located in the city – not in the province, as for example sugar factories. Moreover, in pre-war Poland, since the time of the Great Depression, all the tanneries were in Jewish hands⁴⁹. This was unlike other branches of industry in the Lublin region, such as breweries, weighing scales, agricultural machinery, cement plants or sawmills. In 1929 there were five “bigger tanneries in Lublin’s area”⁵⁰ – “bigger” meaning that these enterprises employed over 20 workers and were partly or wholly mechanised. Between 1930 and 1937 there were on average between

⁴⁴ Cz. Bobrowski, *Wspomnienia ze stulecia*, Lublin 1985, p. 163.

⁴⁵ I. Caban, *Lublin w okresie PKWN*, In: *Historia Lublina w zarysie 1317–1968*, ed. by H. Zins, Lublin 1972, pp. 188–189.

⁴⁶ M. Wierzbicki, *Sowiecka polityka ekonomiczna na ziemiach wschodnich przedwojennej Polski (tzw. Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi) w latach 1939–1941*, “Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, vol. 1, p. 201.

⁴⁷ S. Herman, *War damage and nationalization in Eastern Europe*, “Law and Contemporary Problems” 1951, vol. 16, p. 500.

⁴⁸ *Materiały do historii samorządu przemysłowo-handlowego w okresie od dn. 22 lipca 1944 r. do marca – kwietnia 1945 r. to jest z czasów siedziby Rządu R.P. w Lublinie (ze szczególnym uwzględnieniem działalności Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie)*, In: State Archive in Lublin, Collection 640, Unit 71; *Sprawozdanie z organizacji Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie i stosunków gospodarczych jej okręgu za czas 22 lipca 1944 r. do 15 czerwca 1945 r.*, in: State Archive in Lublin, Collection 640, Unit 63; T. Osiański, *Powojenne problemy społeczno-gospodarcze Lubelszczyzny lat 1944–1945 w świetle sprawozdania Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie*, “Res Historica” 2015, vol. 39, p. 275.

⁴⁹ A. Kierek, *Rozwój gospodarczy Lublina w latach 1918–1939*, in: *Dzieje Lublina*, vol. 2, ed. by S. Krzykała, Lublin 1975, p. 62; T. Radzik, W. Śladkowski, G. Wójcikowski, W. Wójcikowski, *Lublin dzieje miasta*, vol. 2: *XIX i XX wiek*, Lublin 2000, pp. 185–186.

⁵⁰ *I-sze Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie za rok 1929*, Lublin 1930, p. 86.

five and seven important tanneries⁵¹. In contrast, small enterprises operated in very primitive conditions, worse than in craft workshops under the control of craftsmen guilds' in the 16th and 17th centuries⁵². Edward Weigle, an expert from the Polish Tanning Industrialists Association, said in January 1937: "I had (...) accidentally a chance to see a local depot for raw skins. It was just a hole dug in the ground, without floor and any sewage system. Raw material laid in a swamp made by water and blood flowing down from the skins"⁵³. The decree on hygiene and safety in skin-tanning plants of 7 May 1937 was disregarded⁵⁴. Damp, stuffy air and hard work in tanneries fatally influenced "workers' lungs, shoulders and digestive tract. (...) Workers (...) often suffered from severe spots on hands with wounds from which blood trickled. In contact with dirty material these could easily be infected"⁵⁵.

The most serious problems were: the disproportionate prices of raw materials and skin dyes in comparison to the value of the final product, low quality of land materials, difficulty with imports, high duties which prevented land market development and fluctuation of skin prices⁵⁶. Curing, dryer plants and warehouses were lacking, the culture of animal husbandry and cattle breeding were at a primitive level and rural agriculture resembled the times of sojage. Edmund Zalewski explained: "due to poor breeding conditions domestic cattle provide deficient slaughter material as far as skin is concerned. We do not have well-furnished cowsheds and pastures; both on pastures and in farmyards there is often disarray and lack of elementary hygiene rules. The pastures are fenced with barbed wire which cuts the cattle's skin, and in cowsheds dirt from manure and urine inflames the cuts and causes permanent injuries and skin illnesses"⁵⁷. In the countryside there were no funds, little chance of curing parasites, and workers in slaughterhouses, by way of their sloppiness, added to the toll of damaged or destroyed skins. Losses arising from "Skin damaged by worms, scars and blemishes" were more than 75%⁵⁸.

In the regions of former Congress Poland and Lesser Poland, in the trade of raw skins "near absolute anarchy reigned"⁵⁹. Tanneries waged a competitive battle and seasonal fluctuations on the market made production un-

51 *Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie za rok 1936*, Lublin 1937, p. 67.

52 I. Turnau, *Garbarstwo na ziemiach polskich w XVI-XVIII wieku*, Wrocław 1975, passim.

53 E. Weigle, *Zaopatrzenie w surowiec przemysłu garbarskiego, przerabianącego skóry wierzchnie*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 1-2, p. 10.

54 Dz.U. RP Nr 53, poz. 419.

55 *Garbarstwo*, Warszawa 1941, p. 89-90.

56 *Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie za rok 1937*, Lublin 1938, p. 70.

57 E. Zalewski, *Skóry: surowiec, garbarstwo, handel*, Warszawa 1938, pp. 8-9.

58 *Ibidem*, p. 12.

59 E. Weigle, *op. cit.*, p. 12.

stable⁶⁰. There were disputes about import quotas between organizations of tanning industrialists and chambers of industry and trade, and organizations protested against centralization of the tanning industry⁶¹. However, good partnerships existed between representatives of the tanning branch and the Ministry of Industry and Trade⁶². Lawlessness in the market caused lack of coordination in breeding, working, storage, purchase of domestic and foreign materials, production and the import of dyes and salt, railway transport, sale on stock markets, tax, customs, foreign exchange policies, cooperation with slaughterhouses, assurance of safety for workers, production conditions, environmental protection, high quality goods for consumers, specialization in production of various types of skins, building of vocational tanning schools and statistical reporting⁶³. What is interesting, is that already at the turn of the 19th to 20th century, the demand for dyes led to cutting down the quebracho trees in Argentina, resulting in extensive deforestation and devastation of the ecosystem⁶⁴. The example of the Polish pre-war tanning industry (and related global problems) clearly shows the shortcomings of the free market⁶⁵.

From the legal perspective, tanneries were qualified as industrial plants whose opening was approved by the voivodeship authority, in practice: by the Department of Industry in the Voivode's Office. If tanning was not run using industrial methods, it was regarded as craftsmanship⁶⁶.

Larger turnover was registered in the factories of Ajchenbaum, Biderman, Brikman, Domańscy⁶⁷, "Kośminek"⁶⁸, Lucht, Rubinstein, Silberstein and

⁶⁰ *Przemysł garbarski przeciwko decentralizacji podziału kontyngentów skór surowych*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 1–2, p. 1.

⁶¹ *Niefortunny projekt organizacji branży futrzanej*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 1–2, p. 20.

⁶² *Komisja surowcowa garbarska przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 1–2, p. 4.

⁶³ S. Kieniewicz, *Ścieki z garbarni chromowych i ich oczyszczanie*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 12, p. 13; *Krzywdzące opodatkowanie fabryk przerobowych*, *ibidem*, iss. 10, p. 1; *Notatki*, *ibidem*, iss. 7, p. 9; *Sprawozdanie z działalności Polskiego Związku Garbarzy za rok 1936*, *ibidem*, iss. 5, p. 7.

⁶⁴ *Argentyński przemysł quebrachowy w 1938 r.*, "Wiadomości Centralnego Związku Przemysłu Garbarskiego w Polsce" 1939, iss. 2, p. 12.

⁶⁵ See also: *Sprawozdanie Komisji Ankietowej Badania Warunków i Kosztów Produkcji oraz Wymiany*, vol. 15: *Przemysł garbarski*, Warszawa 1928.

⁶⁶ Articles 16 and 142 of the decree on industrial law: *Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 7 czerwca 1927 r. o prawie przemysłowym*, Dz.U. RP Nr 53, poz. 468.

⁶⁷ R. Orłowski, *Z dziejów przemysłu w Lubelskiem w latach 1918–1974*, in: *Z problematyki przeobrażeń społeczno-gospodarczych w Lubelskiem*, ed. by Z. Mitura, R. Orłowski, Lublin 1992, pp. 198–200.

⁶⁸ Kośminek was an industrial and working-class city district with characteristic simple (or even primitive) single-house buildings. Some tanneries were located in this district and one of the streets was given the name "Tannery Street" (*Garbarska*). One of the tanneries at this street was named "Kośminek".

Zorkraut⁶⁹. Only the Domańscy and Lucht factories were non-Jewish. Domańscy Tannery was the oldest: it was founded in 1874 but declared bankruptcy in the 1930s and was purchased by other owners. Finally, there was only one tannery left that was non-Jewish and this case deserves more attention: its owner was Hipolit Lucht. In the beginning of the 1930s he shutdown production, sold his declining factory and in 1934 the shareholders were Jewish (Zorkraut), but the company remained Polish (“Ciborski” or “Kołodziejczyk”)⁷⁰. Hipolit Lucht was of Czech origin and one of pre-war Lublin’s better-known businessmen: a local activist, member of the local government council and member of Lublin’s Chamber⁷¹. He voiced anti-Semitic opinions and was active in a right-wing nationalist party – National Democracy (*Endecja*)⁷². During the Nazi occupation he signed with his family *Deutsche Volksliste*, took a nobiliary particle “von” and called himself the receivership manager of the Chamber of Industry and Commerce in Lublin⁷³. In April 1940, as a usurper, he was dismissed and replaced by a new Nazi manager⁷⁴. Despite dismissal he collaborated with the Nazis and became a Gestapo agent, thus a traitor to the Polish nation. His post-war life is unknown, but one member of his family was probably deported to Siberia⁷⁵.

After the beginning of the Nazi occupation the receivership management was introduced in all seven Jewish tanneries, one tannery (ex-Lucht) was, at the beginning, probably free from the invader’s supervision⁷⁶. Later all factories were joined in a forced trust *Zentralstelle der Lederfabriken des Distrikts Lublin*. Key Cord built three companies: Brikman (Towarowa Street 41), Silberstein (Towarowa Street 7) and Zorkraut (Okólna Street 5)⁷⁷. Practically all of Lublin’s Jews were killed by the Nazis and the situation with the tanneries

⁶⁹ A. Kierek, *Rozwój gospodarczy Lublina w latach 1918–1939*, in: *Dzieje Lublina*, vol. 2, ed. by S. Krzykała, Lublin 1975, pp. 50–52.

⁷⁰ *Fabryka igieł do lamp “Carbo – Lumen”, garbarnia Luchta w Lublinie*, ed. by J. Studziński, P. Sugier, M. Śliwińska, http://teatrnn.pl/leksykon/node/2522/fabryka_igiel%C5%82_do_lamp_%E2%80%99Ecarbo_%E2%80%93Lumen%E2%80%9D_garbarnia_luchta_w_lublinie. See also: *Industrie, Handel, Handwerk der Stadt Lublin*, Lublin 1940, pp. 8–9. It is necessary to draw attention to inaccuracy of information about reorganization of the tanning companies, for example between Ajchenbaum and Zorkraut tanneries.

⁷¹ Z. Bownik, *Kupiectwo lubelskie w latach 1317–1959 i organizacja przedsiębiorstw usługowych 1950–1960*. Księga pamiątkowa, Lublin 1960, *passim*; J. Marczuk, *Radni Lublina w latach 1919–1939*, Lublin 1997, pp. 48–49.

⁷² E. Maj, *Narodowa Demokracja w województwie lubelskim w latach 1918–1928*, Lublin 2002, *passim*.

⁷³ State Archive in Lublin, Collection 498: “Urząd Okręgu Lubelskiego”, Unit 199, p. 139; Collection 640: “Izba Przemysłowo-Handlowa w Lublinie”, Units 48 and 52.

⁷⁴ National Archive in Kraków, Collection 319: “Grupa Główna «Gospodarka Przemysłowa i Ruch» w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie”, Unit 35.

⁷⁵ Institute of National Remembrance in Lublin, Collection “Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Lublinie”, Unit Lu 035/3.

⁷⁶ *Industrie, Handel, Handwerk der Stadt Lublin*, Lublin 1940, pp. 8–9.

⁷⁷ “Das Generalgouvernement” 1941, vol. 9, p. 70.

sued Bobrowski's description. Polish people worked in factories and Germans became members of management boards.

The Soviets arrived in Lublin on 23 July 1944⁷⁸. The factories were abandoned by the Nazi invaders who took away cash and documents, wanted to destroy the inventory and had already murdered the legal Jewish owners along with their families⁷⁹. Civil guards from the Home Army (Armia Krajowa) protected work places from stragglers and looters⁸⁰. Thanks to the involvement of Polish employees, the tanneries started production five days later: on 28 July⁸¹. The "Kośminek" Tannery was launched first, and the factory committee was appointed there⁸². On 10 August 1944 the companies were restructured to the Headquarters of Lublin Tanneries (Centrala Garbarń w Lublinie)⁸³. In a report dated seven days later, the Chief of the Department of National Economy and Finance in the Polish Committee of National Liberation wrote⁸⁴:

The tanning industry in Lublin during the Nazi occupation was concentrated in one enterprise due to the fact that the tanneries belonged to Jews. Currently, the Department has ordered the Industrial Division of the Voivodeship National Council to form the Tannery Headquarters in Lublin, instead of the former management, and to introduce a trusteeship, consisting of one manager (an expert clerk), one representative of the staff and one representative of the Voivodeship National Council.

The factory is in arrears with payment of workers' wages – due to the lack of funds for running the enterprise the Department allowed as an exception to pay 50% of the delayed wages in goods for the government set prices (...). It was decided that cooperatives should distribute shoes for ration coupons among the workers (...)

The Soviet authorities were interested in the skin stored by the Headquarters. The Department declared orally to the Soviet purchasing department that the Headquarters can allocate a part of its production, but on condition that the Headquarters obtain raw skin from the purchasing department to secure further production and goods to be distributed among the working people.

⁷⁸ Z. Miazga, *Zdarzyło się. Lublin 1944*, Lublin 2004, p. 15.

⁷⁹ On 20 and 21 July the invaders transferred a lot of money from Lublin banks to accounts in the Bank of Issue (*Bank Emisyjny*) which remained under Nazi control. For example: State Archive in Lublin, Collection 647/5: Bank Spółdzielczy "Społem" Oddział w Lublinie, Unit: 5.

⁸⁰ *Sprawozdanie o sytuacji handlowej w okresie od 22 lipca 1944 r. do 15 września 1944 r.*, State Archive in Lublin, Collection 640, Unit 254; J. Wrona, *Lublin w okresie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, in: *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, ed. by T. Radzik, A.A. Witusik, Lublin 1997, p. 367.

⁸¹ G. Wójcikowski, W. Wójcikowski, *Kronika 1944–2000*, in: T. Radzik, W. Śladkowski, G. Wójcikowski, W. Wójcikowski, *Lublin...*, p. 319.

⁸² I. Caban, *Lublin w okresie PKWN*, in: *Lublin 1317–1967*, ed. by H. Zins, Lublin 1967, pp. 232–233.

⁸³ Archive of New Records, Collection 185: Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego w Lublinie, Unit VIII/10; State Archive in Łódź, Collection 813: Centralny Zarząd Przemysłu Skórzanego w Łodzi, Unit 822.

⁸⁴ 1944 sierpień 17, Lublin. *Sprawozdanie Kierownika Resortu Gospodarki Narodowej i Finansów J. S. Hane-mana z działalności Resortu za czas urzędowania w Lublinie do 15 sierpnia 1944*, "Polska Ludowa. Materiały i Studia" 1965, vol. 4, p. 186.

The Headquarters coordinated work in the tanneries, took care of the employees, distributed the materials (skins) among factories and ready-made goods for consumers. In November five tanneries were working and the Headquarters planned to open a sixth (Jankowski Tannery)⁸⁵. As a rule, the factories were managed by workers in factory committees, and the Headquarters provided administration and contact with people's authority. In the course of time this situation was brought under control by the communists, and workers' councils became fiction.

All Lublin tanneries were practically in state hands by July 1944 – nine months before Victory Day. The nationalization in this branch, in comparison with other industries in the Lublin Committee's area, was the simplest, because the enterprises before the war were Jewish owned. During the war they were expropriated by the Nazis, centralized and organizationally merged. In 1944, still during the war, they passed into state management, united in the Tannery Headquarters. In the 1940s and 50s these enterprises started a new company: Lublin Tanning Factories (*Lubelskie Zakłady Garbarskie*) and by 1959, together with the shoe factory created, the Lublin Factories of Leather Industry (*Lubelskie Zakłady Przemysłu Skórzanego*) came into being. Following the system transformation and founded on the Lublin Factories of Leather Industry, after overcoming certain difficulties, a joint-stock company "Protektor S.A." was established in Lublin. Now it is one of the largest producers and distributors of safety, military and specialized shoes (e.g. for fire services), in Europe. The parent company has two sister companies in Germany, one factory in Poland and two in Moldova. As we can see, the traditions of Lublin's tanning industry are expanding globally⁸⁶.

Until the time of nationalization, the tanneries were formally distinct enterprises in every respect, organizationally and legally. In the case of the Biderman Tannery, in 1950 the Chief of the Central Board of Small Production (*Centralny Urząd Drobnej Wytwórczości*) published an order regarding forced state management – five years after the end of the war⁸⁷. The status of those enterprises was specified in the act of 25 February 1958 on the regulation of legal status of property under state management⁸⁸. They had passed into state ownership. Article 2 stated: "Enterprises which are under state management as at the date this act became effective (...) become the State's property by virtue of law".

⁸⁵ *Przemysł garbarski pracuje (Wywiad z dyrektorem Centrali Garbarni, Wacławem Sawickim), "Rzeczpospolita" 14. November 1944, p. 2.*

⁸⁶ http://www.protektora.pl/strona/grupa_protektor,4.html (24.11.2016).

⁸⁷ Zarządzenie Prezesa Centralnego Urzędu Drobnej Wytwórczości z dnia 15 listopada 1950 r. w sprawie ustanowienia przymusowego zarządu państwowego nad przedsiębiorstwami, Monitor Polski A-129, poz. 1621.

⁸⁸ Ustawa z dnia 25 lutego 1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pozostającego pod zarządkiem państwowym, Dz.U. Nr 11, poz. 37.

In the meantime, the order on concessions for fur tanneries was enacted, but it had no influence on the described companies. It pertained to the rest of small private tanneries⁸⁹.

* * *

Undoubtedly, the acts which regulated the legal sphere of the economy were necessary. Nazis and Soviets killed millions of Polish people, they massively changed state borders, all Jewish entrepreneurs disappeared, German entrepreneurs ran away from the Red Army and after the war they were re-settled. Polish citizens and taxpayers rebuilt the economy while living under a totalitarian system. They paid damages to foreign legal persons, but after 1989 they fell victim to “wild reprivatization”. Now, in Poland, this is a real result of communism.

Bibliography

- I-sze Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie za rok 1929*, Lublin 1930.
- 1944 sierpień 17, Lublin. *Sprawozdanie Kierownika Resortu Gospodarki Narodowej i Finansów J. S. Hanemana z działalności Resortu za czas urzędowania w Lublinie do 15 sierpnia 1944*, “Polska Ludowa. Materiały i Studia” 1965, vol. 4.
- Andrusiewicz A., *Stronnictwo Demokratyczne w systemie politycznym Polski Ludowej*, Warszawa 1985.
- Archive of New Records, Collection 185: Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego w Lublinie, Unit VIII/10.
- Argentyński przemysł quebrachowy w 1938 r.*, “Wiadomości Centralnego Związku Przemysłu Garbarskiego w Polsce” 1939, iss. 2.
- Beksiak J., et al., *Polska gospodarka w XX wieku. Eseje historyczno-ekonomiczne*, Łódź 2003.
- Bobrowski Cz., *Wspomnienia ze stulecia*, Lublin 1985.
- Bownik Z., *Kupiectwo lubelskie w latach 1317–1959 i organizacja przedsiębiorstw usługowych 1950–1960*. Księga pamiątkowa, Lublin 1960, *passim*; J. Marczuk, *Radni Lublina w latach 1919–1939*, Lublin 1997.
- Caban I., *Lublin w okresie PKWN*, In: *Historia Lublina w zarysie 1317–1968*, ed. by H. Zins, Lublin 1972.
- Chamber’s of Industry and Commerce in Lublin letter to Chamber of Industry and Commerce in Warsaw*, 12. March 1946.
- Czubiński A., *Stronnictwo Demokratyczne (1937–1989). Zarys dziejów*, Poznań 1998.

⁸⁹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 3 stycznia 1951 r. w sprawie koncesjonowania garbarń futrzarskich, Dz.U. Nr 2, poz. 8.

- Decree on Nationalization of Large-Scale Industries, June 28, 1918*, In: *Communist Decrees and Legislation*, http://college.cengage.com/history/primary_sources/world/communist_decrees.htm (24.11.2016).
- Dudek W., *Od nacjonalizacji do prywatyzacji. Aspekty polityczne i ekonomiczno-prawne*, Katowice 1995.
- Fedorowicz A., *Jak Zachód dolarami uratował Lenina*, "Wprost" 29. June 2014, <https://www.wprost.pl/454096/mob.html> (24.11.2016).
- Garbarstwo*, Warszawa 1941.
- German-Russian Agreement; April 16, 1922 (Treaty of Rapallo)*, Yale Law School: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/rapallo_001.asp (24.11.2016).
- Gołębiowski J., *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*, Warszawa 1965.
- Herman S., *War damage and nationalization in Eastern Europe*, "Law and Contemporary Problems" 1951, vol. 16.
- Industrie, Handel, Handwerk der Stadt Lublin*, Lublin 1940.
- Institute of National Remembrance in Lublin, Collection "Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Lublinie", Unit Lu 035/3.
- Kamiński L., *Polacy wobec nowej rzeczywistości 1944–1948. Formy pozainstytucjonalnego, żywiołowego oporu społecznego*, Adam Marszałek, Toruń 2000.
- Kieniewicz S., *Ścieki z garbarni chromowych i ich oczyszczanie*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 12.
- Kierek A., *Rozwój gospodarczy Lublina w latach 1918–1939*, In: *Dzieje Lublina*, vol. 2, ed. by S. Krzykała, Lublin 1975.
- Komisja surowcowa garbarska przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 1–2.
- Lee S.H., *The end of communism*, Shinjuku-Tokio 2013, p. 438.
- Lenin V.I., *The Tasks of the Proletariat in the Present Revolution*, In: *Lenin's Collected Works*, Progress Publishers, vol. 24, Moscow 1964, pp. 19–26. Online: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/apr/04.htm> (24.11.2016).
- Lenin V.I., *The Tasks of the Proletariat in Our Revolution (Draft Platform for the Proletarian Party)*, In: *Lenin's Collected Works*, Progress Publishers, vol. 24, Moscow 1964, pp. 55–92. Online: <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1917/tasks/index.htm> (24.11.2016).
- Nowak-Kielbikowa M., *Polityka Wielkiej Brytanii wobec Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921*, "Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej" 1970, vol. 6.
- Maj E., *Narodowa Demokracja w województwie lubelskim w latach 1918–1928*, Lublin 2002.
- Malle S., *The Economic Organisation of War Communism, 1918–1921*, Cambridge University Press, 1985, p. 61.
- Manifesto of the Communist Party*, by K. Marx, F. Engels, transl. S. Moore, Chicago 1910.

- Marx K., *Critique of the Gotha Programme*, Foreign Language Press, Peking 1972, p. 25.
Online: <https://archive.org/> (24.11.2016).
- McMeekin S., *History's Greatest Heist. The Looting of Russia by the Bolsheviks*. Yale University Press, New Haven 2009.
- Miazga Z., *Zdarzyło się. Lublin 1944*, Lublin 2004.
- National Archive in Kraków, Collection 319: "Grupa Główna 'Gospodarka Przemysłowa i Ruch' w Izbie Okręgowej dla Gospodarki Ogólnej w Krakowie", Unit 35.
- Nationalisation of coal*, materials of The National Archives, <https://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/attlees-britain/nationalisation-coal/> (24.11.2016).
- Niefortunny projekt organizacji branży futrzanej*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 1–2.
- Orłowski R., *Z dziejów przemysłu w Lubelskiem w latach 1918–1974*, In: *Z problematyki przeobrażeń społeczno-gospodarczych w Lubelskiem*, ed. by Z. Mitura, R. Orłowski, Lublin 1992.
- Osiński T., *Powojenne problemy społeczno-gospodarcze Lubelszczyzny lat 1944–1945 w świetle sprawozdania Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie*, "Res Historica" 2015, vol. 39, p. 275.
- Paczkowski A., *Polacy pod obcą i własną przemocą*, In: S. Courtois et al., *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, intr. K. Kersten, Warszawa 1999.
- Pfeiffer R., *Geneza i dzieje Izby Arbitrażowej Bawełny w Gdyni*, Gdańsk 1976.
- Protokół Komisji zwołanej w dniu 22.II.1949 r. w sprawie ustalenia siatki rozmieszczenia tartaków na terenie województwa lubelskiego*.
- Przemysł garbarski pracuje* (Wywiad z dyrektorem Centrali Garbarni, Wacławem Sawickim), "Rzeczpospolita" 14. November 1944.
- Przemysł garbarski przeciwko decentralizacji podziału kontyngentów skór surowych*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 1–2.
- Pustoła J., *Wspomnienia o przemyśle elektrotechnicznym XX wieku*, Pommard, Kiełpin 2011.
- Radzik T., Śladkowski W., Wójcikowski G., Wójcikowski W., *Lublin dzieje miasta*, vol. 2: XIX i XX wiek, Lublin 2000, pp. 185–186.
- Sekściński B., *Ogniwu terroru. Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Lublinie*, Warszawa 2012.
- Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie za rok 1936*, Lublin 1937.
- Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie za rok 1937*, Lublin 1938.
- Sprawozdanie Komisji Ankietowej Badania Warunków i Kosztów Produkcji oraz Wymiany*, vol. 15: *Przemysł garbarski*, Warszawa 1928.
- State Archive in Lublin, Collection 498: "Urząd Okręgu Lubelskiego", Unit 199, p. 139; Collection 640: "Izba Przemysłowo-Handlowa w Lublinie", Units 48 and 52.

- State Archive in Lublin, Collection 640: "Izba Przemysłowo-Handlowa w Lublinie", Unit 175.
- State Archive in Lublin, Collection 1266: Komitet Wojewódzkiej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Lublinie, Unit 2756.
- State Archive in Łódź, Collection 813: Centralny Zarząd Przemysłu Skórzanego w Łodzi, Unit 822.
- Stawarska-Rippel A., *Prawo sądowe Polski Ludowej 1944–1950 a prawo Drugiej Rzeczypospolitej*, Katowice 2006.
- Szteyner S., *Jak rozumieć "zdolne są zatrudnić"? Na marginesie ustawy o upaństwowieniu*, "Wiadomości Gospodarcze" 1946, iss. 12/13.
- Topiński J., *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*, "Polska Ludowa. Materiały i Studia" 1967, vol. 6.
- Turnau I., *Garbarstwo na ziemiach polskich w XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1975.
- Weigle E., *Zaopatrzenie w surowiec przemysłu garbarskiego, przerabiającego skóry wierzchnie*, "Wiadomości Polskiego Związku Przemysłowców Garbarzy" 1937, iss. 1–2.
- Wiącek M., *Znaczenie stosowania Konstytucji marcowej w Polsce Ludowej dla orzecznictwa sądów i Trybunału Konstytucyjnego III RP*, Warszawa 2012.
- Wierzbicki M., *Sowiecka polityka ekonomiczna na ziemiach wschodnich przedwojennej Polski (tzw. Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi) w latach 1939–1941*, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2009, vol. 1.
- Wrona J., *Lublin w okresie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, In: *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, ed. by T. Radzik, A.A. Witusik, Lublin 1997.
- Wrona J., *Zależni czy suwerenni? Stronnictwo Demokratyczne w województwie lubelskim 1944–1975*, Lublin 1998.
- Zalewski E., *Skóry: surowiec, garbarstwo, handel*, Warszawa 1938.
- Żebrowski W., *Z dziejów Stronnictwa Demokratycznego w Polsce*, Bydgoszcz 1999.

Akty normatywne

- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. Nr 33, poz. 232.
- Ustawa z dnia 30 marca 1939 r. o powszechnym obowiązku świadczeń rzeczowych, Dz.U. RP Nr 30, poz. 200.
- Ustawa z dnia 6 maja 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych, Dz.U. Nr 17, poz. 97; Dekret z dnia 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich, Dz.U. Nr 13, poz. 87.
- Ustawa z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejściu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, Dz.U. Nr 3, poz. 17.
- Ustawa z dnia 21 lipca 1950 r. o 6-letnim planie rozwoju gospodarczego i budowy podstaw socjalizmu na lata 1950–1955, Dz.U. Nr 37, poz. 344.

- Ustawa z dnia 25 lutego 1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pozostającego pod zarządkiem państwowym, Dz.U. Nr 11, poz. 37
- Dekret z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządkiem państwowego, Dz.P.P.P. Nr 21, poz. 67
- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 września 1939 r. o rozciągnięciu mocy obowiązującej dekretu w przedmiocie przymusowego zarządkiem państwowego na obszar całego Państwa, Dz.U. RP Nr 87, poz. 545.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz.U. Nr 4, poz. 17.
- Dekret z dnia 20 grudnia 1946 r. o zmianie ustawy z dnia 3 stycznia 1946 r. o przejęciu na własność Państwa podstawowych gałęzi gospodarki narodowej, Dz.U. Nr 72, poz. 394.
- Dekret z dnia 26 kwietnia 1949 r. o nabywaniu i przekazywaniu nieruchomości niezbędnych dla realizacji narodowych planów gospodarczych, Dz.U. Nr 27, poz. 197.
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 25 maja 1927 r. o zmianie niektórych postanowień dekretu z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządkiem państwowego, Dz.U. RP Nr 49, poz. 437.
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 7 czerwca 1927 r. o prawie przemysłowym, Dz.U. RP Nr 53, poz. 468.
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa, Dz.U. RP Nr 117, poz. 996.
- Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 24 września 1934 r. – Prawo o postępowaniu wywłaszczeniowym, Dz.U. RP Nr 86, poz. 776.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 1 września 1939 r. o zakazie przywozu i wywozu towarów, Dz.U. RP Nr 87, poz. 555.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 3 stycznia 1951 r. w sprawie koncesjonowania garbarń futrzarskich, Dz.U. Nr 2, poz. 8.
- Zarządzenie Przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego z dnia 17 listopada 1949 r. w sprawie wydawania pozwoleń na wywóz narzędzi pracy dla emigrantów, Monitor Polski A Nr 96, poz. 1140.
- Zarządzenie Prezesa Centralnego Urzędu Drobnej Wytwórczości z dnia 15 listopada 1950 r. w sprawie ustanowienia przymusowego zarządkiem państwowego nad przedsiębiorstwami, Monitor Polski A-129, poz. 1621.
- 1944, wrzesień 18, *bm. Okólnik kierownika Resortu Administracji Publicznej PKWN, Stanisława Kotek-Agroszewskiego w sprawie przyspieszenia zwrotu obywatelom polskim majątku nieruchomego oraz przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych skonfiskowanych przez okupanta*, In: *Upaństwowienie i odbudowa przemysłu w Polsce (1944–1948). Materiały źródłowe*, ed. by H. Jędruszczak, vol. 1, Warszawa 1967.

Anna Korzeniewska-Lasota

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

e-mail: annakorze@wp.pl

telefon: 515 688 377

DOI: 10.15290/mhi.2017.16.01.12

Советско-польские договоры от сентября 1944 г. – начало и обстоятельства заключения

SUMMARY

The Soviet-Polish agreements of September 1944 – genesis and circumstances of conclusion

The paper describes the genesis and the circumstances of the agreements concluded by the Polish Committee of National Liberation with the Soviet Socialist Republics of Ukraine and Belarus on September 9, 1944 and the Soviet Socialist Republic of Lithuania on September 22, 1944, regulating the relocation of the population and the impact their conclusion had on the signatory parties and the relocated population.

Key words: Republican Agreements, repatriation, relocation

Słowa kluczowe: Umowy Republikańskie, repatriacja, przeniesienie

Начало республиканских договоров несомненно связано с событиями, прошедшими 17 сентября 1939 г., т. е. с вступлением Красной армии на польскую территорию. Внешнее проявление территориальных требований Советского Союза по отношению к восточной территории Речи Посполитой – это результат многих действий, которые привели к германо-советскому сближению и к ходу событий, который закончился постановлениями о территориальных изменениях и о переселениях населения. Последствием этих всех событий было также заключение республиканских договоров о эвакуации населения.

Недовольство условиями Версальского договора, создание Советского Союза, великодержавное стремление Германии – вот все, что оказало влияние на систему международных отношений. В итоге это привело к заключению договора о ненападении, известному как пакт

Риббентропа – Молотова¹. Обе Договаривающиеся Стороны обязались «воздерживаться от всякого насилия, от всякого агрессивного действия и всякого нападения в отношении друг друга как отдельно, так и совместно с другими державами»². Было также установлено, что в случае, если одна из Договаривающихся Сторон окажется объектом военных действий со стороны третьей державы, другая Договаривающаяся Сторона не будет поддерживать ни в какой форме эту державу³.

Заключение пакта Риббентропа – Молотова несомненно дало возможность Гитлеру начать агрессию против Польши. Тем более, что настаивания немецкой стороны привели к удалению оговорки об оказании помощи третьему государству, против которого осуществляются военные действия, если одна из Договаривающихся Сторон является их инициатором⁴.

Очередным ударом для Польши оказался также прилагаемый к пакту, неизвестный тогда польским властям⁵, секретный дополнительный протокол⁶ о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Из 2 статьи протокола явствует, что «в случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана⁷. Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского государства и каковы будут границы

¹ Верховный Совет СССР ратифицировал пакт 31 августа 1939 г.

² Ст. 1 пакта Риббентропа – Молотова. Полный текст см.: *Białe plamy. ZSRR–Niemcy 1939–1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r.*, Вильнюс 1990, с. 58–59.

³ *Ibidem*, Ст. 2 пакта...

⁴ См.: М. М. Наринский, *Przyczyny II wojny światowej. Polska, Związek Sowiecki i kryzys systemu wersalskiego* в: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, Варшава 2010, с. 212.

⁵ Секретный договор, в котором шла речь о разделе Польши, увидел свет только во время Нюрнбергского процесса. Однако с его содержанием американские, французские, итальянские дипломаты были знакомы уже на следующий день. 24 августа 1939 г. посол Лоуренс Штейнгардт передал Вашингтону информацию о его содержании. См.: P. Wandycz, *Okruchy historii. Telegram ambasadora Steinhardta*, «Zeszyty Historyczne», Париж 1988, № 84, с. 204–207, а также док. № 2: Leon Noel, Посол Франции в Польше в обращении к Министру иностранных дел в Париже, Варшава, 11 сентября 1939 г., в 14 ч. 14 мин., по: J. Łojek, *Agresja 17 września 1939*, Варшава 1990, с. 185.

⁶ Текст протокола в: *Białe plamy. ZSRR–Niemcy 1939–1941*, *op. cit.*, док. 33, с. 59.

⁷ Поспешность, с которой обе стороны подписали договор, привела к ошибке по поводу определения западной границы СССР на польской территории, в связи с чем уже на следующий день Молотов обратился в немецкое посольство с целью уточнения, что первая ст. должна звучать: «разграничиваться реками Писа, Нарев, Висла и Сан». – См.: P. Eberhardt, *Polska granica wschodnia 1939–45*, Варшава 1983, с. 15.

этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития. Во всяком случае оба правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия»⁸.

Протокол уже тогда предreshал судьбу Речи Посполитой. Соглашение позволило Гитлеру начать Вторую мировую войну в благополучных для себя условиях, Сталину – незаконно⁹ приобрести новые территории. Как явствует из секретного протокола, после германской агрессии «своевременно» против Польши должен был выступить Советский Союз. Договаривающиеся Стороны секретного протокола не определили точной даты советского вторжения, однако на самом деле Германия сразу после атаки 1 сентября 1939 г. начала переписку с Советским Союзом, в которой она склоняла Сталина как можно быстрее занять восточные районы Польши¹⁰. Сталин намеревался выполнить обязательства, однако ждал, как дальше будут развиваться события, а особенно он ждал реакции западных стран. Для него также была важна пропагандистская подготовка собственной общественности и международного мнения¹¹.

Сталин не хотел, чтобы его признали агрессором¹². Поэтому, в ожидании подходящего момента, советская сторона, согласно секретному

⁸ См.: док. 33 в: *Białe plamy. ZSRR–Niemcy 1939–1941*, op. cit., с. 59. Ср.: J. Żołyński, *Włączenie polskich ziem wschodnich do ZSRR (1939–40). Problemy ustrojowe i prawne*, «Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo» № 233, Wrocław 1994, с. 20; Н. von Herwarth, *Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931–1945*, Варшава 1992, с. 260–261; P. Eberhardt, op. cit., с. 14. Текст также J. Łojek, op. cit., с. 183–184.

⁹ Стоит подчеркнуть, что в 1989 г. Съезд народных депутатов СССР осудил заключение секретного германо-советского дополнительного протокола от августа 1939 г., а также признал его законно необоснованным и лишенным юридической силы с момента его заключения. – См.: М. М. Наринский, *Przyczyny II wojny światowej. Polska, Związek Sowiecki i kryzys systemu wersalskiego* в: *Białe plamy – czarne plamy*, op. cit., с. 215.

¹⁰ Немцы начали настаивать на Советский Союз уже 3 сентября, что потом повторялось несколько раз. – См.: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, т. III; Armia Krajowa, Londyn, 1950, с. 5. Ср.: Секретную переписку между Министром иностранных дел Рейха и немецким послом в Москве: телеграмма от 3, 5, 9, 10, 13 и 14 сентября 1939 г., док. 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45 и 46 в: *Białe plamy*, op. cit., с. 77–86.

¹¹ N. S. Lebediewa, *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, в: *Białe plamy – czarne plamy*, op. cit., с. 290–291.

¹² В телеграмме от 16 сентября 1939 г. немецкий посол в Москве написал Министру иностранных дел Германии: «советское правительство намеревается оправдывать свои действия следующим образом: Польское государство распалось и больше не существует, поэтому перестают действовать все заключенные с Польшей соглашения <...> Советский Союз рассматривает как свое обязательство интервенцию с целью защиты своих украинских и белорусских братьев и с целью дать возможность этим несчастным людям спокойно работать». – Телеграмма № 371 от 16 сентября немецкого посла в Москве Вернера фон дер Шуленбурга к Министру иностранных дел Германии, в: *Białe plamy*, op. cit., с. 90–91.

протоколу, начала подготовку к захвату территорий Польши¹³. Итак, 3 сентября Советская армия была приведена в состояние повышенной боевой готовности, а 7 сентября была издана директива о сосредоточении сил Красной армии в связи с действиями против Польши¹⁴. Параллельно проводилась пропагандистская акция, задачей которой было оправдание будущей агрессии. Доказывалось, что польское государство подверглось распаду, в нем царит хаос, а проживающие там национальные меньшинства, особенно украинцы и белорусы, подвергаются гонениям¹⁵ и следует их защищать. Лишь после соответствующей пропагандистской подготовки, после принятия решения Высшим военным советом союзников от 12 сентября 1939 г. о неказании помощи Польше Францией и Великобританией, а также в связи с усиливающимся давлением немецкой стороны, Сталин решил, что не может больше ждать и 14 сентября определил дату атаки на Польшу на 17 сентября 1939 г.¹⁶

Осуществляемая Сталиным территориальная политика, с момента пересечения советскими войсками польской границы, несомненно, преследовала одну цель – прочно присоединить восточные районы Речи Посполитой к Советскому Союзу. Осуществлению этой задачи способствовала международная ситуация.

При таких обстоятельствах, лишь после нескольких дней, 22 сентября 1939 г. между Вермахтом и Красной армией была установлена демаркационная линия. В принципе она совпадала с постановлениями от 23 августа¹⁷, но по ходатайству советской стороны она была изменена и окончательно закреплена договором от 28 сентября 1939 г.¹⁸ В тот же день был подписан также Договор о дружбе и границе между СССР и Германией¹⁹. Обе стороны признали польский вопрос закрытым. Советская сторона, хотя узаконить свои действия, провела на захваченных территориях референдум. Голосуя «под надзором», население, как следовало ожидать, почти единогласно высказалось за

¹³ См.: Natalija S. Lebediewa, *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, в: *Białe plamy – czarne plamy*, op. cit., с. 267–270.

¹⁴ *Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów. Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, ред. К. Jasiewicz, Т. Strzembosz и М. Wierzbicki, Варшава 1996, с. 11.

¹⁵ Более подробно в: J. Łojek, op. cit., с. 59–61; М. Turlejska, *Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939–grudzień 1941*, Варшава 1968, с. 106–107.

¹⁶ Ср.: S. Dębski, *Przyczyny II wojny światowej. Polska, Związek Sowiecki i kryzys systemu wersalskiego*, в: *Białe plamy – czarne plamy*, op. cit., с. 175.

¹⁷ P. Enerhardt, op. cit., с. 20.

¹⁸ Текст договора от 28 сентября в: *Zmowa – IV rozbiór Polski*, вступ. слово А. L. Szcześniak, Варшава 1990, с. 146–147.

¹⁹ Ibidem, с. 152, 155 и с. 159.

присоединение занятых Красной армией территорий к белорусской и украинской республикам. Против референдума протестировало Правительство Польши в изгнании²⁰.

После так благополучных результатов голосований Народные Собрания Западной Белоруссии и Западной Украины, соответственно 27 и 29 октября, обратились в Верховный Совет СССР с ходатайством включить эти земли в состав СССР²¹. Решением Верховного Совета СССР от 1 и 2 ноября 1939 г. восточные территории Польши вошли в состав Советского Союза²². Порядок осуществления действий, направленных на их легитимизацию, противоречил действующим положениям международного законодательства.

Вышеназванное решение о присоединении польских земель открыло советской власти путь к осуществлению действий, направленных на политическую, экономическую и общественную интеграцию новых территорий с Советским Союзом. 29 октября 1939 г. Верховный Совет СССР издал указ о получении гражданства СССР жителями западных областей УССР и БССР²³. Поляки, вопреки своему желанию, стали гражданами чужого государства.

Началась почти двухлетняя советская оккупация, во время которой польское население подвергалось гонениям и террору. Эти действия должны были ослабить боевой дух поляков на занятых территориях и доказать, что эти земли не являются этнически польскими. Имели место массовые расстрелы населения, сначала, прежде всего, его интеллигентной части: офицеров, служащих, помещиков, священников, но потом они охватили всех, независимо от профессии и общественного класса.

В действительности уже с момента вторжения Красной армии на восточные территории Речи Посполитой начались первые аресты польских граждан. Сначала они проводились спонтанно и, можно ска-

²⁰ P. Eberhardt, *op. cit.*, с. 70.

²¹ В ходатайстве о включении Западной Украины в состав Украинской Советской Социалистической Республики, после изложения о страшной участи угнетенного украинского народа «в бывшем польском государстве», говорилось: «Народное Собрание Украины, воплощая непреклонную волю и надежду народа Западной Украины, решает: ходатайствовать в Верховный Совет СССР о принятии Западной Украины в состав Союза Советских Социалистических Республик, о включении Западной Украины в состав Украинской Советской Социалистической Республики и таким путем осуществить объединение украинского народа в одно государство, о том, чтобы положить конец многовековому разрыву украинского народа». – Приложение № 46 в: А. Sudoł, *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939 roku)*, Быдгощ–Торунь 1997, с. 325–326.

²² См.: J. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Париж 1962, с. 59.

²³ N. S. Lebidiewa, *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, в: *Białe plamy – czarne plamy*, *op. cit.*, с. 290–291.

зять, случайно. Они часто обосновывались на доносах. Потом, когда новая власть начала стабилизироваться, аресты планировались и продолжались вплоть до начала германо-советской войны. Арестам подвергались практически все общественные классы, но внимание советской власти было сосредоточено прежде всего на интеллигенции и на вовлеченных в общественную жизнь людях, хотя таким образом лишит польский народ его элиты²⁴.

Применяемая советским оккупантом политика привела к тому, что на протяжении без малого двух лет оккупации на восточных территориях Речи Посполитой произошли существенные перемены в общественной национальной и экономической сфере. Национально-этнический состав изменился в ущерб полякам. Имели место не только большие потери в населении, но также потери, связанные с переменами в области имущественного состояния отдельных групп населения.

Эти перемены привели к тому, что вопрос польско-советской границы с польской точки зрения все время усложнялся. Свои надежды поляки связывали с германо-советской войной. 30 июля 1941 г. было подписано польско-советское соглашение «Сикорского-Майского», в котором «правительство СССР признает советско-германские договоры от 1939 года, касающиеся территориальных перемен в Польше утратившими силу». Однако однозначно не был выяснен вопрос польско-советской границы. Сикорский питал надежду, что польско-советская граница будет полностью совпадать с той, которая существовала до сентября 1939 г. и что удастся вернуть довоенный *status quo*. Советская сторона утверждала, что вопрос границ не закрыт, но, несмотря на свои слова, она была готова установить границу только на основе «линии Керзона»²⁵.

Вероятно, что хорошей возможностью было предложения Сталина от декабря 1941 г., в котором Польше предлагалось согласиться на новую восточную границу взамен на территориальную компенсацию на западе. В конечном счете правительство Польши в изгнании в марте 1943 г. отказалось от такого решения, но уже тогда «Большая тройка» пришла к соглашению по поводу послевоенной восточной границы Польши²⁶, а у Сталин был альтернативный план решения польского вопроса.

²⁴ D. Cherubin, *Ludność polska w więzieniach i obozach radzieckich w latach 1939–1941*, Варшава 1989, с. 11–17.

²⁵ E. Duraczyński, *Układ Sikorski–Majski*, «Dzieje Najnowsze», № 1, Варшава 1987, с. 109–110.

²⁶ В действительности уже в июле 1941 г. Черчилль поддерживал советскую позицию по поводу определения «этнографических границ» Польши. – См.: J. Karski, *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jaltty*, Варшава 1989, с. 269.

На самом деле, начиная с 22 июня 1941 г., т. е. с момента, когда Уинстон Черчилль встретил с распростертыми объятиями Советский Союз в кругу союзников, будущее Польши и ее границ стало только результатом трехсторонних британско-американско-советских отношений, своеобразным нежелательным явлением союзников и Советского Союза²⁷. Союзники были прагматично ориентированы, а Сталин действовал решительно и непредсказуемо. Вот почему, еще во время военных действий, до того как «Большая тройка» приняла окончательные решения, несмотря на неофициальные соглашения, достигнутые относительно польских границ на Тегеранской конференции²⁸, советское правительство, чувствуя свою силу по отношению к союзникам, последовательно и решительно выступало за то, чтобы восточная граница проходила по «линии Керзона». Когда британское правительство затягивалось с тем, чтобы дать согласие на такой вариант польско-советской границы²⁹, Сталин делал все возможное, чтобы навязать Польше просоветское правительство³⁰. В письме от 3 марта Сталин убеждал Черчилля, что «польское правительство в Лондоне не в состоянии навязать нормальные отношения с СССР». В тот же день он отправил письмо Авереллу Гарриману, в котором говорилось о том, что «проблема поляков в Лондоне не имеет никакого значения, ибо когда Красная армия освободит Польшу, поляки самостоятельно выберут свое правительство»³¹.

Для того, чтобы осуществить этот план, 23 июня делегаты КРН (Крайова Рада Народова [*Krajowa Rada Narodowa*]), а также руководство Союза польских патриотов [*Związek Patriotów Polskich*], получили приглашение в Кремль. Во время встречи со Сталиным обсуждался вопрос

²⁷ J. Gajdel, *Międzynarodowe aspekty inkorporacji kresów wschodnich w latach 1939–1945*, в: *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939*, ред. А. Sudoł, Быдгощ 1998, с. 365.

²⁸ Согласно соглашению, восточная граница должна была совпадать с «линией Керзона», оставляя Вильнюс по стороне Литвы. – J. Karski, *op. cit.*, с. 310; А. Paczoska, *Dzieci Jaltę. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Торунь 2003, с. 73.

²⁹ Относительно разговоров Черчилля с правительством Польши в изгнании см.: J. Karski, *op. cit.*, с. 322–325.

³⁰ Уже в феврале 1943 г. Сталин принял решение о учреждении газеты «Wolna Polska» и о создании для нее базы в виде Союза польских патриотов [*Związek Patriotów Polskich*]. Первое издание появилось 1 марта 1943 г., а первый съезд Союза польских патриотов прошел 9–10 июня того же года. Несмотря на то, что Сталин еще в мае 1943 г. утверждал, что СПП на является началом будущего польского правительства, то идея создания такого правительства появилась, вероятно, в октябре, может быть, что даже в июле 1943 г. а сама идея так называемой левой альтернативы решения польского вопроса появилась уже в 1942 г. – К. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Познань 1990, с. 17–23; Ср.: W. Materski, *Polityka i jej skutki*, в: *Białe plamy – czarne plamy*, *op. cit.*, с. 372–373.

³¹ Цит. по: J. Karski, *op. cit.*, с. 326.

создания Польского комитета национального освобождения [*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*] и формирования его программы. Уже на следующий день, т. е. 24 июня 1944 г., в обращении к Франклину Рузвельту Сталин подчеркнул, что созданная в Польше в ночь с 31 декабря 1943 г. на 1 января 1944 г. Крайова Рада Народова является главным претендентом на власть³².

Окончательно созданный 21 июля 1944 г., политически зависимый от СССР, Польский комитет национального освобождения³³, несмотря на возражения польского правительства в Лондоне, уже 26 июля 1944 г. подписал соглашение об отношениях между Советским главнокомандующим и польской администрацией после вступления советских войск на территорию Польши³⁴, а 27 июля соглашение о польско-советской государственной границе.

Основой новой границы послужила «линия Керзона». Линия эта приблизительно проходит так: Гродно–Немиров–Брест–Дорогуск, восточнее Грубешова и Перемышля до Карпат. Окончательно польско-советская граница была принята в такой форме на Крымской конференции³⁵, далее на Потсдамской конференции, а 16 августа 1945 года был подписан договор между СССР и Польшей об окончательном определении советско-польской границы³⁶.

Поддавая формально-правовой оценке вышеназванное соглашение об определении советско-польской границы, следует подчеркнуть, что вызывает сомнения юридическая сила договора от 27 июля 1944 г., так как у Польского комитета национального освобождения не было компетенции, чтобы этот договор заключить. Он не обладал правовой легитимностью на международном уровне, позволяющей подписать соглашение об определении советско-польской границы от имени польского государства³⁷. В это время действовало признан-

³² W. S. Parsadowa, *Białe plamy – czarne plamy*, op. cit., с. 403.

³³ ПКНО был создан 21 июля 1944 г. Крайовой Радой Народовой, действующей по соглашению с советским правительством. Изданный ПКНО «Manifest» был подробно обсужден со Сталиным.

³⁴ Архив новых актов [*Archiwum Akt Nowych*], ПКНО в г. Люблине, I/14, Соглашение об отношениях между Советским главнокомандующим и польской администрацией после вступления советских войск на территорию Польши, Москва 26 июля 1944 г., с. 2.

³⁵ Во время состоявшейся 4–11 февраля 1945 г. Крымской конференции, по польскому вопросу было установлено, что восточная граница Польши должна проходить по «линии Керзона», и чтобы возместить Польше потерю около половины своей территории, она получит новые территории за счет Германии. Однако вопрос возмещения не обсуждался подробно. – D. Sula, *Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna PUR w latach 1944–1951*, Люблин 2002, с. 75.

³⁶ P. Żaroń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Варшава 1990, с. 332.

³⁷ W. Czapliński, *Wybrane problemy prawne związane z paktem Hitler–Stalin*, «Przegląd Zachodni» 1991 № 3, с. 88; L. Antonowicz, *Status prawnomiędzynarodowy Rzeczypospolitej Ludowej*, «Annales Univer-

ное международным сообществом Правительство Польши в изгнании в Лондоне, так как ПКНО не был даже признан *de iure* Советским Союзом³⁸. Может быть, что именно поэтому не произошло обнародование закона. Несмотря на то, что юридическая сила соглашения подвергалась сомнению, оно стало отправной точкой к заключению, уже в сентябре 1944 г., республиканских договоров об эвакуации населения и репатриации в то время, когда восточные земли Речи Посполитой были еще *de iure* частью польского государства. Кроме этого, решение об эвакуации населения было принято, когда еще не вся территория Польши была освобождена.

Заключение соглашения об определении советско-польской границы имело для Советского Союза ключевое значение. Об этом свидетельствует содержание протоколов заседаний ПКНО от 24 и 25 июля 1944 г.³⁹ Как отмечалось, «правительство СССР категорично ставило вопрос определения советско-польской границы до заключения договора с администрацией»⁴⁰. Польская сторона подготовила 25 июля «альтернативный проект восточных рубежей»⁴¹, который она намеревалась представить во время обсуждения с советской стороной. Еще в тот же день, после обсуждения с советской стороной, во время второго за этот день заседания ПКНО, был принят окончательный проект границ. «Эдвард Осубка-Моравский, Винценты Витос, Ян Грубецки, Болеслав Дробнер, Михал Роля-Жимерский, Хилари Минц – все они принимали участие в переговорах по вопросу границы, и все они единогласно согласились (во время заседания ПКНО – [примечание Анны Коженевской-Ласоты]), что все, что было достигнуто – это было максимум

sitatis Mariae Curie-Skłodowska» 2000, sectio G (prawo), т. XLVII, с. 11; R. Kwiecień, *Charakter prawny i znaczenie umów repatriacyjnych z 9 i 22 września 1944 roku*, «Przegląd Sejmowy» 2005, № 4, с. 10. Противоположную позицию, подтверждающую юридическую силу заключенного договора, занимает, напр.: L. Gelberg, *Powstanie Polski Ludowej*, Варшава 1970, с. 58.

³⁸ Лишь 1 августа ПКНО был «торжественно встречен» советским правительством, а также было объявлено о скором обмене «дипломатическими представителями». – См.: W. Materski, *Polityka i jej skutki*, op. cit., с. 384. Ср.: W. Czapliński, op. cit., с. 88.

³⁹ Архив новых актов, ПКНО, 223/15, Протокол № 6, 7 и 8 от 24 и 25 июля 1944 г. заседания ПКНО, с. 15–17.

⁴⁰ Ibidem, Протокол № 6 заседания ПКНО от 24 июля 1944 г., с. 15.

⁴¹ Комиссия по разработке «альтернативного проекта восточных рубежей» представила на заседании следующий проект, который единогласно был принят: 1) «линия Керзона» не должна подвергаться поправкам, идущим в ущерб Польши, 2) раздел территории Восточной Пруссии на польскую и советскую части должен учитывать более широкий доступ к морю и 3) следует обратиться за поправками к «линии Керзона» [в оригинале на польском языке слово «линия», написано с ошибкой «linji» – примечание Анны Коженевской-Ласоты], так чтобы она учитывала право Польши на Беловежскую пушу и возможное присоединение Львова и нефтяного бассейна к Польше. – Архив новых актов, ПКНО, 223/15, Протокол № 7 ПКНО от 25 июля 1944 г. с. 16.

того, чего можно было добиться. Следующие требования грозили тем, что советская сторона могла совсем прервать переговоры. Уступку советской стороны по вопросу Беловежской пуши в этих условиях следует рассматривать как успех»⁴².

Установление границ было также необходимо для проведения репатриации польского населения с востока. Республиканские договоры были своеобразным продолжением соглашения об определении советско-польской границы от 27 июля 1944 г. Их заключение и проведение на их основе переселений является продолжением ранней, описанной выше, политики фактов Сталина, заключающейся в том, чтобы сначала осуществить аннексию восточных районов Польши, а потом их деполонизацию⁴³.

Именно по инициативе Москвы⁴⁴ 9 сентября 1944 г. в г. Люблине были заключены два соглашения: между Польским комитетом национального освобождения и Правительством Белорусской Советской Социалистической Республики об эвакуации польского Населения [*в оригинале на польском языке слово «население», написано с прописной буквы, – примечание Анны Кожневской-Ласоты*] с территории БССР и белорусских граждан с территории Польши⁴⁵, а также между Польским комитетом национального освобождения и Правительством Украинской Советской Социалистической Республики об эвакуации польского населения с территории УССР и украинских граждан с территории Польши⁴⁶.

С польской стороны договор подписал «по уполномочию ПКНО» председатель ПКНО Эдвард Осубка-Моравский, по уполномочию Белорусского Правительства ССР – председатель Совета народных комиссаров Белорусской ССР – Пантелеймон Пономаренко⁴⁷, с украинской – председатель Совета народных комиссаров УССР Никита Хрущев⁴⁸. Договоры не были обнародованы в официальном органе печати т. е. в «Дзеннике устав [*Dziennik ustaw*]

⁴² Архив новых актов, ПКНО, 223/15, Протокол № 8 заседания ПКНО от 25 июля 1944 г., с. 17.

⁴³ Wyszynski Robert, *Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960*, Studia BAS 2013, № 2, с. 115.

⁴⁴ J. Wieliczka-Szakowa, *Czarna Księga Kresów*, Краков 2011, с. 300.

⁴⁵ См.: Архив новых актов, МИД в Варшаве, № 610/9, к. 1–9, а также ПКНО, I/140, с. 1–5.

⁴⁶ Ibidem, с. 12–19.

⁴⁷ Архив новых актов, МИД в Варшаве, № 610/9, Соглашение между ПКНО и Правительство Белорусской ССР об эвакуации польского населения с территории Белорусской ССР и белорусского населения с территории Польши от 9 сентября 1944 г., с. 1–9.

⁴⁸ Ibidem, Соглашение между ПКНО и Правительством Украинской ССР об эвакуации польского населения с территории Украинской ССР и украинского населения с территории Польши от 9 сентября 1944 г., с. 12–19.

Содержание договоров особенно не обсуждалось. Проект договора с БССР обсуждался лишь на заседании ПКНО 9 сентября, т. е. в день его заключения. Проект прочитано, а во время прений говорилось, в частности, о том, что «объявление о заключении договора не должно отражать его содержания», и что «оно имеет существенное значение для населения, тем более, что договор не будет опубликован в печати»⁴⁹.

Республиканские договоры были заключены, как потом писали в программе работы ПКНО, исходя из «единственного правильного и морального принципа самоопределения народов и их права на распоряжение своей судьбой», «для того, чтобы больше не возникали претензии, для того, чтобы раз и навсегда исключить антагонизм между народами, для того, чтобы население могло самостоятельно решить, где желает жить, гражданами которого государства желает быть»⁵⁰.

В тот же день, когда были заключены договоры, т. е. 9 сентября 1944 г., во время заседания Крайовой Рады Народовой, договоры были ратифицированы⁵¹. Как явствует из протоколов заседания, обсуждение договоров не длилось долго. Во время разговора было сказано, что эвакуация в зимний период повлечет за собой санитарную катастрофу, на что Осубка-Моравский и Винценты Жимовский ответили, что «поляки во что бы то ни стало требуют эвакуации, так как украинцы за границей их режут». Окончательно договоры были приняты большинством голосов, при одном голосе «против» и одном «воздерживаюсь».

Стоит подчеркнуть, что во время того же заседания Крайова Рада Народова единогласно приняла заявление, направленное в ПКНО, в котором говорилось о том, чтобы как можно быстрее заключить одинаковый договор об эвакуации с Литовской Советской Социалистической Республикой. Как следует из заявления: «Крайова Рада Народова, ратифицируя договоры с Правительством Украинской ССР и с Правительством Белорусской ССР о взаимной эвакуации населения, призы-

⁴⁹ Архив новых актов, ПКНО в г. Люблине, I/4, Протокол заседания от 9 сентября 1944 г., с. 115–116.

⁵⁰ Так написано в рабочей программе ПКНО, спустя несколько недель от его учреждения, подводя оценку его деятельности в области зарубежной политики. – Архив новых актов, Бюро Президиума Крайовой Рады Народовой в г. Варшаве [*Biuro Prezydialne Krajowej Rady Narodowej w Warszawie*], 1943–1947 [1948], 579/6, с. 61–62.

⁵¹ Факт ратификации договоров для польских историков является спорным вопросом. – См., напр.: S. Gebethner, *Układy republikańskie nie musiały być ratyfikowane*, «Rzeczpospolita» № 32 от 7–8 февраля 2004 г., с. С3; M. Masternak-Kubiak, *Glosa do wyroku SN* № акт I СК 323/02. Вопрос ратификации договоров рассматривался также в Верховном Суде, см.: решение Верховного Суда по делу I СК 323/02, решение Конституционного трибунала Польши от 19 декабря 2002 г. к 33/02.

вает ПКНО как можно быстрее заключить аналогичный договор также с Литовской ССР»⁵².

На следующий день, 10 сентября 1944 г. в печати появилась информация о заключении договоров. Из газеты «Rzeczpospolita» следовало, что договоры с Украинской и Белорусской ССР были подписаны после проходящих в последние дни переговоров, касающихся их заключения. В статье коротко описаны главные постановления договоров⁵³.

Чтобы подчеркнуть «значение договоров в контексте развития дружеских отношений с соседями-славянами»⁵⁴ была начата пропагандистская работа. Отделение пропаганды польской армии [*Wydział Propagandy Wojska Polskiego*] советовало тщательным образом познакомить всех солдат с содержанием и значением договоров. Говорилось, что «заключенные договоры являются обоюдным искренним и намеренным результатом и актом доброй воли <...> они делают возможным для всех разбросанных представителей славянских братских народов территориально соединиться со своей родиной, <...> договоры являются актом великого политического разума, новым шагом к укреплению прочного союза соседних славянских народов и усилению сил славянского мира и Польши по отношению к Германии»⁵⁵.

После заключения договоров с Украинской и Белорусской ССР власти, согласно с ходатайством Крайовой Рады Народовой, начали заниматься заключением договоров об эвакуации из Литовской ССР. Как следует из протоколов заседаний ПКНО, для польской стороны было важно, чтобы быстро провести эвакуацию. На заседании ПКНО 21 сентября 1944 г. Осубка-Моравский высказывался следующим образом: «Правительство Польши в изгнании агитирует за то, чтобы поляки не переезжали из Вильнюса и Львова. В связи с этим часть людей останется. Следует урегулировать вопрос раз и навсегда, не только формально. Что касается Вильнюса, то там особая обстановка, так как ПКНО по очевидным соображениям не занимался там пропагандой. Поэтому сжатие сроков так важно»⁵⁶.

⁵² Архив новых актов, Бюро Президиума Крайовой Рады Народовой в г. Варшаве, 1943–1947 [1948], 579/6, с. 1–5.

⁵³ Ibidem, «Rzeczpospolita» № 39 от 10 сентября 44 г., с. 390 и 392.

⁵⁴ Аспект польско-украинской дружбы, в контексте заключения договора с Украинской ССР, подчеркивался также Н. Хрущевым. По крайней мере, так он писал Осубке-Моравскому в письме от 2 октября 1944 г., – Архив новых актов, ПКНО, I/16, Письмо Хрущева к Осубке-Моравскому от 2 октября 1944 г., с. 1.

⁵⁵ Архив новых актов, Бюро Президиума Крайовой Рады Народовой в г. Варшаве, 1943–1947 [1948], 579/6, Относительно договоров между ПКНО и правительствами Украинской и Белорусской ССР, заключенных 9 сентября 1944 г., *Monitor Polski* от 12 сентября 1944 г., с. 414–415.

⁵⁶ Архив новых актов, ПКНО, I/4, Протокол заседания от 21 сентября 1944 г., с. 141.

Во время обсуждения проекта, прочитанного Осубкой-Моравским, были затронуты «некие проблемные вопросы», которые в дальнейшем должны были быть обсуждены с литовской делегацией. Дело касалось, в частности, сроков эвакуации, в также вопроса возмещения эвакуированным стоимости оставленного ими во время репатриации движимого и недвижимого имущества.

Во время встречи с литовской делегацией, после короткого обсуждения содержания договора, решено изменить ст. 3 п. 6 путем добавления слов: «за исключением земель». Было установлено, что регистрация людей, подлежащих эвакуации, начнется 1 октября 1944 г., а репатриация будет проводиться в период с 1 декабря 1944 г. по 1 апреля 1945 г. Решено также, что договор будет подписан на следующий день, т. е. 22 сентября⁵⁷. Именно так все произошло. От имени польской стороны договор подписал Председатель ПКНО Осубка-Моравский, а от литовской – Председатель Союза народных комиссаров Литовской ССР – Мечисловас Гедвилас⁵⁸.

В связи с заключением 22 сентября 1944 г. договора с Литовской ССР, в печати появилось соответствующее объявление⁵⁹. Как и в случае двух первых договоров, не состоялось обнародование закона в официальном органе печати, т. е. в «Дзеннике устав»⁶⁰.

Все три договора об эвакуации, с точки зрения композиции и содержания, были почти одинаковые. Они состояли из 22 статей, разделенных на 3 главы: Общие положения, Уполномоченные и представители, а также Организация эвакуации. Существо дела заключалось в «Общих положениях», в которых, в частности, определено, в 1 ст., субъекты, подлежащие эвакуации, т.е. всех поляков и евреев, являющихся гражданами Польши до 17 сентября 1939 г. и проживающих до этого дня на территории Польши. Эвакуации из Польши подлежали лица бело-

⁵⁷ Ibidem, Протокол заседания ПКНО от 21 сентября 1944 г., с. 139–143.

⁵⁸ Считается, что в день заключения договор ПКНО не обладал уже юридической силой, позволяющей ему выступать от имени польского государстве «вне» Польши. Компетенцию ПКНО получил Председатель Крайовой Радой Народовой, вот почему договор, заключенный между ПКНО и Литовской ССР, считается межправительственным, а не международным договором. – См.: K. Michniewicz-Wanik, *Mienie zabużańskie. Prawne podstawy realizacji roszczeń*, Вроцлав 2008, с. 28–29. В польской доктрине преобладает взгляд, что ПКНО не может рассматриваться как конституционный орган суверенного государства, обладающий нужной демократичной легитимностью, принимающий от его имени суверенные решения. См.: Решение Конституционного трибунала Польши от 19 декабря 2002. К 33/02.

⁵⁹ Архив новых актов, ПКНО, I/17, Союз польских патриотов, Республиканское управление в Литовской Советской Социалистической Республике к ПКНО в г. Люблине, с. 13–13. См.: W. Ramus, *Prawo o obywatelstwie polskim*, Варшава 1968, с. 204–206.

⁶⁰ A. Grzesiok-Horosz, *Umowy republikańskie jako podstawa prawna roszczeń Zabuzan*, «Opolskie Studia Administracyjno-Prawne» 2010, т. 7, с. 119.

русской, украинской, русской, русинской и литовской национальностей, проживающие на польской территории в понимании июльского соглашения об определении советско-польской границы.

В договорах *expressis verbis* указывается, что «эвакуация добровольна и поэтому нельзя прибегать к принуждению как к непосредственному, так и к опосредованному». Желание принятия участия в эвакуации могло быть выражено как в устной, так и в письменной форме, но для осуществления выезда требовалось согласие обеих сторон. Поляки, подлежащие эвакуации, должны были получить компенсацию в связи с оставленным на покидаемой территории имуществом⁶¹.

Договоры отличались друг от друга сроками регистрации и эвакуации людей⁶², подлежащих переселению, территорией республик, с которых население должно эвакуироваться, местонахождением резиденции представителей ПКНО в отдельных республиках и представителей республик в Польше.

Существенно отличался договор с Литовской ССР. В части, касающейся возмещения эвакуированным стоимости оставленного ими во время репатриации движимого и недвижимого имущества, как уже выше подчеркивалось, была сделана оговорка, что возмещение стоимости оставленного движимого и недвижимого имущества не включает в себя земель⁶³.

В связи с тем, что скоро после начала репатриации появились проблемы интерпретации положения⁶⁴, а также оказалось невозможным эвакуировать население в определенные договорами сроки, был принят протокол об обновлении содержания [*protokół uzupełniający*]⁶⁵, (кото-

⁶¹ Архив новых актов, Государственное управления по делам репатриации [*Państwowy Urząd Repatriacyjny*], Решение принято 13 ноября 1945 г. на заседании Совета министров, с. 97.

⁶² Согласно договору с Литовской ССР эвакуация на уже освобожденных территориях должна была начаться 1 декабря 1944 г. и закончиться 1 апреля 1945 г., а на территориях Польши и Литвы, которые в день заключения договора не были еще освобождены – на месяц позже после изгнания противника и закончиться на протяжении трех месяцев. Согласно с постановлениями договоров с Белорусской и Литовской ССР, эвакуация должна была состояться в то же время, с 15 октября 1944 г. до 1 февраля 1945 г.

⁶³ Ст. 3 п. 6 Договора с Литовской ССР. – Архив новых актов, ПКНО, VII/15, Договора ПКНО с Литовской ССР, с. 1–8.

⁶⁴ Архив новых актов, Генеральный уполномоченный представитель польского правительства по делам репатриации [*Generalny Pełnomocnik Rządu RP do Spraw Repatriacji*], 522/1, Спорные вопросы при заключении договора с Белорусской Республикой, с. 5; См., напр.: Архив новых актов, Министерство иностранных дел в г. Варшаве, 610/9, Порядок осуществления договора между Правительством СССР и ПКНО об эвакуации населения с территории Польши и польских граждан с территории СССР, с. 28–43.

⁶⁵ Архив новых актов, Генеральный уполномоченный представитель польского правительства по делам репатриации, 522/1, Дополнительный протокол от 25 ноября 1945 г. к Соглашению между ПКНО и Правительством Белорусской ССР от 9 сентября 1944 г. об эвакуации поль-

рый удлинит сроки учета людей, подлежащих эвакуации⁶⁶, а также сами сроки эвакуации⁶⁷), приняты также дополнительные протоколы [*protokół dodatkowy*]⁶⁸, в которых договаривающиеся стороны уточнили содержание отдельных статей и пунктов договора. Появилась также многостраничная «инструкция по исполнению» договоров, в которой уточнялись содержащиеся в них постановления⁶⁹.

В некоторой степени осуществление постановлений завершилось в момент заключения 6 июля 1945 г. договора обеспечения права лицам польской и еврейской национальностей, проживающим в СССР, на смену советского гражданства и на эвакуацию в Польшу, а также обеспечения права лицам белорусской, украинской, русской, русинской и литовской национальностей, проживающим на территории Польши, на смену польского гражданства и на эвакуацию в СССР⁷⁰.

21 июля 1952 г. стороны заключили договор о взаимных расчетах, касающихся перемещения населения, в которых они также признали выполненными взаимные требования, существующие на основе республиканских договоров и договора с СССР от 1945 г.⁷¹ Таким образом процесс осуществления договоров формально закончился. Стороны согласились, чтобы с момента заключения договоров все взаимные требования, вытекающие как из республиканских договоров, так и из договора с СССР от 6 июля 1945 г., касающиеся смены гражданства, признать окончательно урегулированными.

ского населения с территории Белорусской ССР и белорусского населения с территории Польши, с. 1–2; Архив новых актов, МИД в г. Варшаве, 610/9; Дополнительный протокол к Соглашению между ПКНО и Правительством Украинской ССР от 9 сентября 1944 г. (14 декабря 1945 г.) об эвакуации польского населения с территории Украинской ССР и украинского населения с территории Польши, с. 23–24. 10 декабря 1945 г. был заключен дополнительный протокол к соглашению с Литовской ССР. – Архив новых актов, МИД в г. Варшаве, 610/9.

⁶⁶ С Белорусской и Украинской ССР срок регистрации был продлен к 15 январю 1946 г., а с Литовской ССР – к 31 январю 1946 г.

⁶⁷ С Белорусской, Украинской и Литовской ССР к 15 июню 1946 г.

⁶⁸ Архив новых актов, Генеральный уполномоченный представитель польского правительства по делам репатриации, 522/1, Дополнительный протокол к Соглашению между ПКНО и Правительством Белорусской ССР об эвакуации польского населения с территории Белорусской ССР и белорусского населения с территории Польши, с. 8–12.

⁶⁹ *Ibidem*, Инструкция по исполнению договора, заключенного между ПКНО и Правительством Украинской ССР, об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории Украинской ССР.

⁷⁰ Архив новых актов, Союз польских патриотов, 130/8, с. 85–88.

⁷¹ Архив новых актов, МИД в г. Варшаве, 610/9, Договор от 21 июля 1952 г. между Правительством Польши, с одной стороны, и Правительством СССР, Правительством УССР, Правительством БССР и Правительством Литовской ССР, с другой стороны, о взаимных расчетах, вытекающих из эвакуации населения и делимитация государственной польско-советской границы, с. 65–67.

Подводя итог, начало республиканских договоров связано с событиями 17 сентября 1939 г. Оно касается также тех событий, которые привели к германо-советскому сближению и к «четвертому разделу» Польши, и далее к сформированию послевоенных границ Польши, так как это хотел Сталин, осуществляющий свою территориальную политику. Спустя 70 лет после заключения договоров по-прежнему обсуждаются причины их заключения, ход репатриации, а, прежде всего, последствия неосуществленных до сих пор прав переселенцев на возмещение за оставленное ими имущество вне пределов настоящей Польши.

Wykaz bibliograficzny: źródła, literatura, orzecznictwo

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Biuro Prezydyjne Krajowej Rady Narodowej w Warszawie, 1943–1947 [1948]: 579/6.

Generalny Pełnomocnik Rządu RP do Spraw Repatriacji: 522/1.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie: 610/9.

PKWN w Lublinie: I/4; I/14; I/16; I/17; 233/15; VII/15; XI/3.

Związek Patriotów Polskich: 130/8.

Literatura

Antonowicz L., *Status prawnomiędzynarodowy Rzeczypospolitej Ludowej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2000, sectio G (prawo), t. XLVII.

Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008), Warszawa 2010.

Białe plamy. ZSRR–Niemcy 1939–1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 r. do lipca 1941 r., Wilno 1990.

Cherubin D., *Ludność polska w więzieniach i obozach radzieckich w latach 1939–1941*, Warszawa 1989.

Czapliński W., *Wybrane problemy prawne związane z paktem Hitler–Stalin*, „Przegląd Zachodni” 1991, nr 3.

Czapski J., *Na nieludzkiej ziemi*, Paryż 1962.

Dębski S., *Przyczyny II wojny światowej. Polska, Związek Sowiecki i kryzys systemu wersalskiego*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, Warszawa 2010.

- Duraczyński E., *Układ Sikorski-Majski*, „Dzieje Najnowsze”, z. 1, Warszawa 1987.
- Eberhardt P., *Polska granica wschodnia 1939–45*, Warszawa 1983.
- Gajdel J., *Międzynarodowe aspekty inkorporacji kresów wschodnich w latach 1939–1945*, w: *Sowietyzacja Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej po 17 września 1939*, pod red. A. Sudoła, Bydgoszcz 1998.
- Gebethner S., *Układy republikańskie nie musiały być ratyfikowane*, „Rzeczpospolita” 2004, nr 32.
- Gelberg L., *Powstanie Polski Ludowej*, Warszawa 1970.
- Grzesiok-Horosz A., *Umowy republikańskie jako podstawa prawna roszczeń Zabuzan*, „Opolskie Studia Administracyjno-Prawne” 2010, t. 7, s. 119.
- H. von Herwarth, *Między Hitlerem a Stalinem. Wspomnienia dyplomaty i oficera niemieckiego 1931–1945*, Warszawa 1992.
- Karski J., *Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jałty*, Warszawa 1989, s. 269.
- Kersten K., *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948*, Poznań 1990.
- Kwiecień R., *Charakter prawny i znaczenie umów repatriacyjnych z 9 i 22 września 1944 roku*, „Przegląd Sejmowy” 2005, nr 4.
- Lebiediewa N.S., *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, Warszawa 2010.
- Lebiediewa N.S., *Inwazja Armii Czerwonej. IV rozbiór Polski*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, Warszawa 2010.
- Lojek J., *Agresja 17 września 1939*, Warszawa 1990.
- Masternak-Kubiak M., *Glosa do wyroku SN sygn. akt I CK 323/02*.
- Materski W., *Polityka i jej skutki*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, Warszawa 2010.
- Michniewicz-Wanik K., *Mienie zabużańskie. Prawne podstawy realizacji roszczeń*, Wrocław 2008.
- Narinskij M.M., *Przyczyny II wojny światowej. Polska, Związek Sowiecki i kryzys systemu wersalskiego*, w: *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, Warszawa 2010.
- Okupacja sowiecka (1939–1941) w świetle tajnych dokumentów. Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939–1941*, red. K. Jasiewicz, T. Strzembosz i M. Wierzbicki, Warszawa 1996.
- Paczoska A., *Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń 2003.
- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. III; *Armia Krajowa*, Londyn, 195.
- Ramus W., *Prawo o obywatelstwie polskim*, Warszawa 1968, s. 204–206.
- Sudoł A., *Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939 roku)*, Bydgoszcz–Toruń 1997.

Sula D., *Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna PUR w latach 1944–1951*, Lublin 2002.

Turlejska M., *Prawdy i fikcje. Wrzesień 1939–grudzień 1941*, Warszawa 1968.

Wandycz P., *Okruchy historii. Telegram ambasadora Steinhardta*, „Zeszyty Historyczne”, Paryż 1988, z. 84.

Wieliczka-Szakowa J., *Czarna Księga Kresów*, Kraków 2011.

Wyszyński R., *Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960*, Studia BAS 2013, nr 2.

Żaroń P., *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa 1990.

Żołyński J., *Włączenie polskich ziem wschodnich do ZSRR (1939–40). Problemy ustrojowe i prawne*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”, nr 233, Wrocław 1994.

Orzeczenia

Wyrok SN w sprawie I CK 323/02.

Wyrok TK z 19 grudnia 2002 r., K 33/02.

„MISCELLANEA HISTORICO-IURIDICA”

INSTRUKCJE DLA AUTORÓW

ZAKRES TEMATYCZNY CZASOPISMA

„Miscellanea Historico-Iuridica” (MHI) są publikowane przez historyków prawa z Wydziału Prawa Uniwersytetu w Białymstoku. Publikowane teksty dotyczą historii prawa. Są wydawane jako półrocznik w wersji papierowej (wersja podstawowa) oraz elektronicznej pod adresem: <http://www.prawo.uwb.edu.pl/miscellanea/index.php>

ZASADY WYDAWNICZE I INFORMACJE OGÓLNE

PRZYJMOWANIE PUBLIKACJI DO DRUKU

Kopia publikacji powinna być wysłana drogą e-mailową do sekretarza redakcji: miscellanea@uwb.edu.pl. Rękopis powinien zawierać dane autorów, w tym ich afiliację, oraz mieć dołączone pisemne oświadczenie autora/autorów o tym, że żadna podobna publikacja autora/autorów nie została i nie zostanie opublikowana w innym miejscu. Ponadto autorzy winni oświadczyć, iż zgadzają się na publikację tekstu w MHI. W razie przyjęcia publikacji do druku autor/autorzy zostanie/zostaną poproszeni o przekazanie praw autorskich do publikacji na rzecz wydawcy, tj. Wydawnictwa Uniwersytetu w Białymstoku.

PROCES RECENZYJNY

Wszystkie złożone publikacje zostaną poddane procesowi recenzyjnemu. Wszystkie teksty (tj. artykuły, artykuły recenzyjne oraz dokumenty archiwalne) będą recenzowane przez dwóch niezależnych ekspertów pochodzących z zewnętrznej placówki naukowej. W przypadku tekstów powstałych w języku obcym, co najmniej jeden z recenzentów będzie afiliowany w instytucji zagranicznej innej niż narodowość autora pracy. Jako zasada wprowadzony zostanie model, w którym autor/autorzy i recenzenci nie znają swoich tożsamości (tzw. *double-blind review process*). Jednakże w niektórych przypadkach wydawcy mogą nie zastosować tej procedury. Wówczas recenzent zostanie poproszony o podpisanie oświadczenia o niewystępowaniu konfliktu interesów pomiędzy nim a autorem publikacji. Recenzja będzie miała formę pisemną i kończyła się jednoznacznym wnioskiem co do dopuszczenia artykułu do publikacji lub jego odrzucenia. Gdy decyzja zostanie podjęta, autor publikacji zostanie zawiadomiony o niej listownie, włącznie z treścią uwag recenzentów (bez podania ich nazwisk). Wydawcy podejmą działania w celu ochrony MHI przed przypadkami „ghostwriting” i „guest authorship”. Wszystkie tego typu przypadki będą upubliczniane poprzez informowanie o nich odpowiednich placówek naukowych. Lista recenzentów będzie publikowana w każdym tomie.

KRYTERIA RECENZJI

Kryteria oceny artykułu złożonego do Redakcji „Miscellanea Historico-Iuridica” obejmują:

1. wstępną charakterystykę artykułu – czy ma on wymiar teoretycznoprawny, prawno-porównawczy, historycznoprawny
2. czy tytuł odpowiada treści artykułu
3. czy jasno i poprawnie określone zostały cel i założenia artykułu
4. czy cel artykułu został osiągnięty
5. ocenę wartości naukowej artykułu
6. ocenę zastosowanej metody badawczej
7. ocenę i celowość zastosowania metody statystycznej
8. ocenę wykorzystania literatury naukowej
9. ocenę poprawności wniosków końcowych
10. ocenę językową i stylistyczną

Każda recenzja powinna się kończyć jednoznaczną rekomendacją do druku lub innymi wnioskami.

ZGODA NA PUBLIKACJĘ

Materiały kopiowane z innych źródeł muszą być zaopatrzone w publiczne oświadczenie autora i wydawnictwa, zawierające zgodę na publikację przez Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku. Uzyskanie takiej zgody obciąża autora/autorów.

PRZYGOTOWANIE PUBLIKACJI DO DRUKU

Artykuły powinny być napisane w języku polskim lub angielskim, francuskim, niemieckim, hiszpańskim lub rosyjskim. Strona tytułowa powinna zawierać pełny tytuł, imiona i nazwiska autorów, ich afiliację, dane kontaktowe (adres, e-mail). Key words (od 3 do 6) oraz streszczenia w języku angielskim (nie więcej niż 250 słów) powinny być sporządzone na odrębnej stronie. Przypisy powinny być sporządzone według wzoru zastosowanego w poprzednich tomach MHI. Na końcu artykułu należy umieścić pełną bibliografię tekstu.

WSKAZÓWKI DLA AUTORÓW TEKSTÓW

INFORMACJE OGÓLNE

1. Pierwsza strona powinna zawierać: imię (imiona) i nazwisko autora wraz z pełną nazwą reprezentowanej instytucji, adres e-mail, tytuł artykułu w języku polskim i angielskim, streszczenie (nie powinno przekraczać 20 linijek tekstu) i słowa kluczowe w języku angielskim.
2. Objętość tekstu nie powinna przekraczać 25 stron przygotowanych według wskazanych zasad. Tekst główny powinien być napisany czcionką Times New Roman 12 pkt, wyrównany do lewej i prawej (wyjustowany), interlinia 1,5 wiersza. Dopuszcza się stosowanie wyróżnień w tekście, np. pogrubienie tekstu (w nagłówkach) i kursywę (cytaty, terminy, zwroty i sentencje łacińskie). Cytaty należy umieszczać w cudzysłowie „...”. Redakcja nie weryfikuje stosowanych w tekstach cytatów ani ich tłumaczeń. Redakcja zastrzega sobie prawo do usuwania usterek stylistycznych i ujednolicania tekstu zgodnie z przyjętymi zasadami, bez porozumienia z Autorem.
3. Jeżeli zachodzi potrzeba, w tekście należy konsekwentnie stosować wyliczenia punktowe: 1), 2), 3) itd., lub a), b), c) itd. Nie należy stosować wyliczeń w innej postaci (np. • czy <).
4. Na końcu tekstu powinien być sporządzony wykaz bibliograficzny zawierający wszystkie wykorzystane w artykule źródła, literaturę w porządku alfabetycznym, orzecznictwo, strony internetowe itp.
5. Wszystkie strony powinny zawierać ciągłą numerację.
6. W tekście należy stosować następujące łacińskie skróty:
 - eadem – też, teźe
 - ibidem – tamże
 - idem – tenże
 - op. cit. – dzieło cytowane
 - passim – tu i ówdzie, wszędzie.

ZASADY SPORZĄDZANIA PRZYPISÓW

1. Przypisy należy sporządzić czcionką Times New Roman 10 pkt, tekst powinien być wyrównany do lewej i prawej (wyjustowany), interlinia 1,0 z odnośnikami w indeksie górnym. Należy stosować ciągłą numerację przypisów.
2. W tekście numer przypisu należy umieszczać bez spacji po wyrazie, przed przecinkiem lub kropką kończącą zdanie, np. W dalszej części swojego wystąpienia nawiązał do tradycji nauczania prawa rzymskiego w Wilnie¹, przypominając postać hiszpańskiego humanisty i romanisty Petrusa Roysiusa² (Pedro Ruiz de Moroz 1505–1571), znanego w naszym kraju pod nazwiskiem Roizjusz³.
3. Przypis należy traktować jak zdanie, dlatego też powinien zaczynać się wielką literą, a kończyć kropką.

4. Dzieło autora, które jest powoływane po raz pierwszy, należy cytować w następujący sposób: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, po przecinku tytuł dzieła kursywą, miejsce wydania i rok, strony, np. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 174–178; kolejne wydanie należy zaznaczyć w następujący sposób: J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, wyd. 2, Kraków 2001, s. 266.
5. Dzieło cytowane po raz pierwszy z czasopisma naukowego należy cytować, podając kolejno: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, tytuł artykułu kursywą, tytuł czasopisma w cudzysłowie „...” i jeśli dalej będzie przywoływane w tekście, to jego skrót w nawiasie, cyframi arabskimi rok wydania, numer (zeszyt), cytowane strony, np. I. Koschembahr-Łyskowski, *O pojęciu własności, zarazem jako przyczynek do nauki o źródłach prawa*, „Przegląd Prawa i Administracji” (dalej: PPIA) 1902, z. 6, s. 385–410. Publikację cytowaną po raz kolejny z tego samego czasopisma naukowego należy podawać w skrócie, np. I. Koschembahr-Łyskowski, *Dwa nowe opracowania rzymskiego prawa prywatnego*, PPIA 1908, z. 5, s. 329–353.
6. Tylko jedno dzieło (np. monografia, artykuł) tego samego autora przywoływane po raz kolejny należy cytować w następujący sposób: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, skrót op. cit., numer strony oraz ewentualnie przypis, np. J. Sondel, op. cit., s. 185.
7. Jeśli w tekście cytowanych jest kilka opracowań tego samego autora, to należy wówczas w przypisach (z wyjątkiem pierwszego przypisu do danego opracowania) wprowadzić jednoznaczny skrót tytułu, który pozwoli odróżnić te opracowania, następnie należy postawić po nim trzy kropki z przecinkiem ..., oraz podać numer strony, np. F. Bossowski, *Ze studiów nad rzeczami wyjętymi z obiegu wedle prawa rzymskiego*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1923, nr 30, s. 257–260; F. Bossowski, *Znalezienie skarbu wedle prawa rzymskiego*, Kraków 1925, s. 38 – w dalszych przypisach należy cytować (jeśli opracowania tego samego autora znajdują się w tym samym przypisie): F. Bossowski, *Ze studiów nad rzeczami...*, s. 258; idem, *Znalezienie skarbu...*, s. 45.
8. Jeśli w tekście artykułu znajdują się obok siebie w kolejnych przypisach dwa odniesienia do tego samego opracowania autora, należy stosować skrót ibidem, np. R. Taubenschlag, *Die matera potestas im gräko-ägyptischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1929, nr 49, s. 115–128; kolejny przypis: Ibidem, s. 120.
9. Artykuł z publikacji zbiorowej cytuje się, podając kolejno: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, tytuł artykułu kursywą, przecinek, następnie [w:] tytuł publikacji zbiorowej kursywą, inicjał imienia redaktora (redaktorów) z kropką, nazwisko, tom, miejsce wydania i rok, strony, np. F. Bossowski, *Nowela Justyniana 115-Statut Litewski I R. IV. Art. 13 (14), Statut Litewski II i III R. VIII. Art. 7.-T. X. cz. 1 Art. 167*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego*, red. S. Ehrenkreutz, Wilno 1935, s. 107–121; G. Bałtruszajtys, *History of the Roman Law Department at the Warsaw University*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, édités par M. Zabłocka et J. Krzyńówek, J. Urbanik, Z. Służewska, t. 1, Varsovie 2000, s. 35–36.
10. Hasło encyklopedyczne cytuje się, podając kolejno: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, tytuł hasła kursywą, przecinek, następnie [w:] tytuł publikacji zbiorowej kursywą, inicjał imienia redaktora (redaktorów) z kropką, nazwisko, tom, miejsce wydania i strony (szpalty), np. R. Taubenschlag, *Münzverbrechen*, [w:] *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, eds. A. Pauly, G. Wissowa, t. XVI (1), Stuttgart 1933, szp. 455–457.
11. Artykuł z gazety codziennej cytuje się, podając kolejno: inicjał imienia autora z kropką, nazwisko, tytuł artykułu kursywą, tytuł gazety w cudzysłowie „...”, dzienną datę wydania, np. Ł. Zalewski, *Brak zgody to równy podział na dziecko*, „Dziennik Gazeta Prawna” z 4 listopada 2013 r., s. B3.

12. Recenzję należy cytować w następujący sposób: skrót rec., inicjał imienia autora recenzji z kropką, nazwisko, tytuł czasopisma w cudzysłowie „...”, cyframi arabskimi rok wydania, numer (zeszyt), cytowane strony, przecinek, następnie [z:] inicjał imienia autora recenzowanej pracy z kropką, nazwisko, tytuł pracy, miejsce i rok wydania, np. Zob. rec. A. Berger, „Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft” 1925, nr 21, s. 191–195, [z:] U. Willamowitz-Moellendorff, *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer bis zum Ausgang des Mittelalters*, Leipzig–Berlin 1923.
13. Orzeczenia sądów lub trybunałów cytuje się, podając kolejno: nazwę orzeczenia, nazwę organu, który je wydał, datę wydania, sygnaturę akt oraz, jeśli orzeczenie było publikowane – miejsce publikacji i numery stron, np. Orzeczenie SN z 13 stycznia 1965 r., I CR 464/64, OSNCP 1965, nr 10, poz. 171.
14. Akty prawne cytuje się w następujący sposób: Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. Nr 16, poz. 93 z późn. zm.); Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz. U. 2010 r. Nr 243, poz. 1623 z późn. zm.).
15. Stronę internetową należy podawać w następujący sposób: <http://www.ms.gov.pl> (25.09.2013).

„MISCELLANEA HISTORICO-IURIDICA”

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

SCOPE

“The *Miscellanea Historico-Iuridica*” (MHI) is published by historians of law from the University of Białystok, Faculty of Law. It is published biannually in printed form (the basic form), and in electronic format: <http://www.prawo.uwb.edu.pl/miscellanea/index.php>.

EDITORIAL POLICY AND GENERAL INFORMATION

SUBMISSION OF MANUSCRIPTS

The copy of the manuscript should be sent by e-mail to the Secretary of the Editorial Board: miscellanea@uwb.edu.pl. The manuscript must be accompanied by a written statement of the corresponding author confirming that no similar paper has been or will be submitted for publication elsewhere and that all authors listed on a manuscript have agreed to its submission. Upon acceptance of the manuscript, the author(s) will be asked to transfer the copyright to the publisher (i.e. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku).

REVIEW PROCESS

All submitted manuscripts (i.e. studies, archive documents, book reviews – articles) will be subject to review by two independent experts from an outside unit for scientific evaluation. If the text is written in a foreign language, at least one of the reviewers should be affiliated in a foreign institution other than that of the nationality of the author(s). The “double-blind review process” will be introduced as a rule. However, in some cases the editors may not introduce this procedure and they may ask the reviewer to sign a statement of no conflict of interest existing between the reviewer and the author. The review must contain a clear declaration that the reviewed text should be published or withdrawn. When a decision is reached, a decision letter will be sent to the authors, including the comments of the referees (not showing the referees name). The editors will take measures to protect MHI from “ghostwriting” and “guest authorship” cases. Such cases of this kind will be exposed, by informing relevant scientific units of their existence. A list of reviewers will be published in each volume.

REVIEW CRITERIA

The criteria of reviewing an article submitted for publishing in “*Miscellanea Historico-Iuridica*” include:

1. the initial characteristics of the article – if it has theoretical, legal comparative, historical and legal dimension
2. does the title correspond with the content of the article
3. has the purpose and the concept of work been clearly and correctly defined
4. has the purpose of the article been achieved
5. the scientific value of the article
6. the correctness of the method of research
7. the necessity of using the statistical method
8. the value of bibliography used
9. the correctness of final conclusions
10. the style and linguistic value of the text

Every review should have a clear recommendation for publishing the text or include other conclusions.

PERMISSIONS

Materials copied from other sources must be accompanied by a written statement from both the author and publisher giving permission to Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku for reproduction. It is the author’s responsibility to ensure that such permissions are obtained.

PREPARATION OF MANUSCRIPTS

Articles should be written in Polish or English, French, German, Russian or Spanish. The title page should include the title, the full names of authors and their affiliation, corresponding author(s) contact information (address, e-mail). Key words (3–6) and summaries (not more than 250 words) in English, should be provided on a separate page. Footnotes should follow the way they are published in previous volumes of MHI. Full bibliography should be added at the end of the text.

GUIDELINES FOR AUTHORS

GENERAL INFORMATION

1. Please include the following information as an opening part on the first page of your paper: name (names) and last name along with the full name of the institution you are affiliated with, e-mail address, title of the article in the original language and in English, short summary (max. 250 words) and key words in English.
2. The length of the text should not exceed 25 pages formatted according to the rules given below. The main text should be typed in 12-point Times New Roman, with full justification, 1.5 line spacing. Bolding is allowed in headlines, italics while using citations, terms, phrases and sentences in Latin. Quotation marks are requested for citations. The Editorial Board of Miscellanea does not verify citations and their translations used in submitted papers. The Board reserves the right to remove stylistic mistakes and to standardize the text according to accepted rules, without consulting the Author.
3. When necessary, consistent enumeration should be used: 1), 2), 3) etc., or a), b), c) etc. No other types (such as ● or <) should be used.
4. A list of references in alphabetical order should be attached at the end of the submitted paper including all of the sources used throughout the text: publications, original sources, case law, internet sites, etc.
5. Consistent enumeration of all pages should be included at the bottom of each page.
6. The following Latin abbreviations should be used:
 - eadem, idem – the same (the former refers to a lady, the latter to a man)
 - ibidem – the same place
 - op. cit. – in the work cited
 - passim – here and there, everywhere.

CITATION GUIDE

1. Footnotes (in 10-point Times New Roman, with full justification, 1,0 line spacing with footnote symbols in the upper index) should be consistently enumerated.
2. In the main text the footnote symbol should be inserted after the word (no space) and before a coma or period ending the sentence. For example: In the next part of his presentation, tradition of teaching Roman law in Vilnius was recalled¹, accompanied by the note of Spanish humanist Petrus Roysius² (Pedro Ruiz de Moroz 1505–1571), known as Roizjusz³.
3. A footnote should be formatted as a sentence, starting with a capital letter and ending with period.
4. Publication used for the first time should be cited as follows: initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the work in italics, place and year of publication, pages. For example: J. Sondel, *Latin-Polish dictionary for Lawyers*, Krakow 1997, pp. 174–178; Later edition should be indicated as follows: J. Sondel, *Latin-Polish dictionary for Lawyers*, ed. 2, Krakow 2001, p. 266.
5. First citation of a paper published in a scientific periodical/journal should include: the initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the work in italics, title of the periodical/journal in quotation marks and, if it is to be cited again, its abbreviation in parenthesis, publication year, volume (issue), cited pages. For example: I. Koschembahr-Lyskowski, *On the history of property law*, „Journal of Law and Administration” (hereinafter: JoLA) 1902, vol. 6, pp. 385–410. A further publication from the same periodical should be cited with abbreviation.

For example: I. Koschembahr-Lyskowski, *Two new reviews of the Roman law*, JoLA 1908, vol. 5, pp. 329–353.

6. Only one other work of the same author referred to again should be cited as follows: initial of the author's name followed by period, last name of the author, op. cit., pages (or footnote number). For example: J. Sondel, op. cit., p. 185.
7. If several works of the same author are used, a clear abbreviation should be selected to identify each work followed by ellipsis, coma and page number. For example: F. Bossowski, *Roman law issues*, „Judicial Gazette of Warsaw” 1923, nr 30, pp. 257–260; F. Bossowski, *Property law problems*, Krakow 1925, p. 38 – should be further cited (in the same footnote) as: F. Bossowski, *Roman law...*, p. 258; idem, *Property law...*, p. 45.
8. If two references to the same work are made next to each other in the text, the *Ibidem* term should be used in footnotes. For example: R. Taubenschlag, *Die materna potestas im gräko-ägyptischen Recht*, „Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung” 1929, nr 49, pp. 115–128; followed by: *Ibidem*, p. 120.
9. Article from a group publication should be cited as follows: initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the article in italics, [in:], title of the group publication in italics, initial of the name of the editor/s followed by period, last name of the editor/s, volume, place and year of publication pages. For example: F. Bossowski, *Justynia's novels*, [in:] *Anniversary book for the First Lithuanian Statute*, ed. S. Ehrenkreutz, Vilnius 1935, pp. 107–121; G. Bałtruszajtys, *History of the Roman Law Department at the Warsaw University*, [in:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, éditées par M. Zabłocka et J. Krzynówek, J. Urbanik, Z. Służewska, vol. 1, Varsovie 2000, pp. 35–36.
10. Encyclopedia entry reference should include the following: initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the entry in italics, [in:] title of the publication in italics, initial of the name of the editor/s followed by period, last name of the editor/s, volume, place and date of publication, pages. For example: R. Taubenschlag, *Münzverbrechen*, [in:] *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, eds. A. Pauly, G. Wissowa, vol. XVI (1), Stuttgart 1933, pp. 455–457.
11. Article from a newspaper should be cited as follows: initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the article in italics, title of the newspaper in quotation marks, day date of the publication, page. For example: Ł. Zalewski, *Lack of consensus on custody*, „Legal Paper”, 4 November 2013, p. B3.
12. Review should be cited as follows: abbreviation rev., initial of the author's name followed by period, last name of the author, title of the periodical in quotation marks, year of publication, volume (issue), cited pages, [from:] initial of the name of the reviewed author, last name of that author, title of work, place and date of publication. For example: See rev. A. Berger, „Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft” 1925, nr 21, pp. 191–195, [from:] U. Willamowitz-Moellendorff, *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer bis zum Ausgang des Mittelalters*, Leipzig–Berlin 1923.
13. Judgments of the courts and tribunals should be cited as follows: title of the case, name of the organ issuing the judgment, date of the judgment, reference symbols, and, if the judgment was published – indication of the place of publication and pages. For example: Judgment of the Supreme Court of Poland of 13 January 1965, CR 464/64, OSNCP 1965, nr 10, pos. 171.
14. Polish legal acts reference: Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny (Dz. U. Nr 16, poz. 93 z późn. zm.); Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (t.j. Dz. U. 2010 r. Nr 243, poz. 1623 z późn. zm.).
15. Website reference: <http://www.ms.gov.pl> (25.09.2013).

MISCELLANEA HISTORICO-IURIDICA

vol. 16, issue 1

Chief Editor: Piotr Fiedorczyk

Issue Editors: Mariusz Mohyłuł, Karol Kuźmicz and Piotr Fiedorczyk

University of Białystok

Faculty of Law

Białystok 2017

Content

I. ARTICLES

Wiktor Hołułbko, Adam Lityński

Ukraine on the way to independence (1918–1920). 100th anniversary 11

Artur Olechno

Political reminiscences of the Ukrainian SSR after 1990 55

Sanita Osipova

Soviet Family Law: Genesis and Evolution from the Perspective
of the Latvian SSR Experience 67

Adam R. Bartnicki

Boris Yeltsin’s Russia – the political legacy of communism 93

Katarzyna Laskowska

The Soviet law against alcoholism 111

Piotr Fiedorczyk, Aron Daniel Józwicki

A short history of the Polish ‘Voprosy ugolovnego i graždanskogo prava’ 127

Mariusz Mohyłuł

The role of “Wileński Przegląd Prawniczy” in the development of legal
Sovietology in pre-war Poland. An outline of the problem 141

Rafał Kania

Marxism-Leninism and the cybernetics of law in the Polish People’s
Republic. Outline of the issue 153

Anna Moszyńska

The October Revolution and Polish inheritance law 171

Marcin Łysko

The system of sanctions in the Misdemeanour Law of European socialist countries 191

Karol Dąbrowski

Background and cases of nationalization in Poland in the Stalinist Era – an example of Lublin’s tanning industry 209

Anna Korzeniewska-Lasota

The Soviet-Polish agreements of September 1944 – genesis and circumstances of conclusion 227

